

VAN MENSEN & DINGEN
TIJDSCHRIFT VOOR VOLKSCULTUUR
IN VLAANDEREN

Colofon

Van Mensen en Dingen

Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen

Voorheen: **Oost-Vlaamse Zanten** (sedert 1926) en **Mengelmaren** (sedert 1993).

Uitgegeven door:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. (KBOV) en Volkskunde West-Vlaanderen v.z.w. (VWV), i.s.m. het Huis van Alijn (Gent), het Stedelijk Museum voor Volkskunde (Brugge), het Volkskundemuseum (Antwerpen) en het Museum voor de Oudere Technieken (Grimbergen).
Met de steun van de provincie Oost-Vlaanderen.

Websites en e-mailadressen:

<http://users.pandora.be/kbov> - kbov@pandora.be
<http://www.volkskunde-west-vlaanderen.be> - d_vanlooche@hotmail.com
<http://www.huisvanalijn.be> - huis.alijn@gent.be
<http://www.brugge.be/musea> - volkskundemuseum@skynet.be
<http://museum.antwerpen.be/volkskundemuseum> - volkskunde.museum@stad.antwerpen.be;
<http://www.mot.be> - info@mot.be
<http://www.vcv.be> - info@vcv.be
<http://www.volkskunde-vlaanderen.be> - volkskunde-vlaanderen@pi.be
<http://www.volkskunde-limburg.be>
Redactieadres: Van Mensen en Dingen, Kristien Bogaert, Waterstraat 77, 9040 St.-Amandsberg

Hoofredacteur:

Jacques Van Keymeulen (tel. 09-231 13 64; jacques.vankeymeulen@ugent.be).

Redactiesecretarissen:

Kristien Bogaert (tel. 09-251 08 92; marc.hillaert@skynet.be)
Veronique De Tier (tel. 09-383 53 98; veronique.detier@ugent.be)
Arnold Eloy (tel.: 09-245 37 43; arnold.elay@skynet.be)
Tekstredacteur: Frans Van Lancker (tel. 09-226 27 45; fra.vanlancker@skynet.be)

Redactie: Mark Adriaen, Bea Baillieul, Rob Belemans, Kristien Bogaert, Luc Daels, Johan Dambuyne, Johan David, Hendrik Defoort, Emiel Decock, Bart De Nil, Veronique De Tier, Willy Dezutter, Sylvie Dhaene, Arnold Eloy, Sibylla Goegebuer, Guy Hoebeke, Lies Klerkx, Harlinda Lox, Antoon Naert, Werner Van Hoof, Margaretha Van Huele, Jacques Van Keymeulen, Danny Vanlooche, Harry Van Royen, Els Veraverbeke, Christophe Verbruggen, Rinus Willemsen.

Redactieraad: prof. dr. Jan Art, em. prof. dr. Willy Braekman, prof. dr. Elze Bruyninx, lic. Marcel Daem,

prof. dr. Chris De Backer, prof. dr. Marcel De Cleene, prof. dr. Magda Devos, prof. dr. Luc François, lic. Walter Giraldo, prof. dr. Rik Pinxten, prof. dr. Gerard Rooijackers, prof. dr. Hugo Soly, prof. dr. Jan Tolleneer, em. prof. dr. Romain Van Eenoo.

Concept lay-out: Nina Hoste

Vormgeving, opmaak en druk: Geers Offset nv - Gent, Oostakker.

Abonnementen-informatie:

KBOV: Luc Beyens, Vinkendal 32, 9031 Gent (Drongen)
tel./fax 09-330 33 81 - e-mail: kbov@pandora.be
Volkskunde West-Vlaanderen: Danny Vanlooche,
Vooruitgangstraat 66, 8310 Assebroek, tel. 050-36 16 09 -
e-mail: d_vanlooche@hotmail.com

Abonnementsgeld: 20 Euro

Te storten op rekeningnummer 703-0327514-23 van de Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen v.z.w. of op rekeningnummer 470-0267131-17 van Volkskunde West-Vlaanderen v.z.w. met als mededeling: ABONNEMENT.

Nederlandse abonnees storten op rekeningnummer 3924.87.128, Rabobank Terneuzen, t.n.v. "Van Mensen en Dingen" met als mededeling: ABONNEMENT. Andere buitenlandse abonnees betalen op rek nr. 703-0327514-23 met vermelding IBAN BE92703032751423 en BIC AXAB-BE22.

Abonnees krijgen 4 nummers per jaar en een jaarboek.

Losse verkoop: 6 Euro per nummer

Copyright:

Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw; Volkskunde West-Vlaanderen vzw.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, microfilm of op welke wijze ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever en de auteur.

Artikels kunnen opgestuurd worden naar het redactiesecretariaat en worden voorgelegd aan een leescomité. Instructies voor auteurs worden op aanvraag toegestuurd.

ISSN-nummer: 1379-9460

Foto's op de kaft:

Klasfoto Zusters Maricolen Deinze (omtrents 1920) (Verzameling Peeters)
Klasfoto Gaspard de Coligny-school Gent (2003) (Verzameling Huvenne)
Foto van een man in 'traditionele klederdracht' in 2003 (Verzameling Volkskunde West-Vlaanderen)
Foto van een 'dagloner' uit Koksijde, geboren in 1865 (omstreeks 1930, KBOV-Fototheek, Verzameling Trefois)

Jaargang II-2004

Woord vooraf

Beste lezer,

Het nummer dat u nu in handen heeft, is heel wat dikker dan gewoonlijk. Het is dan ook een dubbelnummer: 2004-3 en 2004-4 gaan hierin samen. Een dubbelnummer was nodig om financiële redenen; we hebben gelukkig heel wat abonnees, maar sommigen betalen wel nogal laat.

De inhoud is daardoor heel wat gevarieerder dan normaal. Variatie wordt overigens algemeen als een van de pluspunten beschouwd van het tijdschrift. Het is inderdaad onze bedoeling wetenschappelijke – maar leesbare – langere bijdragen af te wisselen met kortere en zowel (aankomende) wetenschapslui als niet-professionele – maar goede – onderzoekers een forum te bieden. We denken dat we daar tot hertoe in geslaagd zijn.

De redactie is nog steeds druk doende om de basis van het tijdschrift te verruimen. Het gaat de goede kant op en ik hoop u dan ook bij de start van de nieuwe jaargang in 2005 goed nieuws te kunnen brengen.

Prof. dr. Jacques Van Keymeulen
hoofdredacteur

P B 1 0 8 3 2 8 0

Inhoud

Woord vooraf, JACQUES VAN KEYMEULEN	173
“Een nieuw liedeken van piramus en thisbe op de wijze in babilonien” Zelfmoord in Zuid-Nederlandse wereldlijke volksliederen, 17de - 18de eeuw, PIETER MOELANS	177
Het lattenknieversbedrijf David te Poperinge in 1903, MARK ADRIAEN	199
Het mysterie rond enkele raralia uit de farmaceutische verzameling van het Huis van Alijn (Gent), JEAN-PIERRE DEKEERSMAEKER; MARCEL DE CLEENE	223
VINGER AAN DE POLS	
<i>Voor u geknipt</i>	
“Heidense” gebruiken in 2004”, ANTOON NAERT, DANNY VANLOCKE	243
Jezeken is geboren in West-Vlaanderen ANTOON NAERT, DANNY VANLOCKE	246
<i>Museum in de kijker</i>	
Sportimonium publiek toegankelijk, ERIK DE VROEDE	252
<i>Voor u gekozen</i>	
De pijpencollectie in het Huis van Alijn, ELS VERAVERBEKE	260
Wat is dit voor een werktuig? Een merkwaardig opsporingsverhaal, KATRIEN VANBRABANT	264
De visdoder, niet zomaar voor de sport, KATRIEN VANBRABANT, JOHAN DAVID	266
Een betoging tegen kinderarbeid, of toch niet????, BART DE WILDE	269
Bedevaartvaantjes: iconen van de religieuze volkscultuur, SYBILLA GOEGEBUER	271
<i>Boekbesprekingen en Signalementen</i>	
Grammatica van het Brussels, JACQUES VAN KEYMEULEN	275
Gebeurtenissen in een volks leven, BEATRIX BAILLIEUL	276
MOZAÏEK	
Bruidsstukken in geglazuurd aardewerk in opdracht van de Sint-Jorisgilde, BEATRIX BAILLIEUL	279

Vier kerken toegewijd aan Sint-Antonius-abt in het Bisdom Brugge,
4. Rollegem-Kortrijk, GUIDO VERMEULEN 289

Een zonderling gerechtelijk duel als late uitloper van de Gentse Alijn -
Rijmvete, LUC DEVRIESE; ERIK VERROKEN 301

AGENDA

Het Huis van Alijn (Gent) 320

Bond van West-Vlaamse Volkskundigen 324

Stedelijk Museum voor Volkskunde (Brugge) 327

Volkskundemuseum Antwerpen 329

Varia 331

SUMMARIES 334

“Een nieuw liedeken van piramus en thisbe op de wijze in babilonien” (1)

Zelfmoord in Zuid-Nederlandse wereldlijke
volksliederen, 17de - 18de eeuw.

Pieter Moelans

1. 'Sleepless souls' en zielsverwanten: zelfmoord in de historiografie

Met de publicatie in 1990 van *'Sleepless souls. Suicide in Early Modern England'*, Michael MacDonalds en Terence R. Murphy's analyse van de beeldvorming rond zelfmoord in Engeland tussen 1500 en 1800, is de historiografie rond het thema van de zelfdoding een nieuwe periode ingestapt. In het boek argumenteren de auteurs dat het thema van de zelfmoord een eigen geschiedenis verdient en wel wegens het feit dat ze op drie onderscheiden niveaus aan historische ontwikkeling onderhevig is. Ten eerste verandert de wijze waarop mensen het eigen levenseinde verwezenlijken (vooral de opkomst van minder pijnlijke en meer efficiënte instrumenten zou hier van doorslaggevend belang zijn). Ten tweede is er een evolutie in de beweegredenen die mensen tot zelfmoord drijven. Dat is een neveneffect van de ingrijpende sociale, economische en culturele veranderingen die tijdens deze drie eeuwen de invulling van begrippen als geluk en ongeluk in de Europese maatschappij grondig door elkaar hebben geschud. Ten derde zijn er onmiskenbare verschuivingen in de houding die men aanneemt tegenover zelfdoding. De beeldvorming rond het thema slingert doorheen de geschiedenis schijnbaar tussen de extremen van repressie en tolerantie. Dit laatste niveau vormt de brug die het historisch onderzoek leidt van zelfmoord als geïsoleerd en uitzonderlijk fenomeen, dat demografisch in geen enkele periode van doorslaggevend belang is geweest, naar het thema van zelfmoord dat, om culturele, religieuze en filosofische redenen, steeds zeer in de belangstelling is gebleven. (2) *'Sleepless souls ...'* bespreekt de veranderingen in de houding tegenover en de reactie op zelfmoord en traceert de oorsprong van deze veranderingen in de politieke gebeurtenissen, religieuze omwentelingen, sociale transformaties en intellectuele ontwikkelingen van de Nieuwe Tijd. Enkele zinnen kunnen geen recht doen aan de genuanceerde en complexe inhoud van deze studie, maar kort samenvattend breken de auteurs de vroegmoderne periode open in twee periodes.

(1) Gent Universiteitsbibliotheek, Handschriften (afkorting: RUG, Hs) 1485: Nederlands Liederboek geschreven door Denijs Bauwens te Kalken (1662-1668), f. 45v-46v.

(2) MACDONALD, MICHAEL en MURPHY, TERENCE R., *Sleepless souls. Suicide in Early Modern England*, Oxford, 1990, vi-5.

Tot ongeveer 1660 is er sprake van een streng repressief beleid en discours aangaande zelfmoord. De opkomst van de moderne staat onder de Tudorvorsten en de instelling van de Anglicaanse Kerk zijn bepalende invloeden op de vijandigheid waarmee wereldlijke en religieuze autoriteiten, de sociale elites en de overgrote meerderheid van de bevolking, de zelfdoding bejegenen.

Tussen 1660 en 1800 ontwikkelt zich een nieuwe, meer tolerante houding onder de sociale elites, voornamelijk onder invloed van het meer seculiere wereldbeeld en de geschriften van de verlichte filosofen. De verbinding tussen zelfmoord en zonde wordt verbroken en vervangen door een visie op de zelfmoordenaar als zieke en slachtoffer. Over heel Europa worden de vernederende straffen, die dienen om navolgers af te schrikken, afgeschaft. De verspreiding van drukwerk over recente gevallen van zelfmoord zorgt ervoor dat een meer sympathiserende houding geleidelijk aan in brede sociale groepen doordringt. ⁽³⁾

In de hernieuwde belangstelling voor het thema van de zelfdoding sinds de publicatie van *'Sleepless souls ...'*, is het dezelfde invalshoek die verder wordt uitgespit door de historische vorsers. Zo is er Georges Minois' omvangrijke boek, *'Histoire du suicide: la société occidentale face à la mort volontaire'*, gepubliceerd in 1995, dat MacDonalds en Murphy's bevindingen over Engeland confronteert met stevig onderzoek over de situatie in Frankrijk en, in mindere mate, de rest van continentaal West-Europa. Op de specifieke situatie in de Noordelijke Nederlanden wordt aan de hand van een aantal casus studies dieper ingegaan in een themanummer rond zelfmoord van het tijdschrift *De Achttiende Eeuw*. Wat de situatie tussen de 10de en 15de eeuw betreft, is er het driedelige werk van Alexander Murray over zelfmoord tijdens de Middeleeuwen, dat wordt uitgegeven vanaf 1998. ⁽⁴⁾

Er kunnen echter twee randbemerkingen gemaakt worden bij deze nieuwe golf van historische publicaties over zelfdoding in het verleden. Ten eerste is er het gevaar dat een zekere sociale verkleuring binnensluipt bij de interpretatie van deze studies. De doelstelling van de auteurs is steeds hun aandacht te richten op alle maatschappelijke niveaus, het volledige spectrum aan sociale strata, zoals dat ook de opzet van MacDonald en Murphy was. Maar net als dat het geval is bij het grootste deel van het historisch onderzoek, dat zich richt op beeldvorming en overtuigingen, is het ook, wat het thema van de zelfmoord betreft, moeilijk door te dringen in de leefwereld van de sociale milieus die zich onder de elites bevinden. De auteurs wijzen op de beperkte sociale context waarbinnen hun bevindingen gelden en het gebrek aan bronnenmateriaal, dat het moeilijk maakt dezelfde analyse door te voeren voor andere sociale contexten. Toch krijgt de lezer

(3) MACDONALD en MURPHY, *Sleepless souls*.

(4) Het werk van Minois wordt hier gehanteerd in de Engelse vertaling: MINOIS, GEORGES, *History of suicide. Voluntary death in Western Culture*, Baltimore en London, 1999; *De Achttiende eeuw. Documentatieblad van de werkgroep Achttiende Eeuw*, Amsterdam en Utrecht, 33 (2001) 2 (Themanummer: Zelfmoord in de achttiende eeuw); MURRAY, ALEXANDER, *Suicide in the Middle Ages*. 3dln. Oxford en New York, 1999.

hierdoor al vlug de indruk dat we te maken hebben met één alomvattende mentaliteitsverandering.

Dat valt te betreuren omdat de bronnen die er zijn, aangeven dat de houdingen die in brede sociale contexten worden aangenomen tegenover zelfdoding, niet noodzakelijk gelijk lopen met de evoluties die zich binnen de elites voltrekken. In *'Sleepless souls...'* wordt zelfs expliciet gesteld dat in de anderhalve eeuw tussen 1660 en 1800 een groeiend verschil van opvatting tussen het wereldbeeld van de elite en hogere middenklassen en de overtuigingen van de lagere sociale klassen niet te ontkennen valt.⁽⁵⁾ Aangezien tijdens de betreffende periode bij de elites een zekere tolerantie tegenover het zelfgekozen levens-einde haar intrede doet, zou dat betekenen dat de massa vasthoudt aan de halsstarrige veroordeling ervan. Veel verder gaan MacDonald en Murphy hier echter niet op in.

Een tweede randbemerking draait rond de geografische begrenzing van het onderzoek dat in *'Sleepless souls ...'* wordt gepresenteerd. Het is niet verwonderlijk dat de resultaten van een dergelijke helder gepresenteerde en methodisch indrukwekkende pioniersstudie als maatstaf worden aangewend voor verder onderzoek. Al vlug hanteert men de hier ontworpen periodisering, van strenge veroordeling tussen 1500 en 1660 naar versoepeling en tolerantie in de honderdvijftig jaar daarna, als leidraad om andere gebieden onder de loep te nemen. Ook hier wijzen MacDonald en Murphy echter consequent op de specifieke context in Engeland die de evolutie van de beeldvorming rond zelfmoord bepaalde. Essentiële voorwaarden voor de aard en de periodisering van de evolutie in Engeland zijn o.a. de hervormingen in de rechtspraak van de zestiende eeuw waardoor er een beloning wordt vrijgemaakt voor de rapportering van zelfmoorden, het opstellen en publiceren van wekelijkse overlijdenslijsten vanaf de zeventiende eeuw en de vrijheid en grote verspreiding van de pers. Deze welbepaalde constellatie van omstandigheden bepaalde de evolutie van de denkbeelden rond zelfmoord in Engeland. Andere gebieden zijn onderhevig aan andere invloeden.

Georges Minois wijst erop dat het achttiende-eeuwse Frankrijk een heel ander beeld vertoont. De Franse staat reageert op de secularisering van zelfmoord, die zich binnen de sociale elites afspeelt, en de versoepeling op gerechtelijk vlak wat betreft de bestraffing van zelfmoordenaars, door het thema dood te zwijgen. Wat begint als een provisionele operatie wordt al vlug een georganiseerde verhulling van de zelfmoord voor de ogen van de massa. Er wordt een verbod uitgevaardigd op het publiceren van verdedigingen van het zelfgekozen levens-einde. Periodiek drukwerk mag niet langer rapporteren over zelfmoord. Er heerst een stilzwijgende overeenkomst tussen de auto-

(5) MACDONALD en MURPHY, *Sleepless souls*, p. 216.

riteiten en de families van zelfmoordenaars, waarbij de eersten afzien van vervolging indien de verwanten discreet omgaan met het overlijden. Op deze manier wordt al vlug een klimaat gecreëerd waarin voor de meerderheid van de Franse bevolking het taboe op zelfmoord in leven wordt gehouden en zelfs wordt versterkt. (6)

René Bosch houdt in zijn studie over de Noordelijke Nederlanden wel vast aan het model ontwikkeld door MacDonald en Murphy, maar dan met reserves aangaande de periodisering. Zo haalt hij aan dat de gerechtelijke hervormingen, waardoor de postume bestraffing van zelfmoordenaars niet meer uitgevoerd wordt, in de Nederlandse Republiek al doorgevoerd worden op het einde van de zeventiende eeuw, meer dan een eeuw voor dezelfde bepalingen in Engeland geschrapt worden. Aan de andere kant plaatst hij de meer algemene verandering van houding later in de Republiek. Voor het grote publiek blijft zelfmoord nog lange tijd na de gerechtelijke aanpassingen verbonden aan zonde en de invloed van de duivel. Een mogelijke verklaring hiervoor zoekt Bosch in het feit dat de leesrevolutie, die in Engeland in de achttiende eeuw plaatsvindt, in de Republiek pas tijdens de negentiende eeuw haar intrede doet. (7)

Met deze twee bemerkingen in het achterhoofd concentreren we onze aandacht op de houding tegenover en de reactie op zelfmoord in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw. Er is nog geen omvattende studie verschenen over het fenomeen van de zelfdoding in de Zuidelijke Nederlanden. Een artikel van Jos Monballyu, over de decriminalisering van de zelfdoding in de Oostenrijkse Nederlanden biedt echter een waardevolle blik op de relevante maatschappelijke ontwikkelingen vanuit de invalshoek van de rechtsgeschiedenis. (8) Bij de aanvang van de Nieuwe Tijd wordt de gerechtelijke behandeling van zelfmoord gekenmerkt door het ontorende en vernederende karakter van de bestraffing. Na een kort proces wordt het lichaam via een tunnel onder de huisdorpel of door een gat in de muur uit zijn vroegere woonst gehaald. De beul sleept de overledene met het gezicht naar beneden naar het galgenveld, waar hij het lichaam naakt ophangt in een spriet of aan een paal. De goederen van de zelfmoordenaar worden in beslag genomen en verbeurd verklaard door de fiscus. Enkel wanneer bewezen kan worden dat er sprake is van krankzinnigheid, mag de bestraffing niet ten uitvoer worden gebracht. Uiteindelijk gebeurt ze zelden volledig, maar ze is van belang omdat men hoopt dat het ontorende karakter ervan andere potentiële zelfmoordkandidaten kan afschrikken. Twee eeuwen later is deze bestraffing nog steeds terug te vinden in de rechtsboeken, maar vanaf 1700 is er wel degelijk een kentering. De nadruk wordt gelegd op het onderscheid tussen gewone zelfmoord en zelfmoord om de gerechtelijke straf te ontlopen voor een ander misdrijf. In het tweede geval is er nog steeds weinig begrip en vindt de bestraffing plaats

(6) MINOIS, *History of suicide*, pp. 292-293.

(7) BOSCH, RENE, "Zelfmoord in de achttiende eeuw. Iets over Engels onderzoek bij wijze van introductie", *De Achttiende eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw*, Amsterdam en Utrecht, p.33 (2001) 2 (Thema-nummer: Zelfmoord in de Achttiende Eeuw).

(8) MONBALLYU, JOS, "De decriminalisering van de zelfdoding in de Oostenrijkse Nederlanden.", *Revue Belge de Philologie et d'histoire / Belgisch Tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, p.78 (2000); pp. 445-469.

volgens de letter van de wet. In het eerste geval stelt men een omkering van de bewijslast met betrekking tot de ontoerekeningsvatbaarheid vast. Waar men er voorheen van uitging dat de overledene niet krankzinnig was tot het tegendeel werd bewezen, moet nu de voorbedachtheid, en dus de toerekeningsvatbaarheid, van de zelfmoordenaar worden aangetoond. Deze omkering van de bewijslast leidt in de praktijk tot een feitelijke decriminalisering van de gewone zelfmoord. Tot een wettelijke decriminalisering van de zelfdoding komt het echter pas in 1782. Deze ontwikkeling komt er ten gevolge van de zaak Jan-Baptiste Duermael, een Gents advocaat bij de Raad van Vlaanderen die zichzelf het leven beneemt, wanneer hij verwickeld raakt in een rechtszaak en veroordeeld wordt voor valsheid in geschrifte. Monballyu wijst erop dat deze decriminalisering van de zelfdoding wordt doorgevoerd door de sociale elites om hun eigen belangen veilig te stellen en om zichzelf te beschermen tegen de schande die de gerechtelijke procedure rond zelfmoord meebrengt. Het strafrecht is de neerslag van de morele overtuigingen van een welbepaalde sociale groep, die haar waarden oplegt aan minder machtige personen.

De Geheime Raad oordeelt dat de ontorende bestraffing niet meer mag worden opgelegd door rechtbanken binnen de Oostenrijkse Nederlanden, maar dit besluit wordt niet openbaar gemaakt. De curator van de overledene wordt opgedragen het lijk in stilte te begraven. En ook in de gerechtelijke documenten wordt nog steeds gesproken van de 'crim van suicide', de decriminalisering is nog niet doorgedrongen in het taalgebruik. Daarmee sluit de situatie in de Zuidelijke Nederlanden blijkbaar sterk aan bij het beeld dat Georges Minois schetst van het achttiende-eeuwse Frankrijk: de officiële instanties zwijgen het thema van de zelfdoding dood. Wat begint als een reeks van incidentele afspraken, wordt al vlug een geconcerteerde poging om het thema elke vorm van publiek discours door sociale groepen onder de elite te ontzeggen. Een situatie die in schril contrast staat met wat er zich in dezelfde periode in Engeland en de Noordelijke Nederlanden afspeelt. (9)

De resultaten van Monballyu's onderzoek evoceren de beeldvorming rond zelfmoord onder de sociale elites, zij het vanuit de specifieke invalshoek van de juridische ontwikkeling. Net zoals de overige onderzoekers bemerkt hij dat er redenen zijn om te vermoeden dat de groeiende tolerantie in deze kringen niet weerspiegeld wordt in de reacties die andere sociale groepen aannemen tegenover het thema. Het gebrek aan bronnen maakt het echter moeilijk hier dieper in door te dringen. De gerechtelijke bronnen leveren gegevens van demografische, sociale en beleidsmatige aard, maar vertellen ons weinig over de beeldvorming.

(9) MONBALLYU, "De decriminalisering van de zelfdoding", pp. 456-459; MINOIS, *History of suicide*, pp. 292-293.

René Bosch opent echter een interessant perspectief voor verder onderzoek. Hij merkt op dat, ook na de afschaffing van de postume bestraffing in de Noordelijke Nederlanden, het grootste deel van de bevolking zelfdoding nog steeds associeert met voorgaande zonden van de overledene en de verleidende listen van de duivel. Deze bewering staft hij door te verwijzen naar de tekst van een volkslied, getiteld 'Het vrouwtje van 's-Hertogenbosch'. Dit liedje vertelt een verhaal over een boer die indirect de dood van een bedelares en haar kinderen veroorzaakt, door hen geen beschutting te bieden tegen kou en ontbering. Achtervolgd door zijn knagende geweten, bezwijkt de boer uiteindelijk onder de last van zijn wroeging:

*Toen is hij zich gaan verhangen,
verhangen al aan een touw,
en kreeg hij op beide zijn wangen
een teken des duivels klauw. (10)*

2. Pirus en Thisbe: Zelfmoord in Zuid-Nederlandse volksliederen

Dit artikel baseert zich op een onderzoek van 44 handschriftelijke liedverzamelingen, de volledige collectie van handgeschreven liedbundels uit de periode tussen 1600 en 1800 in het archief van de universiteitsbibliotheek te Gent. Het is een gevarieerde groep bronnen. In omvang variëren de handschriften tussen één folio en 472 pagina's. De identificatie van de bronnen is onvolledig, zelfs in de meest gunstige gevallen. Veel meer aanwijzingen dan de interne informatie in de bronnen zelf en de gegevens in de inventaris van het archief zijn er niet beschikbaar. Voor 14 handschriften is er een naam bekend, wat aangeeft dat de liederen ofwel geschreven of verzameld werden door deze persoon, ofwel dat hij of zij het handschrift in zijn of haar bezit heeft gehad, ofwel dat de naam om een andere reden op de bladen is beland. Een vijftiende handschrift vermeldt enkel initialen. Over de identiteit die achter deze namen schuilt is even weinig geweten als over de anonieme auteurs.

In 21 handschriften zijn jaartallen terug te vinden, meestal neergeschreven op het eerste beschreven blad van de collectie. Maar over de tijdsspanne waarbinnen de liederen bijeengebracht werden, kan daaruit weinig met zekerheid besloten worden. Slechts voor zes bronnen kan op gelijkaardige wijze, en met dezelfde voorzichtigheid, een plaats van opstelling bepaald worden. De problemen in verband met situering maken het praktisch onmogelijk om tot een sociale, geografische, of andere afbakening van de auteurs over te gaan. Het is een struikelblok, maar anderzijds kunnen we toch enkele besluiten trekken uit de algemene overleveringsgeschiedenis van volksliederen uit deze periode. (11)

(10) BOSCH, "Zelfmoord in de achttiende eeuw", pp. 102-103. Bosch vermeldt geen verdere gegevens over de herkomst van het lied.

(11) Verdere informatie over de Gentse collectie: MOELANS, PIETER, "En spreekt mij van geen sterven meer..." *Over de dood in het wereldlijke volkslied van de Zuidelijke Nederlanden (17de-18de eeuw)*, Leuven en Leusden, 2003, pp. 16-20.

De handschriftelijke liederenverzamelingen zijn slechts één van de vormen waarin volksliederen in deze periode werden verspreid. Een aanzienlijk deel van de bevolking participeert aan de overdracht van de liederenschat. Peter Burke schrijft dat het gaat om elke ambachtsman en landbouwer, en hun moeders, echtgenotes en dochters. Louis Peter Grijp ziet de verspreiding, wat de Noordelijke Nederlanden tijdens de zestiende eeuw betreft, nog breder, namelijk onder "iedereen die wilde zingen, geschoold of ongeschoold, in allerlei situaties: tijdens uitstapjes, thuis, bij feesten en partijen, onder het werk. [...] Ook de elite - en dan vooral het jeugdige deel ervan - zong ze, evenzeer als dienstmeisjes en matrozen." (12) De meerderheid van de participanten neemt deel aan de overlevering via orale communicatie, het doorgeven van liederen van mond tot oor. De eenentwintigste-eeuwse link in deze keten van de orale traditie, hoewel ze nog elementen bevat van de vroegmoderne verschijningsvormen van deze liederen, moet in een historisch onderzoek buiten beschouwing gelaten worden omdat het vrijwel onmogelijk is vast te stellen hoezeer deze liederen door latere aanpassingen getekend zijn.

De schriftelijke bronnen voor volksliederen uit de Nieuwe Tijd zijn onder te verdelen in drie categorieën. Gedrukte liedboeken rollen vanaf de zeventiende eeuw zowel in de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden in grote aantallen van de persen. Het publiek voor deze liedboeken is, dankzij de relatief lage prijs, waarschijnlijk erg gevarieerd. Daarnaast zijn er rondtrekkende speellieden die ook gedrukte liederen aan de man pogen te brengen in de vorm van vliegende bladen. Deze muzikanten zingen om den brode en spelen in op wat leeft bij hun toehoorders. Tenslotte zijn er de handschriftelijke liederenverzamelingen. De verschijning van de druktechniek betekent niet het einde voor deze vorm van de liederentraditie. Om uiteenlopende redenen blijven mensen liedteksten noteren: als voorbereiding op het drukken ervan, als geheugensteun voor de schrijver zelf, als leesvoer voor anderen, enzovoort.

Er kan geargumenteed worden dat, van deze drie schriftelijke vormen van overlevering, de handschriftelijke liedbundels het dichtst staan bij de meest verbreide, niet-professionele omgang met volksliederen. Niet gebonden aan controle van de autoriteiten of aan motieven van onmiddellijke commerciële waarde, kan de auteur en/of verzamelaar vrij de liederen uitzoeken die hij wenst bijeen te plaatsen.

In de Gentse collectie van verzamelhandschriften, die enkele duizenden liederen beslaat, strijdt een uitgebreid spectrum aan liedgenres uit uiteenlopende liedtradities om de aandacht van de lezer. De traditie speelt uiteraard een belangrijke rol in de overlevering van het volkslied. De teksten en melodieën zijn geen creaties uit het niets.

(12) BURKE, PETER, *Popular culture in early modern Europe*, New York, 1978, 91; GRIJP, LOUIS PETER, "Zingen in een kleine taal. De positie van het Nederlands in de muziek", *Volkskundig Bulletin*, 21 (1995), p. 163.

Liederen worden doorgegeven, door verschillende vertolkers gebracht; ze worden onthouden. Elk neergeschreven lied behoort tot een welbepaalde liedtraditie. Het is omgeven door gelijkaardige liederen, en elke traditie of elk genre van liederen kent zijn eigen interne logica en stijlvoorschriften.

Maar deze belangrijke rol van de traditie houdt het volkslied niet zo stevig ingesnoerd dat het onbeweeglijk blijft. Het is het principe van de variatie dat de eeuwenoude liederen die van generatie op generatie worden doorgegeven in mondelinge of schriftelijke vorm, voortdurend aanpast. Elke verschijningsvorm van een lied is uniek in inhoud, grammatica, ritme, melodie, klemtoon,... Deze verschillpunten zijn niet het gevolg van een gebrekkige overlevering of van de beperkingen van het geheugen. Ze behoren tot het wezen van de overlevering zelf. Maar niet alle nieuwe varianten worden door het publiek als even geslaagd beschouwd. De receptie van de variant, door de toehoorders of lezers, bepaalt of de aanpassing opgenomen wordt in de overlevering en op haar beurt als springplank voor nieuwe verschijningsvormen van het lied wordt gebruikt. Verschillende groepen in de samenleving zullen echter andere liederen of andere verschijningsvormen van dezelfde liederen meer genegen zijn. Zo ontstaan er stambomen van variatie naar streek, sociale groep of tijd en bieden de liederen in zekere zin een afspiegeling van de sociale milieus waarin ze verspreiding kennen.

Te midden van het grote aantal liederen in de Gentse liedverzamelingen zijn er slechts een vijftal die het thema van de zelfdoding expliciet aanraken. Zonder uitzondering gebeurt dat in balladen. In dit liedgenre worden verhalen verteld waarvan de plotlijnen al eeuwen uitgewerkt zijn. De verhalen zijn als het ware tijdloos. De geografische situering is ver verwijderd van de plaats waar het lied gezongen wordt of anders uitermate vaag. Vaak spreken ze over amoureuze verhoudingen die ontaarden in of leiden tot een enorm conflict. Wanneer het stof weer is gaan liggen, hebben een aantal personages steevast het tijdelijke met het eeuwige verwisseld. Bernard Capp vermoedt i.v.m. vergelijkbare volksverhalen in gedrukte volksboekjes uit het zeventiende-eeuwse Engeland dat de vrij stereotiepe aard van hoofdfiguren en plot de identificatie van lezers met zulke verhalen bevordert, maar het lijkt even aannemelijk dat ze net een afstand creëert, in vergelijking met andere liederen die haast zonder uitzondering in de eerste persoon gezongen worden. ⁽¹³⁾

Op het eerste gezicht lijkt het dat er één uitzondering op deze regel is bewaard, een lied waarin de zelfmoord aan bod komt, gezongen in de eerste persoon. Een achttiende-eeuws verzamelhandschrift bevat een klaaglied om afgewezen liefde dat besluit met de strofe:

(13) CAPP, BERNARD, "Popular literature", in: REAY, B., ed., *Popular culture in Seventeenth-Century England*, London, 1985, p. 229.

*K'weet niet wat ik maken sal
 soo gij mij niet wil beminne
 K'weet niet wat ik maken sal
 Als dat ik mijn ongeval
 Klaeg de Nymphen van de vloed
 Aen de Berg en Bosch Godinne
 Blijft sij dan nog wreed van sinne
 Sal sig Dorylas verdoen
 Ag ag ag sal sig Dorylas verdoen (14)*

De titel van het lied, 'Klagende Dorylas', maakt echter duidelijk dat, hoewel de tekst is opgesteld in de eerste persoon, het 'ik' die aan het woord is, niet de zanger of de schrijver is, maar wel een personage genaamd Dorylas. Doorheen het lied roept de spreker ook voortdurend zijn eigen naam aan, zodat er zelfs voor de onaanachtige lezer of luisteraar geen twijfel meer kan bestaan. Bovendien past het verhaal dat Dorylas vertelt over zijn onbeantwoorde liefde voor Clorimeen, volledig binnen het liedgenre van de balladen. Dorylas is een herder die verliefd is op de mysterieuze woudbewoonster Clorimeen, maar elke poging om haar te benaderen draait op niets uit:

*Als ik haer in't veld ontmoet
 Daer sij sat aen bron off beeke
 Als ik haer in't veld ontmoet
 En op Herders wijze groet
 Vlucht sij snelder als een schigt
 Sonder mij eens toe te spreken*

Op een dag verrast hij haar terwijl ze aan het jagen is en waagt hij een ultieme poging om zijn liefde te verklaren:

*Als sij laest was op de jagt
 En een Hert had omgebracht
 Quam ik bij geval daer aen
 Om haer wreedheid te besigten
 Sij verliet den buyt en vlugte
 Om mij niet te spraek te staen [...]
 Of ik riep ô Clorimeen
 Waerom vlucht gij voor uw Vrinde
 Of ik riep ô Clorimeen
 Waerom hoort gij geen gebeen [...]
 Sij liep harder als een Hinde
 Tot sij mijn gesigt ontquam*

Het is op dit ogenblik dat Dorylas instort en de klaagzang zingt die besluit met de allusie op zelfmoord. Het is meteen het slot van het lied. Al bij al een verwijzing naar de zelfdoding, die slechts een teen

in de zee van het thema dipt, hoewel de regels wel op het einde van de laatste strofe van het lied zijn geplaatst, allicht om ze te laten nazinderen in het hoofd van de toehoorder. Maar het is betekenisvol op te merken dat in het populaire thema van de minneklachten, waarin afgewezen minnaars hun ellende uitzingen, de enige verwijzing naar zelfmoord samenvalt met een uitzondering op het zingen in de eerste persoon wat in deze liederen de regel is. In de honderden dergelijke liederen die in de Gentse collectie bewaard zijn, zijn er ontelbare beschrijvingen van het eigen overlijden terug te vinden. Ongeluk in de liefde roept haast onvermijdelijk een associatie met de dood op, maar als er al iemand met de verantwoordelijkheid voor deze dood wordt beladen, dan is het steevast het onwillige object van de affecties van deze ongelukkige minnaars. Hij of zij is de moordenaar; nergens is er sprake van de mogelijkheid zichzelf het leven te benemen. ⁽¹⁵⁾

De liedtraditie waarbinnen het gegeven van de zelfdoding het vaakst aan bod komt, is die van de ballade van Pirus en Thisbe. In de Gentse handschriftencollectie zijn er drie versies van dit lied terug te vinden uit de periode tussen 1600 en 1800. In dit lied wordt de zelfmoord daadwerkelijk gepleegd tijdens het lied zelf, in tegenstelling tot het vooruitkijken of terugblikken op de daad, dat we elders terugvinden. In deze ballade worden twee jonge geliefden door hun beider ouders verboden nog langer met elkaar om te gaan. Maar in hun jeugdige onstuimigheid besluiten ze tegen het advies van hun ouders in te gaan. In de oudste, Franstalige, versie van het lied klinkt het als volgt:

*Soubs ung meurier rameulx
et en lieu tenebreux
Auspres dune fontaine
pour dire et reciter
Compter et racompter
Leur voulonté certaine* ⁽¹⁶⁾

Thisbe komt eerst aan op de afgesproken plek, maar wordt verjaagd van de fontein door een rondsluipende leeuw.

*Mais en fuyant laisse
Soubs branches ou passe
Lantour blancy de sa tete
Lequel cruellement
Et furieusement
Deschira ceste beste* ⁽¹⁷⁾

Even later komt Pirus aan. Hij is bedroefd over de afwezigheid van zijn geliefde, maar vindt dan de gescheurde hoofddoek terug en komt tot het besluit dat Thisbe door de leeuw verorberd is:

(14) RUG, Hs 1754: Nederlands Liedboek (18de eeuw), pp. 204-207.

(15) MOELANS, "En spreekt mij van geen sterven meer...", pp. 47-65.

(16) RUG, Hs Gandavensia 7855: Album Amicorum en liederboek van Anna de Hertoghe, 16de-17de eeuw (1593), f.30r-34v. Vertaling: Onder een moerboom op een mistige locatie, dichtbij een fontein spreken ze af om elkaar te vertellen en zich te verzekeren van hun zekere overtuiging.

(17) Vertaling: Maar in haar vlucht laat ze haar witte hoofddoek, die door de wrede en hevige aanval van het dier werd gescheurd, onder enkele takken achter.

*Voyant aussi les pas
Thisbe ny estre pas
Lors sa trenchante espee
Estant en tel discors
La mist dedans son corps
Jusques a la poignee* ⁽¹⁸⁾

Wanneer Thisbe terugkeert, vindt ze haar minnaar in doodsnood:

*Piramus mon amy
estes vous endormy [...]
Touttefois Il mourut
et son sang courust
Sur la povre Thisbe
Qui douleur sentoit
Espare et estoit
Aupres de luy tombee* ⁽¹⁹⁾

Zo benemen zich beiden het leven, elk omdat het leven zonder de ander voor hen geen zin heeft. Maar op het einde van het lied vertoont een hogere instantie toch enig medelijden met hun lot:

*Puis le sang qui sortoit
et qui lors degoutoyt
de la playe entamnee
du meurrier la couleur
Qui blanche avoit la fleur
en rouge a mide* ⁽²⁰⁾

In zijn werk over het motief van de 'Liebestod' omschrijft Michel Fougères dit gegeven als een omkering na de dood, die het lijden van de ongelukkige geliefden op aarde omvormt tot een mystiek huwelijk, dat tot een eeuwige zaligheid zal leiden. In dit lied zuigen de bloemen van de moerbeiboom het bloed van Piramus en Thisbe op en op die manier verandert hun kleur van wit naar donkerrood. Zo wordt het vermengde bloed van de noodlottige geliefden bewaard en genieten ze een onbreekbare band na de dood. ⁽²¹⁾

Michel Fougères meent dat de verhalen die zich bedienen van dit *Liebestod*-motief steeds realistischer worden naarmate de moderne tijd nadert, omdat de eeuwige mythe zich kan aanpassen aan de veranderende menselijke belevingswereld. Maar wanneer we deze versie vergelijken met het originele verhaal over Piramus en Thisbe, zoals Ovidius het in zijn *Metamorfosen* neerlegde, dan valt vooral het gelijklopende karakter op. Zowat alle elementen worden overgenomen: ze spreken nog steeds af aan de fontein; Thisbe wordt nog steeds door een leeuwin weggejaagd en het is nog steeds steeds dezelfde moerbeiboom die hun bloed opvangt. ⁽²²⁾

(18) Vertaling: Wanneer hij de voetstappen ziet en beseft dat Thisbe er niet is, is hij zo geschokt dat hij zijn scherpe zwaard tot aan het heft in zijn lichaam steekt.

(19) Vertaling: Piramus, mijn vriend, ben je ingeslapen? [...] Desalniettemin stierf hij en zijn bloed vloeit over de arme Thisbe, die in smart en wanhoop naast hem neervalt.

(20) Vertaling: Dan heeft het bloed dat hen verliet en uit de aangebrachte wonden druppelde, de kleur van de bloem van de moerbeiboom, die wit was, in rood veranderd.

(21) FOUGERES, MICHEL, *La Liebestod dans le roman français, anglais et allemand au xviiiè siècle*, Sheerbrooke, 1974, pp. 12-27.

(22) OVID, *Metamorphoses*, Engelse vertaling: MILLER, FRANK JUSTIN, 2dln. London en Cambridge, Massachusetts, 1966, pp. 182-191.

In een Nederlands liedboek uit de achttiende eeuw, hetzelfde handschrift waarin we ook 'Klagende Dorylas' terugvinden, treffen we een variant aan op de ballade van Píramus en Thisbe. Hier vinden we de hoofdfiguren terug als Coridon en Silvia, twee herders die elkaar beminnen. Alles gaat fout wanneer Silvia Coridon slapend aantreft:

*Ik zal gaen weiden
Mijn schaepjes aen de Bron
Langs de groen Heide
En laten Coridon
Slapen in rust en vree
Nemen zijn schaepjes mee
Tot dat ik weer sal komen (23)*

Wanneer Coridon ontwaakt, zijn de kudde schapen en zijn geliefde in geen velden of wegen te bespeuren:

*Mijn Silvia mijn Bruyd
Is ook te velden uyt
Misschien te saem verslonden
Door't vinnig ongediert
Als woede honden
Nu wil ik sterven
Ik mis mijn Vee, en Bruyd
Mijn hart aff kerven
Ik neem een vast besluyt
En wil mij met het swaerd
Hier velle neer ter aerd
Hij heeft zijn hart doorsteken
Onder de Lindeboom
Is hij besweken*

Silvia wordt ondertussen bezorgd. Waar blijft Coridon? Ze besluit op haar passen terug te keren en daar ziet ze haar geliefde liggen met het zwaard nog in zijn zijde. In een laatste krachtinspanning neemt Coridon afscheid van haar:

*Ik ben verslonden
En door de Dood verwond
Met diepe wonden
Omdat ik u niet vond
Om u heb ik mijn bloed
Gestort uyt liefde soet
Coridon sluyt zijn ogen
Zijn doode mond beklemt
Zijn hoofd gebogen*

Het meisje kan niet verder leven in smart en ze komt tot het besluit haar geliefde te volgen.

*Ik wil op staende voet
Storten mijn laeste bloed
En als u Herderinne
Mee sterven om mijn Lieff
Uit zuiver minne*

Silvia neemt het zwaard op en steekt het in haar eigen hart. Onder de bladeren van een lindeboom valt ze naast haar minnaar neer en sterft ze. De moerbeiboom is in dit lied vervangen door een andere soort en van het kleuren van een bloem door het samengevloeide bloed van de geliefden is hier geen sprake. Het enige wat achterblijft zijn de verloren schaapjes op het veld.

*De Schaepjes dwalen
Alleenig op het veld
Door Bosch en dalen
Sij waren heel ontsteld
En droevig om de dood
Van haer Herder minjoot
En haere herderinne
Die 't saem gestorven zijn
Uyt suyver Minne!
Finis*

Sinds zijn optekening door Ovidius is het verhaal van Pirus en Thisbe binnen de West-Europese cultuur in vele vormen verspreid geworden. Tijdens de Middeleeuwen is het motief bijzonder populair in literatuur en beeldende kunst. Tegelijkertijd raakt in de Nederlanden ook de variant bekend waarin de herders Coridon en Silvia de hoofdrollen op zich nemen. ⁽²⁴⁾ In de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd circuleert het verhaal in verschillende vormen in de Zuidelijke Nederlanden: Latijnse bewerkingen in versvorm uit de dertiende eeuw; verschillende Franse vertalingen vanaf de twaalfde eeuw; een Middelnederlandse tekst uit de veertiende eeuw, getiteld 'Van tween kinderen die droeghen ene starcke minne, een ontfarmelic dinc'; een opname in 'Der Minnen Loep', het werk van Dirk Potter uit het begin van de vijftiende eeuw; verwerking in een aantal zestiende-eeuwse rederijkersspelen, waaronder een versie die waarschijnlijk uit Haarlem stamt, 'Het Spel van Sinnen van de Historie van Pirus en Thisbe genaempt de Sinnelijcke genegenthey' en een Antwerpse variant van de hand van Matthijs de Casteleyn, 'De Historie van Pirus en Thisbe'. ⁽²⁵⁾

Het feit dat in de Gentse handschriftelijke liedverzamelingen maar liefst drie versies van het verhaal bewaard zijn, is al een aanwijzing op zich dat het thema ook aandacht krijgt binnen de volksliederen.

(24) Kossmann spreekt over een middeleeuws lied waarin de herders Coridon en Silvia reeds de plaats hebben ingenomen van de originele hoofdpersonages, in: KOSSMANN, F.K.H. *De Nederlandsche Straatzanger en zijn liederen in vroeger eeuwen*, Amsterdam, 1941, p. 162.

(25) VAN ES, G.A., ed. *Pirus en Thisbe. Twee rederijkersspelen uit de zestiende eeuw*, Zwolle, 1965, p. 30 en pp. 40-43.

Andere verschijningen vinden we o.a. terug in twee Nederlandstalige gedrukte liedboekjes, 'Bootsgezel' en 'Groote Bootsgezel', beide uit de eerste helft van de achttiende eeuw. In een Amsterdams werkje 'Thirsis Minnewit. Bestaende in een verzameling der moyste en aegenaeinste Minne-zangen en Voysen', uitgegeven in 1752, treffen we de herdersvariant aan, met de protagonisten Coridon en Silvia. In 'De Nederlandsche Straatzanger' neemt Kossmann een versie op die hij vond op de losse liedbladen van Klein Jan, een Amsterdams straatzanger van rond 1800. ⁽²⁶⁾

De twee versies van de ballade die tot dusver aan bod zijn gekomen, houden zich strikt aan de verhaalstructuur, zoals die al eeuwen wordt overgeleverd, en onthouden zich van commentaar op de inhoud van het lied. Dat is niet het geval bij de versie die Denijs Bauwens in het derde kwart van de zeventiende eeuw optekent in zijn 'Nederlands Liedboek': "*Een nieuw liedeken van piramus en thisbe*". Hoewel ook hij de plotlijnen grotendeels uittekent zoals Ovidius het hem voorgedaan heeft, geeft hij aan het geheel een eigen draai waardoor hij met recht kan beweren een nieuw lied te hebben geschreven. ⁽²⁷⁾ Denijs Bauwens richt zich van bij de aanvang van het lied tot een welbepaalde groep van lezers en luisteraars: de jeugd. Het is deze leeftijdsgroep die haar lessen moet trekken uit de gebeurtenissen in het lied.

*Aenhoort ghij jonghers van moedekloeck
Ghij dochters domme van sinnen
Die vroech studeren in venus boeck
Wacht u van d'waeffels te minnen
Veel sijnder verdroncken eer sij het water kennen
Sij en kennen niet het water van liefden vreet
Want de liefde is blint sonder recht bescheet*

De bekommernis om jongeren die zich om de liefde in hun ongeluk stortten, vinden we over het hele lied terug. In de derde strofe luidt het:

*Jonck en schoon hoort mijn verclaeren
want sij op Malcanderen verliefte waren
eer dat sij wisten wat van minnen was
die liefde verwint de Jonge sinne ras*

De wijze ouders van Piramus en Thisbe verbieden elk op hun beurt hun kind om de ander nog te ontmoeten. Het is duidelijk dat de sympathie van de auteur bij deze personages ligt.

*Pieramus vader heeft dit verstaen
hij heeft sij sone gaen bevelen
dat hij henc soo stont niet en sou bestaen
met thiesbe te spreken ofte spelen [...]
De ouders van thisbe van d'ander sey*

(26) KOSSMANN, *De Nederlandsche Straatzanger*, p.162.

(27) RUG, Hs 1485, f. 45v-46v.

*sij hebben haer dochter doen bewaeren
om dat sij tot gheender tijdt
met pieramus meer en soude paren
solfer en vier sietmen haest vergaeren
dat hebben die ouders seer wel gheordoneert*

Maar de jeugd luistert niet, en dan sijpelen de eigen bekommernissen van de schrijver binnen in het vers:

*Maer pieramus vergat sijns vader raet
alsoo het heden met de Jonckheyt gaet*

Het verhaal wikkelt zich af zoals het hoort. Pirusus en Thisbe regelen een geheime ontmoeting. Thisbe wordt weggejaagd door een wilde leeuw. Pirusus is ten einde raad wanneer hij zijn geliefde niet vindt:

*Sijn herte bloet heeft hem verkropen
thisbe is doot sprack hij op het selve pas
met sij sweert heeft hij hem doorsteken*

Thisbe vindt hem in doodsnoed, heft het zwaard op dat haar geliefde velde en kiest ervoor de wereld te verlaten samen met Pirusus. Ze prevelt nog de woorden: "adieu werelt nu sterve ick met mijn lief" en dan is het voorbij. In het slotvers hamert Denijs Bauwens nog eens op de les die de lezer hieruit kan trekken.

*Princelijck prinsen weest wijs bedacht
wilt u van venustreken wachten
haer meeste licht schijnt in de nachte
haer wegghen ligghen bij diepe gragten
den meeste deel daer in versmachten
die alle goede raede vlien
en die hun ouders niet en ontsien*

Wat opvalt is dat Denijs Bauwens wel op de hoogte is van het motief van de moerbeiboom, hij laat Thisbe er onderdoor wandelen ("onder een moerbeiboom is sij ghepasseert"), maar hij weigert Pirusus en Thisbe het geluk van de *Liebestod* te gunnen. De geliefden worden niet eeuwig verbonden door de vermenging van hun bloed en het inkleuren van de moerbei. Dit element zou het lot van de ongelukkige minnaars immers een benijdenswaardige glans verlenen. Denijs Bauwens is niet van plan om het verhaal een bewonderenswaardig slot te geven. Hij schetst een beeld van twee jongelingen ten prooi aan een betreuenswaardige zinsverbijstering. Het is begrijpelijk, ze zijn immers te jong om de streken van de liefde te kennen, maar het is duidelijk fout gelopen. Het motief van de moerbeiboom wordt daarom afgewezen als geschikt einde.

We kunnen ons afvragen of de zorgen van Denijs Bauwens gerechtvaardigd zijn. Loopt de jeugd, overmand door de liefde, het risico

zich te wenden tot zelfdoding? De resultaten die MacDonald en Murphy in *'Sleepless souls'* naar voren schuiven voor Engeland, wijzen erop dat de jeugd (kinderen en adolescenten) inderdaad een aanzienlijk aandeel hebben in het totale zelfmoordcijfer. Eigentijdse Engelse commentatoren zijn zich ook bewust van het gegeven. Als voornaamste oorzaken denkt men in die tijd in eerste instantie aan misbruik door ouders en meesters, en in tweede instantie aan ongeluk in de liefde. Denijs Bauwens lijkt een gelijkaardige positie in te nemen wat de situatie in de Zuidelijke Nederlanden betreft. ⁽²⁸⁾

Hoewel Piramus en Thisbe het zwaard als instrument voor hun zelfdoding hanteren, maakt de auteur een vergelijking met een andere vorm van zelfmoord: de verdrinking. "*Veel sijnder verdroncken eer sij het water kennen*", schrijft Denijs Bauwens, waarbij het diepe water symbool staat voor de verleiding door de wrede liefde. Ook in andere liederen uit hetzelfde handschrift vinden we die preoccupatie met de dood door verdrinking terug. Zoals in een lied over de ellende die geliefden wacht wanneer ze te vroeg in het huwelijksbootje stappen.

*Dus wortter meneghen op dat pas
verdroncken eer sij wisten wat water was* ⁽²⁹⁾

In een ander, achttiende-eeuws handschrift wijst een aanbeden meisje haar galant af in dezelfde bewoordingen:

*Ick heb geen sin naer venus lust [...]
want men is verdroncken
eer men water kent* ⁽³⁰⁾

Zelfdoding door verdrinking is zeker niet onbestaande in de zeventiende en achttiende eeuw. Het komt voor en roept vaak vraagtekens op bij de overlevenden, omdat het moeilijk te achterhalen valt of het gaat om een ongeval of om een geval van moedwillige levensbeëindiging. Nochtans wijst Georges Minois erop dat de overgrote meerderheid van de zelfmoorden binnenskamers gebeuren, meestal in de eigen woning. In een vergelijking met de voorstelling van de zelfmoord in de Noord-Nederlandse schouwburg stellen we vast dat de methode van de verdrinking hier slechts bij uitzondering wordt gekozen. Veel gebruikte instrumenten daar zijn de pook en gif. Zelfmoord door verhangen, hoewel vaak voorkomend in realiteit, wordt ook hier niet vermeld. Wellicht omdat het een reactie van afschuw oproept bij de toeschouwer. ⁽³¹⁾

3. De keerzijde van de medaille: De Zuid-Nederlandse volksliederen in internationaal perspectief

Een vergelijking met Engelse volksliederen over zelfmoord verheldert het perspectief waarbinnen we de liederen kunnen interpreteren.

(28) MACDONALD en MURPHY, *Sleepless souls*, pp. 251-252.

(29) RUG, Hs 1485, f. 40v-41v.

(30) RUG, Hs 2167: Frans en Nederlands liederboek (18de eeuw), lied 13.

(31) MINOIS, *History of suicide*, 248; DE HAAS, ANNA, "Dood in de schouwburg: de theatrale zelfmoord", *De Achttiende eeuw. Documentatieblad van de werkgroep Achttiende Eeuw*, Amsterdam en Utrecht, 33 (2001) 2, p. 160.

Zoals vermeld maken de eigentijdse Engelse observatoren zich, net zoals Denijs Bauwens, zorgen over het hoge zelfmoordcijfer bij kinderen en jongeren. Ook zij beschouwen ongelukkige amoureuze verhoudingen als één van de oorzaken voor dit gegeven. Als voornaamste drijvende kracht wijzen ze echter naar het misbruik dat jongeren te lijden hebben van ouders en meesters. Dat staat in contrast met het beeld van de wijze en goedmenende ouders, die hun autoriteit uitoefenen voor het welzijn van hun kinderen, dat door Denijs Bauwens geschilderd werd. ⁽³²⁾

Meer in het algemeen stellen we vast dat het thema van de liefdeszelfmoord, waar de ballade van Piramus en Thisbe het haast emblematische voorbeeld van is, in Engeland op alle literaire niveaus uitvoerig aan bod komt. Zowel in de grote traditie van de literatuur als in de meer bescheiden vormen van pulp en ontspanningslectuur gaat het om een uiterst populair gegeven. De tegenstelling tussen liefde en dood werpt een licht op een centraal probleem in de West-Europese samenlevingen van deze tijd: het delicate evenwicht tussen de wensen en het geluk van het individu en de belangen van de familie en, bij uitbreiding, de maatschappij. ⁽³³⁾

Ook in volksliederen wordt het thema regelmatig aangesneden. Als een van de voornaamste eigenschappen van deze liederen zien MacDONALD en MURPHY het feit dat, hoe ruw en onontwikkeld de verhaallijnen en personages ook zijn, ze ontworpen zijn om in te spelen op emoties die vele lezers zelf ook ervaren hebben. De methode die ze hanteren om dit doel te bereiken, markeert het grootste verschilpunt tussen de Zuid-Nederlandse balladen en de Engelse liederen. De Engelse teksten vertellen eigentijdse verhalen, vaak openlijk geïnspireerd op artikels in kranten en ander drukwerk. Zo presenteren ze de liefde en haar complicaties op een wijze die meer aansluit bij de eigen belevingswereld van de lezers en toehoorders dan de grote tragedieverhalen doen.

Een populair thema is bijvoorbeeld het dilemma tussen ware liefde en sociale positie. Het verhaal van de ongelukkige verliefde man die aan de kant geschoven wordt door het object van zijn affectie, omdat zij kiest voor een huwelijk met een betere partij, en die zich uiteindelijk wendt tot de verlossing van de zelfdoding, is in vele vormen en gedaanten terug te vinden. In het lied *'The Two Unfortunate Lovers'*, gepubliceerd in 1684, gaat het om een koopman die afgewezen wordt door de dochter van een handelaar in kostbare stoffen. Zij verkiest een galant van edele geboorte. De ongelukkige koopman drinkt zich dood, maar hij weet niet dat het meisje ondertussen is afgewezen door de edelman. Uiteindelijk neemt ze gif in en sterft in een wanhopige poging om haar ware liefde in de dood gezelschap te houden. In

(32) MACDONALD en MURPHY, *Sleepless souls*, pp. 251-252.

(33) Voor het beeld van de Engelse situatie en de voorbeelden van Engelse volksliederen baseren we ons op: MACDONALD en MURPHY, *Sleepless souls*, pp. 293-298.

een ander lied, *'The Faithful Lover's Farewell'* wijst de kokkin Betty de bediende Johnny af, omdat ze wacht om te trouwen met een winke-lier. Johnny schiet zichzelf in het hart met een pistool. Hij kan het leven niet aan zonder haar. MacDonald en Murphy tonen aan dat de verhaallijnen van deze liederen een uitvergroete versie weergeven van artikels over werkelijke gevallen van zelfmoord en hun oorzaken in de Engelse periodieke pers.

Een ander thema dat vaak voorkomt, is de inmenging van ouders in de romantische verhoudingen van hun kinderen. Volksliederen waarschuwen ervoor dat de onderdrukking door ouders van de passies van hun kinderen het risico loopt te leiden tot de dood van de kinderen. De moraal is ondubbelzinnig terug te vinden in de liederen:

*Let her Mishap a Warning be
To friends of high and low Degree;
Cross not your Children here in Love,
Lest you their utter Ruine prove. (34)*

De Engelse schrijvers sympathiseren meer met de gefnuikte liefde van de jeugd dan met de economische overwegingen van de ouders. Dit standpunt is uiteraard volledig tegengesteld aan het standpunt van Denijs Bauwens in zijn lied over Pirus en Thisbe, maar het is vooral interessant op te merken welke verschillende methoden er gebruikt worden om de twee standpunten te verdedigen. Het bovenstaande Engelse liedcitaat behoort toe aan een verhaal over een meisje dat door haar manipulatieve ouders ten onrechte ervan overtuigd wordt dat haar geliefde reeds getrouwd is. De ouders rekenden er niet op dat het meisje in wanhoop de hand aan zichzelf zou slaan, eerder dan op zoek te gaan naar een nieuwe minnaar. Het lied wordt gesitueerd in een eigentijds decor. In *'Sleepless souls'* worden er ook voor dit onderwerp een aantal vergelijkbare artikels uit kranten en ander gedrukt werk naast de liederen geplaatst. Daartegenover maakt Denijs Bauwens gebruik van een eeuwenoud verhaal dat hij, net zoals Ovidius dat al gedaan had, nog steeds situeert *'in babilonien'*.⁽³⁵⁾ In dit verhaal introduceert hij zijn eigentijdse bekommernissen. De andere Zuid-Nederlandse versies van deze ballade vertellen de eeuwenoude plot zonder commentaar op de eigen tijd.

In een vergelijking met het treurspel in de Nederlandse Republiek stellen we vast dat te midden van de talrijke zelfmoorden binnen dit genre - het enige toneelgenre waarin volgens de toenmalige regels doden mochten vallen - het motief van Pirus en Thisbe zeer weinig aan bod komt.⁽³⁶⁾ Anna De Haas vermeldt slechts vier bewerkingen tussen 1650 en 1800. Het toneel stelt zich in deze periode ten dienste van een welomschreven doelstelling, namelijk door middel

(34) MacDonald en Murphy citeren het vers uit: ROLLINS, H.E., ed. *The Pepys Ballads*, 8dln., Cambridge, Mass., 1929-1932, no. 337, v. 320-1. Vertaling: Laat haar ongeluk een waarschuwing zijn voor vrienden van hoge en lage stand. Leg je verliefde kinderen niets in de weg, tenzij je de oorzaak wilt worden van hun totale ongeluk

(35) RUG, Hs 1485, f. 45v-46v.

(36) De vergelijking met het Noord-Nederlandse treurspel baseert zich op: DE HAAS, "Dood in de schouwburg", pp. 141-166.

van een lering of zedenles de liefde voor de deugd te stimuleren bij het publiek. De behandeling van het verhaal van Piramus en Thisbe, en meer in het algemeen de bewerking van de oude verhalen over liefdeszelfmoord, passen blijkbaar niet in deze opvatting over het toneel en kunnen dan ook op kritiek van de pers rekenen:

“Dat eene minnares [...] sich over den gewaanden dood van haren Minnaar dermaten bedroeve; dat sy sich selve van ‘t Leven beroove; en dat’er sulke Minnaars gevonden worden, die wegens het verlies hunner Meesteressen so ontroostelik syn, dat sy in goeden ernst gereed staan sich te doorsteken, dit is wel mogelijk; maar het is nooit waarschynlyk.”⁽³⁷⁾

Met andere woorden, het lied staat te ver af van de eigentijdse belevingswereld om iets te kunnen bijdragen tot het opkrikken van de deugd in de Republiek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat van de vier bewerkingen van het verhaal van Piramus en Thisbe het in drie gevallen om parodieën gaat.⁽³⁸⁾ Pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw wordt het thema van de liefdeszelfmoord opnieuw aangesneden, maar nu worden de voorbeelden uit de eigen tijd en omgeving geplukt. Het publiek kan immers meer meeleven met deze meer herkenbare gevallen van liefdeszelfmoord.

Er is een hemelsbreed verschil in de voorstellingen van zelfmoord in de besproken gebieden. In de Zuidelijke Nederlanden is de ballade van Piramus en Thisbe het enige instrument waarmee het thema van de zelfmoord in volksliederen behandeld wordt. Dit eeuwenoude verhaal wordt in de Noordelijke Nederlanden aangevoeld als niet aansluitend bij eigentijdse gevoeligheden. In Engeland komt de zelfmoord meer aan bod in liederen en kiest men voor liederen gesitueerd in herkenbare contexten. Daar is geen sprake van in de liederen uit de Gentse collectie. Hier lijkt de enige mogelijkheid om zelfmoord ter sprake te brengen, ze onder een historische of mythologische dekmantel binnen te loodsen in liederen. Deze aarzeling, om zelfmoord in een eigentijds kader te plaatsen, verklaart waarschijnlijk al evenzeer de geringe aanpassingen die auteurs over het algemeen aan het lied aanbrengen. De liederen die aan het gegeven van de zelfdoding raken, moeten als het ware in archaische vormen overgeleverd worden, omdat er geen eigentijds discours beschikbaar is waarin men kan omgaan met het gegeven.⁽³⁹⁾

Leidt het te ver om te vermoeden dat dit gebrek aan een eigentijds discours terug te leiden is naar de onwilligheid van de autoriteiten om zelfmoord publiek bespreekbaar te maken? De feitelijke en later wettelijke decriminalisering komt er omdat de sociale elites zichzelf wenselijk te beschermen tegen de schande die een geval van zelfmoord

(37) De Haas citeert het fragment uit: *De philanthrope*, no. 53 (1757), pp. 417-418.

(38) Alweer volgens De Haas: “Van de vier dramatische bewerkingen van het Pyramus-en-Thisbe-verhaal van na 1650, zijn er drie komisch: M. Gramsbergen, *Kluchtighe tragoedie: of den hartoog van Pierlepon* (Amsterdam, 1657; al gespeeld in 1650); A. Leeuw, *Klucht van Pyramus en Thisbe, ofte boertig treurspel* (Amsterdam, 1669; al eerder gespeeld) en [H. van Halmael], *Overdaad en Gierigheid* (Amsterdam, 1714), een zinnespel ‘Vercierd door een zangtragedie’, nl. De ‘Opera of zingende tragédie van Piramus en Thisbe’. [...] J. Pluimer vertaalde *Pyrame et Thisbé* (1674) van J. Pradon, een treurspel[.]” (DE HAAS, “Dood in de schouwburg”, p. 148.

(39) LEBRUN, “xvie-xviiiè siècles: Quand le suicide prend un nom”, *L’histoire*, 27 (1980), pp. 48-50; VAN DE LOO, K.J.M. “Bijdrage tot de iconografie van de zelfdoding”, DIEKSTRA, R. ed. *De zelfgekozen dood. De problemen en de hulpverlening*, Baarn, 1983, pp. 242-243.

in de familie met zich brengt. Er worden geen stappen ondernomen om deze juridische ontwikkelingen kenbaar te maken aan het brede publiek. Daarmee bevinden we ons dicht bij de situatie die Minois beschrijft voor Frankrijk in dezelfde periode: de autoriteiten ontmoedigen elke vorm van publiek discours met betrekking tot zelfmoord. De sociale en geleerde elites hebben toegang tot een aantal geschriften, maar in populair drukwerk wordt het thema niet aangesneden. De enkele volksliederen die in de buurt komen, kunnen zich niet spiegelen aan voorbeelden van ander spreken of schrijven over het thema en ten gevolge daarvan worden ze haast onbeweeglijk doorgegeven. Een studie naar de Zuid-Nederlandse situatie in dit verband ontbreekt nog, maar de analyse van de volksliederen uit de Gentse collectie wijst in ieder geval in die richting. ⁽⁴⁰⁾

4. Werther en de Romantische zelfmoord: een lied uit 1796

Het verschijnen van Goethe's briefroman *'Die Leiden des jungen Werthers'* in 1774, is het symbool geworden van de opkomst van een romantische epidemie aan het einde van de achttiende eeuw. Het is niet dat het boek deze trend vanuit het niets creëerde, maar eerder dat het op het juiste moment de opkomende stemming in woorden goot en van een eerste literaire held voorzag. Het internationale debat over de legitimiteit van zelfdoding was binnen geleerde kringen weer opgeflakkerd sinds het midden van de eeuw en Goethe's roman drijft de emoties op de spits. ⁽⁴¹⁾

Vanaf de jaren 1770 wordt vooral de jeugd uit de meer welvarende klassen meegesleept door romantische bekommernissen. *'Die Leiden des jungen Werthers'* wordt al in 1775 vertaald in het Frans en kent een enorm succes. In het volgende decennium wordt het vijftien maal herdrukt en verschijnen er verschillende adaptaties. In het laatste kwart van de achttiende eeuw worden er vier Engelse vertalingen gepubliceerd en nog eens drie vóór 1810. In verschillende Europese landen is er sprake van imitatiezelfmoorden, het gaat dan vooral om jongelingen die zich van het leven benemen, vaak na amoureuze verwickelingen en al even vaak met een exemplaar van het boek bij de hand.

In een Frans Liederboek uit de Gentse handschriftencollectie, gedateerd op 1796, treffen we één lied aan dat het verhaal over Werther expliciet als inspiratiebron gebruikt, een *'Romance de Charlotte et Werther'*. De tekst beschrijft hoe Charlotte treurt aan het graf van Werther, die zelfmoord pleegde wegens zijn onmogelijk te vervullen liefde voor haar. In het eerste vers wordt de omgeving geschetst.

*ombre sensible ombre plaintive
errante autour de ce ciprès fixe ta course fugitive
et viens jouir de mes regrets* ⁽⁴²⁾

(40) MONBALLYU, "De decriminalisering van de zelfdoding", pp. 450-459; MINOIS, *History of suicide*, pp. 292-293.

(41) MINOIS, *History of suicide*, pp. 248-277.

(42) RUG, Hs 991: Frans Liederboek van Colette Volcqaert verblijvend bij de Ursulinen te Brussel - Franse brieven (1796), f. 9v-10v. Vertaling: Gevoelige schaduw, treurende schaduw, dwalend rondom die cipres, pas je vluchtende baan aan en kom genieten van mijn wroeging.

Een verlaten kerkhof, enkel de wind en de schaduwen rondom de cipres, en Charlotte die, uitgestrekt over Werthers marmeren graf-tombe, haar weklacht houdt. Ze beseft nu pas hoezeer ze niet zonder hem kan leven. Ze geeft zichzelf de schuld van zijn dood.

*Werther je servis ta furie
je fus complice de ta mort
je donnai cette arme ennemie
qui fit ton malheureux sort
semblable à la fleche fatale
qu'amour tira de son carquois
oui werther la funeste balle
perca nos deux coeurs a la fois* ⁽⁴³⁾

Volgens een oud volksgeloof houdt het planten van een cipres op het kerkhof de ontbinding van het lichaam van de overledene tegen, maar dat weerhoudt Charlotte er niet van om zich voor te stellen hoe het lijk er nu moet uitzien in zijn tombe. ⁽⁴⁴⁾

*Sors sors de ce marbre insensible
fantôme adoré montre toi
ton aspect n'a rien de terrible
rien que de consolant pour moi
qu'ai je vu Werther je succombe
L'amour rempliroit mon desir
Charlotte expire sur ta tombe
moins de frayeur que de plaisir* ⁽⁴⁵⁾

(43) Werther, ik heb je furie aangewakkerd. Ik was medeplichtig aan je dood. Ik heb dat vijandige wapen aangedragen dat je ongelukkige lot heeft bewerkstelligd, gelijkend op de fatale pijl die de liefde uit zijn karkas schoot. Ja, Werther, de fatale kogel doorboorde onze twee harten tegelijkertijd.

(44) HANEVELDT, G.T. *Zandloper, zeis en pierlala. Symbolen van de dood in volkskunst en cultuur*. Utrecht en Antwerpen, 1995, pp. 73-83.

(45) Vertaling: Verlaat dat koude marmer, aanbeden spook, toon jezelf. Jouw aanblik verschrikt me niet, het troost me enkel. Indien ik Werther maar kon zien, dan zou ik bezwijken. De liefde zou mijn verlangen vullen. Charlotte zou heengaan op je tombe, minder van angst dan van plezier.

(46) Vertaling: Ik laat me gaan, maar hij kan het niet horen. [...] De warmte van mij tranen kan zijn assen geen nieuw leven geven.

(47) Vertaling: Vruchteloos voert een dwaze hoop me dronken. Alleen de overtreding kan ons bijeen brengen en het is maar door te stoppen met leven dat ik zou stoppen met sterven.

De overheersende lijn in haar betoog is de onmogelijkheid om met de dode in contact te treden. Ze wil hem zien, met hem praten, en ze is duidelijk niet in staat afscheid te nemen. Uit de laatste twee regels van het bovenstaande vers, waarin Charlotte haar reactie beschrijft op het verschijnen van Werthers geest boven zijn graf, blijkt duidelijk dat ze zich zozeer in haar lijden wentelt dat ze er haast van geniet.

Maar er is een belangrijk verschil met de eerdere balladen van Pirus en Thisbe. Charlotte's verlangen naar Werther is uiteindelijk machteloos. Dat beseft ze zelf ook:

*je m'abuse il ne peut entendre [...]
je ne puis ranimer sa cendre
par la chaleur de mes soupirs* ⁽⁴⁶⁾

Even komt het in haar op het voorbeeld van Pirus en Thisbe na te volgen en haar geliefde te volgen in de dood, maar al even vlug schuift ze die mogelijkheid terzijde.

*envain un fol espoir m'enivre
le trépas seul peut nous unir
et ce n'est qu'en cessant de vivre
que je cesserois de mourir* ⁽⁴⁷⁾

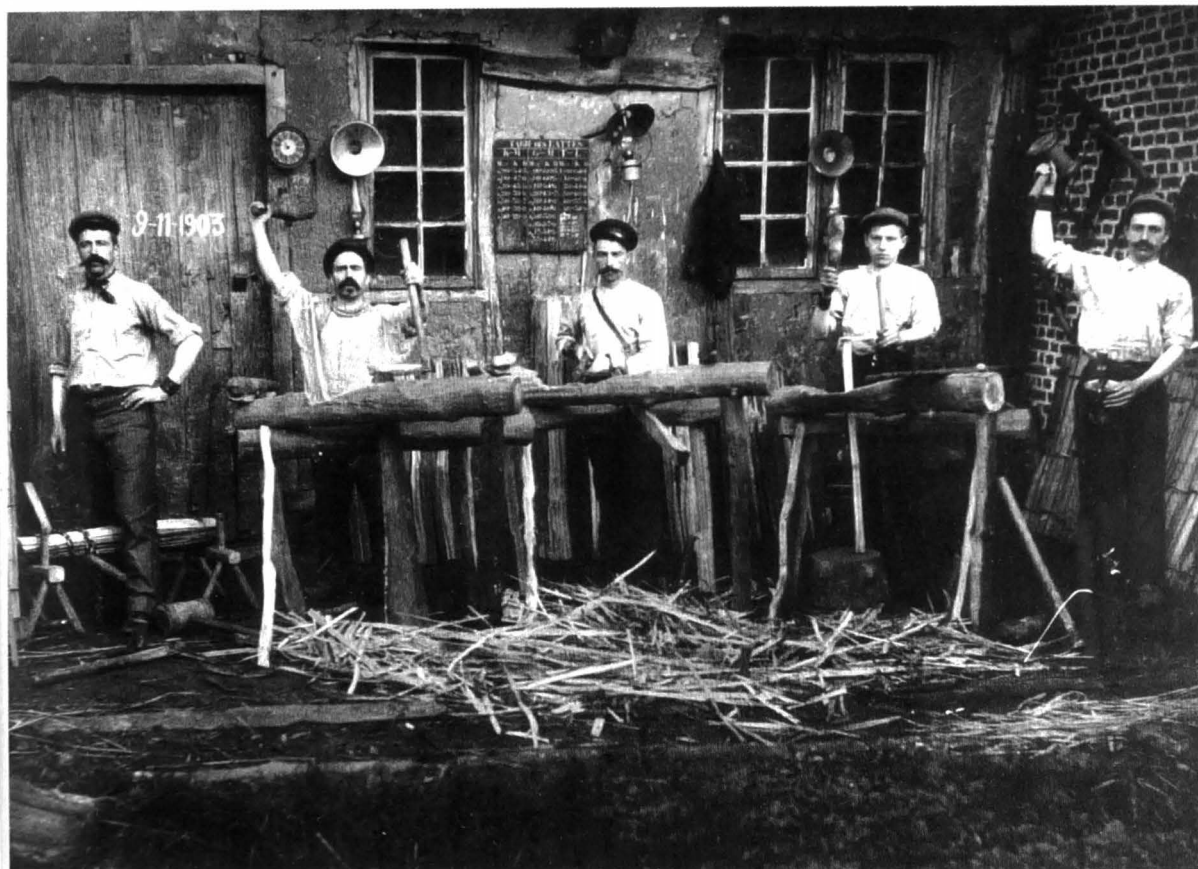
Ze is zich bewust van de mogelijkheid, maar bestempelt die als een vruchteloze en dwaze hoop. Wie weet brengt ze nog uren, nog dagen door bij Werthers graf, maar de romantische emotionaliteit blijkt uiteindelijk onmachtig haar verlangen in daden om te zetten.

De *'Romance de Charlotte et Werther'* ontleent zijn verhaallijn aan een literaire bron, net zoals de ballade van Piramus en Thisbe dat doet. Maar het gaat in dit geval om literatuur van een veel recentere datum, slechts net iets meer dan twintig jaar tussen de publicatie van het boek en de versie van het volkslied dat erop voortborduurde. We kunnen de ontwikkeling bekijken vanuit het perspectief van de ontwikkelingen, die zich in de tweede helft van de achttiende eeuw voordoen in het Noord-Nederlandse toneel, waar toneelstukken worden geschreven en opgevoerd, die vertellen over gevallen van zelfmoord uit de eigen omgeving en tijd. Deze meer herkenbare zelfmoorden wekken immers meer medeleven op bij het publiek. Er is geen twijfel dat het lied over Charlotte en Werther dichter bij de realiteit staat die eigentijdse personen waarnemen dan het lied over Piramus en Thisbe. In dat geval kan het wijzen op een groeiende openheid om het thema van de zelfmoord aan te snijden, hoe omzichtig ook. ⁽⁴⁸⁾

Anderzijds vermeldt Georges Minois dat de mode voor romantische zelfmoorden in verschillende literaire genres weinig enthousiasme oproept bij de lagere sociale klassen. Zichzelf het leven benemen wegens grote ideeën en emoties is voor hen een haast even vreemde gedachte als de waarschijnlijkheid dat een wilde leeuw hun geliefde zou weggagen van de fontein onder de moerbeiboom waar ze afspraken hebben. De identificatie van het Franse Liederboek, waarin de *'Romance'* werd genoteerd, vermeldt dat de liederen verzameld werden door een zekere Colette Volcquaert tijdens haar verblijf bij de Ursulinen te Brussel. Achteraan in het handschrift treffen we een verzameling aan van brieven die ze vanuit Frankrijk zou hebben ontvangen. Het sterkt de vermoedens dat de schrijfster van de *'Romance'* tot een welgesteld sociaal milieu behoort. Dan zou dit lied, dat geen vergelijkbare liederen tot zijn familie kan rekenen binnen de Gentse collectie, meer inzicht bieden in de leefwereld van dit milieu, dan in die van het brede publiek. ⁽⁴⁹⁾

(48) We merken bijvoorbeeld op dat in de *'Romance de Charlotte et Werther'* er geen enkele directe verwijzing naar het feit dat Werther zelfmoord pleegde, is terug te vinden, enkel zijdelingse verwijzingen, terwijl de daad van de zelfmoord in de liederen van Piramus en Thisbe uitvoerig wordt beschreven.

(49) MINOIS, *History of suicide*, p. 277.

Afb. 1: Foto van het lattenkliersbedrijf David te Poperinge in 1903.

Het lattenkliersbedrijf David te Poperinge in 1903

Mark Adriaen

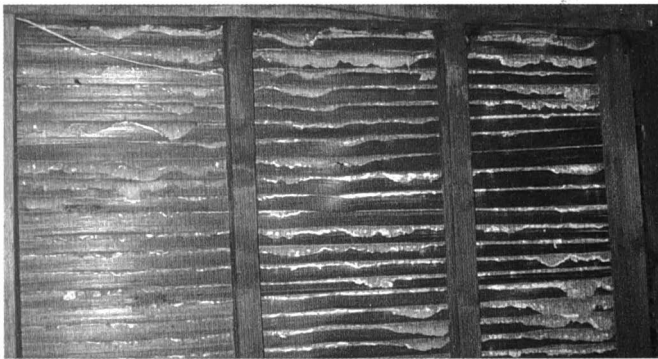
Het lattenkliersberoep is één van de traditionele ambachten die na de tweede wereldoorlog verdwenen. Terwijl klompen maken, manden maken, dorsen en vlas zwingelen nog steeds gedemonstreerd worden op folkloremarkten, is de vaardigheid van het latten klieven vrijwel volledig verdwenen. Gelukkig beschikken we nog over collecties met lattenkliersgereedschap. Ook een foto is belangrijk erfgoed omdat de stiel er prachtig mee geïllustreerd wordt.

Plafondlatten

Stammen van eiken en sparren werden met hamer, wig en mes gekliefd tot fijne latten van 80 tot 135 cm lang volgens de vraag. Het waren de plafondlatten die op de zolderbalken genageld werden. Ze

moesten voldoende lang zijn om de afstand tussen drie balken te overbruggen. De latten waren 2,5 cm tot 3 cm breed en 3 mm tot 4 mm dik. Ze werden door stukadoors met een geringe tussenruimte naast elkaar op de balken genageld, en met pleister bestreken. Doordat het pleister in de ruimte tussen de latten zich bij droging opspande, was er een goede hechting van het pleisterwerk op de latten.

Deze techniek werd ook toegepast bij het plaatsen van vakwerk wanden in herenhuizen. In feite was dit een voortzetting van het houtvlechtwerk in de vroegere vakwerkbouw in onze streken. Hiervoor werden takken gebruikt die door houthakkers gespleten werden.

Afb. 2: Binnenkant van een muur in vakwerk in het kasteel De Meidoorns te Gentbrugge, bouwjaar 1888. De plafondlatjes zijn in sparrenhout.

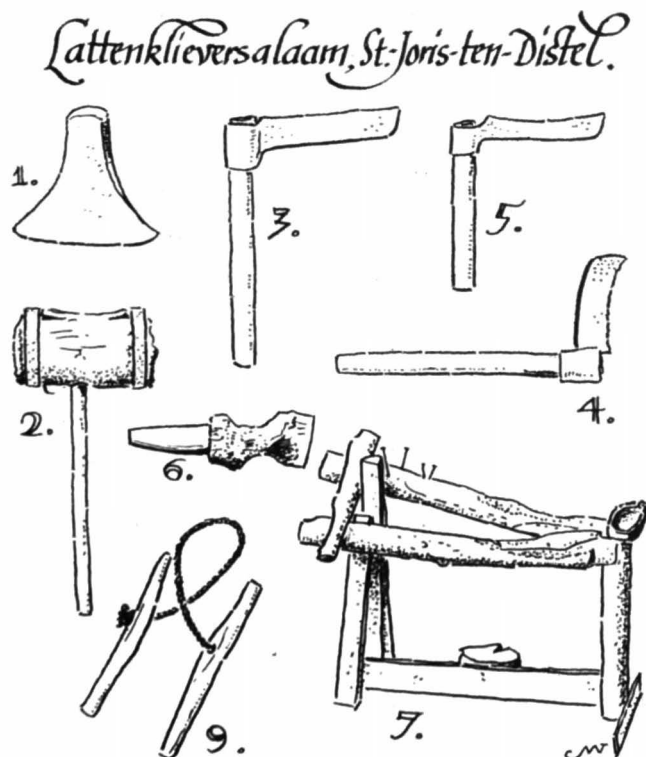
Lattenklievers in Sint-Joris-ten-Distel

In Sint-Joris-ten-Distel begon men in 1861 met lattenklieven. De gebroeders De Kuyper van Sint-Joris-ten-Distel zouden er de stiel "uitgevonden" hebben.

Het waren de broers Henri Lemahieu (1857-1914) en Isidoor Lemahieu (1866-1921) die er in 1888 het splijten van latten op grote schaal aanpakten. Henri en Isidoor Lemahieu waren afkomstig van Langemark, waar hun vader Charles een houthandel had. Charles Lemahieu werd geboren te Vlamertinge. Hij was er ook al actief in de houthandel. Hij vervaardigde er hoppepersen voor de hoppestaakvelden in de streek van Poperinge. De broers Lemahieu richtten na hun huwelijk elk een eigen houtbedrijf op, Henri te Beernem en Isidoor te Sint-Joris-ten-Distel. Isidoor Lemahieu had een grote stoomzagerij aan het kanaal Gent-Brugge. Er werd sparrenhout gebruikt uit de omringende bossen van het Bulskampveld, maar door de sterk stijgende vraag werd er vanaf 1889 ook zeer veel noords sparrenhout ingevoerd vanuit Rusland. De boomstammen werden in vloten van de Gentse haven naar de zagerij getrokken, maar ook per spoor vervoerd. Aan het station van Beernem werden ze met wagens afgehaald. Beide broers hadden vele tientallen lattenklievers in dienst, die voor hen in *lattenkoten* plafondlatten vervaardigden met op maat gezaag-

de boomstammen, die de Lemahieus vanuit hun zagerijen leverden. Naderhand werden te Sint-Joris-ten-Distel gelijkaardige bedrijven opgericht door Frederic Musschoot, Carolus Cornelis, Theofiel De Gersem en de coöperatieve De Voorzorg van pastoor Delorge. In het begin van de twintigste eeuw kwam meer dan driekwart van de plaatselijke arbeidersbevolking in Sint-Joris-ten-Distel aan de kost met deze stiel, die weinig inrichting vergde. Een bok of stelling met twee dwarsliggers, een krulmes, een latmes en een houten hamer waren het basisgereedschap voor dit beroep. Sint-Joris-ten-Distel werd als lattenknieversdorp een begrip. In 1993 kreeg de plaatselijke kunstenaar Jan Claude Vanhaecke de opdracht een beeld te maken ter herinnering aan dit verdwenen beroep. Het werd een expressieve lattenkniever, gebakken in steengoed.

In september 1967 kon Jozef Weyns het gereedschap van lattenkniever Henri De Gersem uit Sint-Joris-ten-Distel verwerven voor het Openluchtmuseum te Bokrijk. Henri De Gersem werd geboren op 7 september 1912, als zoon van lattenkniever Theofiel De Gersem, en was een van de laatste lattenknievers in Sint-Joris-ten-Distel.

1. Grote wegge (Bokrijk inventarisnr. B.67.639) ~ 2. Knieflammer (B.67.640) ~ 3. Kniever (B.67.641) ~ 4. Krulder (B.67.643) ~ 5. Latmes (B.67.642) ~ 6. Hamer (B.67.644) ~ 7. Latte-spriet (B.67.646) met kloeef (B.67.647) ~ 9. Zwingel (B.67.649)

De foto: lattenknievers te Poperinge in 1903 (afb. 1)

De foto van 23 cm op 16,5 cm is genomen op 9 november 1903 in het lattenknieversatelier David in de Duinkerkestraat te Poperinge. De datum werd door de fotograaf in het glazen cliché ingekrast ter hoogte van de deur. Dankzij een mondelinge getuigenis kennen we de fotograaf: Achille Malbrancke. Hij was van 1890 tot 1909 beroepsfotograaf te Poperinge. Eerst woonde hij in de Bruggestraat 15. Later verhuisde hij naar nummer 21. Hij noemde zich "Photographe - Deminateur" en "Lichttekenaar". Boven zijn deur hing er een houten uithangbord met zijn naam en beroep. In 1907 schrijft hij in een advertentie: "Op aanvraag begeef ik mij overal ten huize zonder verhooging van prijs".

Op de foto zien we aan de rechtermuur meerdere bundels afgewerkte latten recht staan. Aan deze gemetselde muur hangen twee spanzagen om de boomstammen op de gewenste maat te zagen. De lijst met de kostprijs van de vervaardigde latten volgens afmeting staat in drie kolommen ("K-M", "G-M" en "T-L") op een houten bord "Tarif des lattes" aan de wand in vakwerk achter de lattenknievers. Telkens is de lengte van de latten (van 0,90 m tot 1,50 m), het aantal paar latten per bundel (54 tot 30) en de prijs (3 tot 9 fr.) vermeld. Aan deze wand met buitendeur, een enkel en een dubbel raam, hangen drie petroleumlampen. Er zijn drie werkbanken (lattenknieverspaarden) in gebruik. Ze bestaan zoals in Sint-Joris-ten-Distel uit drie rechte stammen waarop twee horizontale stammen in een scherpe hoek gemonteerd zijn. De horizontale stammen zijn op een derde van de lengte ingekapt en ze scharnieren schaarvormig in de hoek om het te verwerken hout vast te kunnen klemmen, zowel in verticale als in horizontale positie. Achter ieder paard staan de halfafgewerkte producten. Op de verharde aarden vloer ligt het houtafval van het knieven. Dit hout werd aan de plaatselijke broodbakkers geleverd.

Identificatie van de personen, van links naar rechts:

1. Emiel David, Miel genoemd.
2. Henri Verbiese, lattenknieversknecht. Hij werd geboren te Poperinge op 11-03-1862 als zoon van koopman Fidèle Verbiese en Nathalie Messelyn. Hij woonde in de Pottestraat 64 te Poperinge. In 1931 woonde hij in de Roesbruggestraat 81 te Proven. In de kiezerslijst was hij ingeschreven als lattenkniever. Wellicht werkte hij in het lattenknieversbedrijf van Prosper Pareyn te Proven.
3. Arthur David, Tuur genoemd.
4. Maurits Bonduelle, leerjongen lattenkniever, 16 jaar.
5. Cyriel David, gehuwd met Georgine Beddeleem.

Deze personen demonstreren de diverse stappen van hun ambacht:

- Cyriel David (5) klieft een *bulle* (een op maat gezaagd stuk boomstam) in twee met een kerfhamer en een grote kliefbijl.
- Henri Verbieze (2) verkleint het *schier* (vierde deel van een *bulle*) met een groot kliefmes. Het hout staat recht geklemd in het paard.
- Maurits Bonduelle (4) verkleint het hout verder met een kort kliefmes tot vierkante balkjes. Het balkje staat ook recht in zijn paard en rust op een houten blok.
- Arthur David (3) doet de eindafwerking en splijt de plafondlatten met een lattenmes. Hiervoor is het balkje horizontaal geklemd in zijn paard. Door te wrikken met het lattenmes splijt hij het hout in de richting van de houtnerven. Deze techniek gaf de beste kwaliteit van latten. Het alternatief was evenwijdig met de jaarringen te splijten, wat gemakkelijker was, maar met het nadeel dat de latten buigzamer waren.
- Emiel David (1) verpakt de latten per 100 lopende meter.

Voor de werkzaamheden van Arthur David hebben we vergelijkingsmateriaal dank zij een recentere foto met lattenkliever Valère Ornelis uit Sint-Joris-ten-Distel. Hij is op een gelijkaardige manier aan het werk met het lattenmes. Enkel de houten kliefhamer wijkt af. Het paard werd in Sint-Joris-ten-Distel een *spriet* genoemd. Valère Ornelis schonk zijn gereedschap aan het Provinciaal Museum Bulskampveld te Beernem.

Afb. 4: Foto met Valère Ornelis, catalogus Museum Bulskampveld te Beernem.

Dankzij hulp van vrienden-vorsers (Johan Adriaen, Christiaan Depoorter, Paul-Johan Desegher, Willy Tillie, Ivan Top en Henri Vandenberghe) konden 39 lattenklievers te Poperinge geïdentificeerd worden. Dit illustreert het economisch belang van de lattenklieverij te Poperinge van 1871 tot 1950.

Het lattenknieversbedrijf David te Poperinge

Emiel, Arthur en Cyriel David waren broers. Het familiebedrijf was opgericht door hun vader Amand David. Later gingen de broers elk hun eigen weg als lattenkniever; ook de leerjongen, Maurits Bonduelle, startte een eigen zaak.

- Amand David (°1840) was bij zijn huwelijk op 11 januari 1871 met Louise Philomène Meneboo lattensplijter in de Casselstraat te Poperinge. Zijn ouders, Franciscus Martinus David en Rosalie Salomé waren herbergiers in de Casselstraat te Poperinge. (1) Amand David was sinds 1869 lid van de Poperingse kruisboogilde Sint-Joris. Op 2 januari 1873 woonden Amand (Amandus Romualdus) en Louise Philomène David-Meneboo nog in de Casselstraat, maar op 28 januari 1874 was Amand David lattensplijter in de Priesterstraat 3 te Poperinge, waar hij woonde tot aan zijn overlijden in 1901. Amand David werd er tevens herbergier en winkelier. De woning was gelegen in het begin van de Priesterstraat aan de rechterkant. De woning paalde aan de herberg "Petit Paris" aan de hoek van de Gasthuisstraat en de Priesterstraat.

Het lattenknieversatelier was gevestigd in de Duinkerkestraat te Poperinge, het latere magazijn Covemaeker, nu het appartementsgebouw "De plokker". Het was een gebouwtje in vakwerk met "geblindeerde" vensters. Daar werd de foto van 9-11-1903 gemaakt. Amand en Louise David-Meneboo hadden een kinderrijk gezin: Emilius (1871), lattensplijter; Helena (1873); Felicia (1874), kleermaakster; Cyrillus (1875), lattensplijter; Arthur (1876), lattensplijter; Alphontius (1877), kleermaker; Eugenius (1878); Maria (1880), kleermaakster; Petrus (1882), schrijver en Emma (1886). (2)

Bij het overlijden van lattenkniever Amand David op 17 december 1901 woonden nog zes kinderen in: Arthur David-Beddeleem, Emile David-Deconinck, Felicia, Alphonse, Marie en Pierre David. De naaisters Felicia en Marie David bleven ongehuwd en bleven in het ouderlijk huis wonen. Na hun overlijden werd de woning eigendom van Valère David, zoon van lattenkniever Cyrille David.

- Emiel David (°1871) trouwde op 28 november 1905 met Sophia Maria Deceuninck. Ze gingen in café Boldershof in de Veurnestraat te Poperinge wonen. Er was een *boltra* 'plaats waar men het bolspel speelde' en hij was er lattenkniever. Het laatst woonde hij in het Sint-Michielsstraatje te Poperinge.
- Athur David (°1876) huwde op 2 oktober 1907 met Helene Juliana Beddeleem. Hij was lattenkniever in de Bruggestraat te Poperinge. Hij had er tevens de herberg "In de Ster", waar eveneens een *boltra*

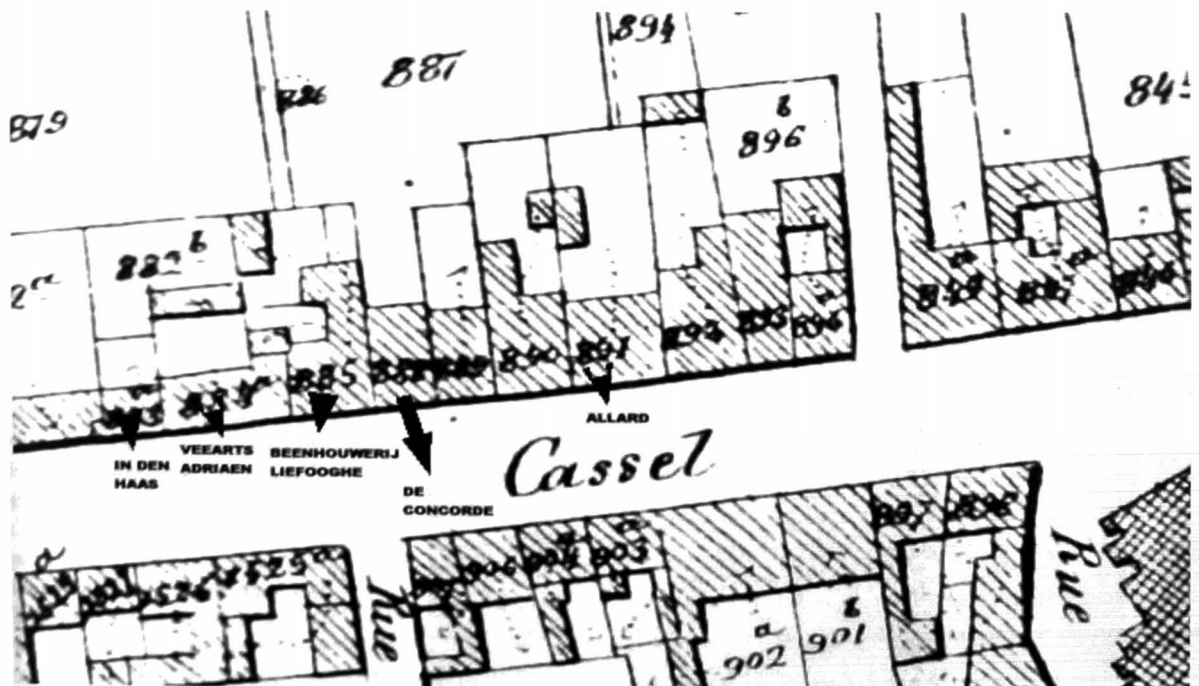
(1) Amandus Romualdus David (°Poperinge 10-06-1840 † 17-12-1901) - Louise Philomène Meneboo (°Poperinge 10-05-1840) - Franciscus Martinus David (°Godewaarsvelde omstreeks 1798 †Poperinge 30-05-1865) - Rosalie Salomé (°Godewaarsvelde omstreeks 1800)

(2) Emilius Cornelius David (°Poperinge 26-09-1871), lattensplijter / Helena Maria Cornelia David (°Poperinge 02-01-1873) / Felicia Maria Cornelia David (°Poperinge 28-01-1874), kleermaakster / Cyrillus Ludovicus David (°Poperinge 16-01-1875), lattensplijter / Arthur Josephus David (°Poperinge 29-05-1876), lattensplijter / Alphontius Cornelius David (°Poperinge 23-07-1877), kleermaker / Eugenius Augustus David (°Poperinge 10-09-1878) / Maria Ludovica David (°Poperinge 17-08-1880), kleermaakster / Petrus Franciscus David (°Poperinge 02-07-1882 †Poperinge 02-08-1906), schrijver / Emma Ludovica David (°Poperinge 01-07-1886)

was. Op de kiezerslijsten van 1920 en 1927 is hij nog vermeld als lattenkliever.

- Cyriel David (°1875) hield café De Concorde in de Casselstraat 53 te Poperinge, waar er een *boltra* op het gaiberd was. Hij oefende zijn beroep als lattenkliever uit in het atelier in de Duinkerkestraat, waar ook zijn vader werkzaam was. Hij was in 1903 reeds gehuwd met Georgine Beddeleem, zus van Helene. Cyriel David is vroeg gestorven. Hij stond in de kiezerslijst van 1920 nog ingeschreven als lattenkliever, maar niet meer in 1927. Later verhuisde het gezin naar café Doolhof in de Westouterseweg te Poperinge. Er waren drie zonen: Maurice (°Poperinge 23-02-1900), Valère en André. Maurice stond in de kiezerslijst van 1927 nog ingeschreven als lattenkliever, maar werd kort daarna haarkapper in de Casselstraat te Poperinge. Valère ging werken in de ressortfabriek Colaert te Poperinge en is later les gaan geven in het VTI te Veurne. André David werd lattenkliever in het bedrijf van zijn vader Cyriel. Hij heeft na het overlijden van Cyriel David nog latten *gespleten* samen met zijn moeder Georgine David-Beddeleem in café Doolhof. André David is laat getrouwd met Jeanne Merlevede, omstreeks 1951. Daarna is hij gestopt met lattenklieven en is hij beenhouwer geworden in de Duinkerkestraat te Poperinge, schuin tegenover de vroegere lattenklieverij van zijn vader en grootvader. Toen André stopte met zijn lattenklieversbedrijf heeft hij in de herberg Doolhof een koopdag gehouden en al zijn gereedschap verkocht. Er was een grote lintzaag om de *bullen* op maat te zagen. Er waren veel geïnteresseerden en de verkoopprijzen waren vrij hoog.

Afb. 5: Situering van de herberg De Concorde op de kadastrale Popp-kaart van Poperinge.

De lattenknievers Cyriel en André David woonden in de onmiddellijke nabijheid van hun grootste afnemer, de plafonneursfamilie Allard in de Casselstraat, die van 1840 tot 1960 te Poperinge bedrijvig was.

Het lattenknieversbedrijf Maurits Bonduelle te Poperinge

Maurits Bonduelle werd geboren te Poperinge op 13 maart 1887. Zijn ouders Alphons (°1871) en Marie Louise Beddeleem (°1876) woonden er in de Nieuwstraat. (3) Alphons Bonduelle deed vanaf 1919 tot 1929 in opdracht van de stad met paard en kar de vuilnisophaling. Het paard stond thuis in de Nieuwstraat. De jonge Maurits Bonduelle ging in de leer bij de lattenknievers David. Vader Bonduelle moest éénmalig honderd goudfranken leergeld betalen aan de lattenknieversfamilie David. In 1910 huwde Maurits Bonduelle met Anna Beddeleem, (4) zus van Helene David-Beddeleem en van Georgine David-Beddeleem. Zo werd Maurits Bonduelle schoonbroer van de lattenknievers David, waar hij de stiel geleerd had. Bij zijn huwelijk bouwde hij een *kot* op de grond van zijn vader in de Nieuwstraat te Poperinge, en begon er *op zijn eigen* 'als zelfstandige' latten te splijten. Net als zijn leermeesters David gebruikte hij enkel eikenhout om latten te klieven. Plafondlatten in sparrenhout waren goedkoper, maar ze braken gemakkelijker.

Op woensdag 6 februari 1907 had in West-Vlaanderen de loting plaats. De jonge Poperingse mannen van 19 jaar moesten naar het stadhuis om een lotje te trekken in aanwezigheid van de burgemeester.

Maurits Bonduelle trok het nummer 162 en was 'er uit geloot'. Hij was vrij van de drie jaar lange legerdienst. Uiteraard werd dit stevig gevierd met allen die door de loting vrij waren van militaire dienst. Er werd een gelegenhedsfoto genomen met tien feestvierders. Lattensplijter Maurits Bonduelle staat derde van rechts. (5) De laatste loting had plaats in februari 1909.

Afb. 6: De uitgelote feestvierders van 1907.

(3) Alphons (°Poperinge 25-10-1871) - Marie Louise Beddeleem (°Poperinge 07-05-1876)

(4) Anna Beddeleem (°Poperinge 5 juli 1884, † 7 oktober 1953)

(5) Vierde van rechts is Hektor Deschodt. Eerste van links is Achiel Degruyter. De middelste bovenaan is Jerome Dewancker. Rechts naast hem staat Mahieu.

Afb. 7: Café Saint-Laurent.

Maurits Bonduelle kwam bij zijn huwelijk in 1910 inwonen bij zijn schoonfamilie in de herberg Saint-Laurent op de Grote Markt 9 te Poperinge. Het echtpaar Maurits en Anna Bonduelle-Beddeleem baatten de herberg verder uit. Maurits trok dagelijks te voet van de herberg naar zijn werkplaats in de Nieuwstraat, terwijl zijn vrouw het café openhield. De ouders van Anna Beddeleem waren Theophile Beddeleem en Maria Cornelia Debyser. (6) Ze woonden eerst in de Krombekerstraat te Poperinge, waar moeder Maria Beddeleem-Debyser een winkeltje hield. Theophile was postbode, "facteur ter brievenpost". Hij moest de hele stad Poperinge doen. Hij is vroeg gestorven, in 1891, en zijn weduwe is met haar kinderen naar café Saint-Laurent op de Markt verhuisd.

Het was een herberg van brouwerij Germain Devos in de Veurnestraat. Zij was er in 1900 nog steeds uitbaatster. Het gezin had 16 kinderen, waarvan er 11 in leven bleven.

Afb. 8: Foto van het gezin Beddeleem rond 1900 door fotograaf Achille Malbrancke.

Zittend, van links naar rechts: Irma, Anna en Kamiel Beddeleem, Maria Beddeleem-Debyser, Georgine en Maria Beddeleem.

Staannd, van links naar rechts: Helene, Albert, Maurice, Gaspar, Emiel en Gabriëlle Beddeleem.

(6) Theophile Beddeleem (*Poperinge 23-05-1842 †Poperinge 11-05-1891) - Maria Cornelia Debyser (*Poperinge 14-11-1842 †Poperinge 16-10-1909).

(7) Helene Juliana Beddeleem *Poperinge 03-08-1879), gehuwd met Arthur David / Georgine Beddeleem (*Poperinge 26-08-1875), gehuwd met Cyriel David / Anna Beddeleem (*Poperinge 05-07-1884 †07-10-1953), gehuwd met Maurits Bonduelle.

Drie dochters Beddeleem huwden met een lattenkliever: Helene Juliana (*1879) huwde met Arthur David, Georgine (*1875) met Cyriel David en Anna (*1884) met Maurits Bonduelle. (?) Gabriëlle Beddeleem huwde met trambediende Charles Wouters. Zij woonden in de herberg Saint-Laurent met de familie Beddeleem en waren er een tijdlang uitbaters. Na 1911 trokken ze weg.

In 1917 werd Maurits Bonduelle toch nog gemobiliseerd. Hij werd oudstrijder en vuurkruiser 1914-18. Hij ontving een decoratie met getuig-schrift. Zijn echtgenote Anna Beddeleem vluchtte op het einde van de oorlog naar Souchier in Frankrijk.

Er waren drie kinderen: Lucien, Albert (°Souchier 01-11-1918) en Denise Bonduelle. Lattenkliever Arthur David werd dooppeter van Denise Bonduelle.

Maurits Bonduelle kocht zijn eikenhout bij de paters van de Sint-Sixtusabdij te Westvleteren, waar er nog steeds veel bos is, én bij Maurice Van Lierde in de Krombeekseweg te Poperinge. Maurice Van Lierde woonde in het "Chalet de l'Amitié", het hoge huis links naast de herberg "Het Jagershof". Hij was opzichter (*maljant*) voor de adellijke familie "de Hoeffinies", die er in de buurt veel bos hadden. Maurice Van Lierde mocht opdracht geven om er bomen te rooien. Het lattenknieversbedrijf van Maurits Bonduelle was net als dat van zijn collega Jules Clabau uit de Veurnestraat te Poperinge een éénmansbedrijf. Daarom werkten beiden samen om de boomstammen te rooien en te verplaatsen. Ze kochten een vijftiental bomen ineens. De bomen werden in het bos ontschorst en door een voerman met paard en een grote houten kar vervoerd. Ze trokken ermee naar landbouwer Emiel De Pours in de Ieperseweg te Poperinge om er het hout drie tot vier maand lang te wateren in een grote weideput. Daarna trokken ze de stammen uit het water met een lange paal met ijzeren pin en de gewaterde boomstammen werden naar hun werkplaats gevoerd. Het wateren was noodzakelijk om sterkte te geven aan het hout. Hierdoor spleet het hout rechter. Om te klieven mocht het hout, net als het hout voor de klompenmaker, niet volledig uitgedroogd zijn.

Bij de beurscrash van 1929 werd de productie van de Poperingse lattenknievers tot een kwart teruggebracht. Door slechte economische omstandigheden was er weinig nieuw- en vernieuwbouw. Bovendien werd de grens met Frankrijk gesloten en veel Poperingse plafonneurs werkten regelmatig in het aangrenzende Frans-Vlaanderen.

Maurits Bonduelle verkocht zijn plafondlatten aan:

- Julien en Omer Allard, plakkers (stukadoors) in de Casselstraat 47 te Poperinge. In 1943 factureerden zij de plafondlatten tegen 30 fr. per bundel aan hun klanten.
- Auguste Timperman-Devos in de Casselstraat 37 te Poperinge. Hij was eveneens "plafonneur". Hij rekende in 1934 aan zijn klanten 7 fr. voor een bundel eiken latten.
- Romain Metsu, aannemer van plafonneer- en plakwerken in de Reningelstseweg te Poperinge.
- Aannemer Elie Butin in de Boeschepestraat te Poperinge.

De plafonneurs kwamen vaak naar de herberg Saint-Laurent om er hun plafondlatten te bestellen. De kostprijs van een bundel latten schommelde in de jaren 30 van de vorige eeuw tussen 9, 10 en 11 frank.

Maurits Bonduelle wenste dat zijn zonen een ander beroep zouden leren. Over de lattenklierij zei hij: "Het is een stiel die dood is".

De herberg Saint-Laurent werd in 1938 afgebroken en totaal herbouwd. De naam werd gewijzigd in "De Hopbeurs". Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de herberg gebombardeerd. Net voor de afbraak in 1938 verhuisde het gezin naar de Nieuwstraat te Poperinge. Er stonden twee huisjes bij de lattenklierij van Maurits Bonduelle.

Tijdens de tweede wereldoorlog heeft Maurits Bonduelle niet veel latten meer gekleefd. Na de oorlog heeft hij nog een beetje gewerkt in onderaanneming voor de lattenkliers Pareyn van Proven. Prosper Pareyn bracht drie à vier *plantsoenen* (boomstammen), die Maurits Bonduelle voor hem verwerkte.

Maurits Bonduelle overleed plots te Poperinge op 4 juni 1952. Hij was 65 jaar en was reeds gestopt met zijn lattenkliersbedrijf. Kort daarop kwam zoon Albert Bonduelle het lattenkliersgereedschap brengen bij mijn vader Fernand Adriaen, die als heemkundige te Poperinge traditioneel gereedschap van verdwijnende beroepen probeerde te bewaren. Albert Bonduelle was schoolmeester in de gemeentelijke jongenschool De Kouter in de Bruggestraat te Poperinge.

Het gereedschap bestond uit de volgende voorwerpen:

- Merkhamertje met initialen AD (Arthur of André David) (afb. 9). Hiermee werden de aangekochte bomen in de bossen gemerkt door wat schors af te hakken en de initialen in de stam te slaan. Ook Maurits Bonduelle had een eigen merkhamertje met de initialen MB.

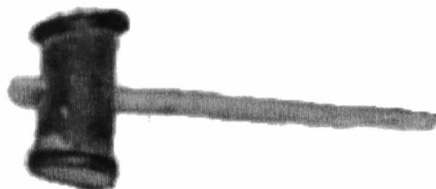
Afb. 9: Merkhamertje

Afb. 10: Werkbank

- Werkbank (paard) (afb. 10), gelijkaardig aan de werkbanken op de foto van 1903.

- Grote wig (afb. 11) om bullen in twee te klieven, gelijkaardig aan de wig die Cyriel David gebruikte op de foto van 1903.
- Kerfhamer (afb. 12), versterkt met smeedijzeren banden, voor het klieven van de bullen. De hamer is gelijkaardig aan de hamer die Cyriel David gebruikte op de foto van 1903.

Afb. 12. Kerfhamer

- Kleine wig (afb. 13) om een halve *bul* in twee schieren te klieven. Het is een smeedijzeren wig met ingekapte takversiering in visgraatmotief.
- De kliefmessen (afb. 14) bestaan uit een houten steel die naar onderen toe verdikt, en een plat rechthoekig ijzer met ijzeren huls, waarin de steel past. De snede van het mes is aan de onderkant.

Afb. 14: Kliefmessen

Op het metaal van twee kliefmessen staan de initialen RT in reliëf in een rechthoek ingestempeld (afb. 15). Dit is het merk van een plaatselijke smid.

Er zijn kliefmessen met een lange en een korte steel. Eerst werden de messen met een breed mes, de grote messen, gebruikt. Het hout werd verticaal in het paard geklemd.

Afb. 15: Merk RT.

Afb. 11: Grote wig om *bullen* te klieven.

Afb. 13: Kleine wig.

Afb. 16: Drie lattenmessen.

- Drie lattenmessen (afb. 16): dit zijn kleinere messen voor de eindafwerking. Het hout werd horizontaal in het paard geklemd. Dit gereedschap is gelijkaardig aan het lattenmes dat door Arthur David gebruikt werd op de foto van 1903.
- Vier knotsen (afb. 17) die als hamer gebruikt werden. Hiermee werd op het ijzer van het kliefmes geklopt. Deze knotsen zijn gelijkaardig aan deze die op de foto van 1903 gehanteerd werden door Henri Verbiese en Maurits Bonduelle.

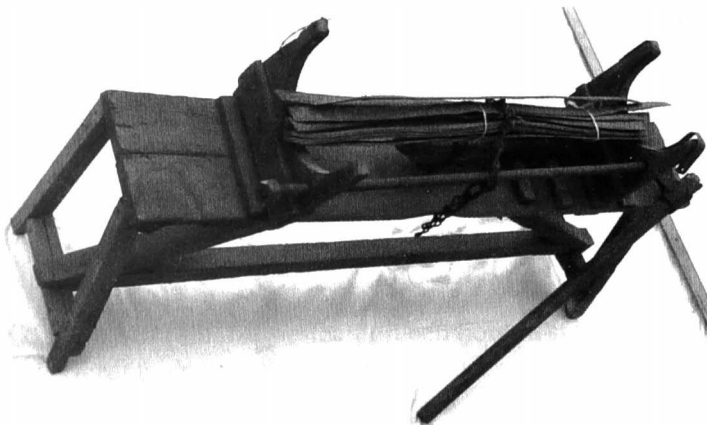

Afb. 17: Knotsen

Afb. 18: Lederen beschermings-
schort.

- Lederen beschermingsschort (afb. 18), zoals door Emiel David gedragen op de foto van 1903. De lederen schort is met een lap leder en koperen rivetten hersteld.

- Bindtoestel met twee u-vormige houders voor de afgewerkte plafondlatten (afb. 19). De latten werden samengebonden in ovale bundels. De mooiste latten waren aan de buitenkant. Deze werden eerst in de houders gelegd. Binnenin kwamen latten van mindere kwaliteit en gebroken latten. Er mocht niets verloren gaan en de plafonneurs hadden ook korte plafondlatten van bijv. een halve meter nodig. De bovenkant werd opnieuw afgewerkt met mooie latten. De bundel werd met de ketting opgespannen en op drie plaatsen met ijzerdraad vastgebonden. Afgewerkte bundels werden in vummen 'houtmijten' opgestapeld.

Afb. 19: Bindtoestel

Op de foto van het bedrijf David in 1903 was deze binder niet te zien. Heel duidelijk zijn de ingekerfde initialen JCL op dit bindtoestel. Het zijn de initialen van de Poperingse lattenkliever Jules Clabau (afb. 20).

Afb. 20: De initialen van Jules Clabau.

- Merkhamertje met initialen J.C, van lattenkliever Jules Clabau (afb. 21).

Afb. 21: Merkhamertje

Albert Bonduelle bezorgde in 1952 ook de besproken foto van 1903 en stelde een tekst op over het lattenklieven. Hij kende dit beroep, want in zijn kindertijd heeft hij zijn vader vaak geholpen. Hij mocht ook mee naar de paters van Westvleteren wanneer er bomen gekocht werden. Dit handschrift van Albert Bonduelle is bewaard gebleven en blijkt een belangrijke bron voor de studie van dit verdwenen ambacht:

Het klieven van plafondlatten

Eerst worden de plantsoenen gekocht in de wintermaanden om dan in de bloeitijd, in de Meimaand, geveld te worden. Ze worden van de schors ontdaan en in waterputten, in de weiden, voor eenige maanden gelegd. Na het wateren worden de plantsoenen naar de werkplaatsen gebracht om gezaagd te worden op de volgende lengten 1.30 m, 1.20 m, 1.10 m, 1 m, 90 cm en 80 cm. De bekomen bullen worden in twee stukken gespleten, met een wig en kerfhamer, daarvoor bekomt men dan 2 halfbullen. Elke halfbul wordt nogmaals in twee gekloven hetgeen dan schier genoemd wordt. Het schier wordt in het paard gezet en gekloven met het groot verdeelmes en een houten hamer. Vervolgens worden de stukken steeds dunner en dunner gespleten met het splijtmes tot men de eigenlijke plafondlat bekomt. De plafondlatten worden samen gebundeld, in bundels die 100 lopende meters inhouden.

Deze stiel werd in Poperinge uitgeoefend door volgende lattenklievers:

De familie David
De familie Battheu
Maurits Bonduelle
Jules Clabau
Henri Mahieu

Maurits Bonduelle was één van de laatste lattenklievers te Poperinge. Hij nam het gereedschap over van andere lattenklievers die gestopt waren. De aanwezigheid van het merkhamertje van A. David en het bindtoestel alsook het merkhamertje van Jules Clabau bij het gereedschap van Maurits Bonduelle illustreren dit.

Fernand Adriaen stelde vanaf 1959 het lattenklieversgereedschap tentoon in zijn oudheidkundig museum "Meester Adriaen", in de Goudenhoofdstraat 4 te Poperinge, tijdens de tweede periode van dit plaatselijke museum. Mijn broer Johan Adriaen inventariseerde in 1965 elk voorwerp met de code P65.106.1-20.

In 1980 werd het gereedschap door Johan Adriaen tentoongesteld in de gelegenheidstentoonstelling "150 jaar België" te Poperinge. Er werd een reconstructie gemaakt met een stapel *bullen*. (afb. 22)

Afb. 22: Een stapel *bullen* en het gereedschap.

Momenteel worden het gereedschap én de foto van 101 jaar geleden nog steeds bewaard bij de familieverzameling Adriaen (afb. 23 en 24).

Afb. 23: Uit de familieverzameling Adriaen.

Lattenkliever Jules Clabau

Jules Clabau was lattenkliever in de Veurnestraat te Poperinge. Het merkhamentje en het bindtoestel van Jules Clabau zijn hoger vermeld en afgebeeld.

Afb. 24: Gereedschap Uit de familieverzameling Adriaen.

Het lattenklievers bedrijf van de familie Battheu

De lattenklievers Firmin, Remi en Julien Battheu waren broers. Hun ouders waren houtzager Louis Battheu (†1900) en Regina Couttenier (°1837) in de Pottestraat te Poperinge. Andere kinderen waren Marie (°1871) en Camille Battheu (°1875), respectievelijk naaister en kleermaker. ⁽⁸⁾

- Firmin Battheu-Moreel (°1863) was lattenkliever en herbergier. Hij huwde in Poperinge op 26-10-1892 met Elisa Moreel (°1870). Hij was volgens de kiezerslijsten van 1920 en 1927 lattenkliever in de Ieperstraat 147 te Poperinge. Hij overleed te Poperinge op 07-04-1927. ⁽⁹⁾
- Remi Battheu (°1865) was lattenkliever en herbergier "In de langen Allée" in de Ieperstraat te Poperinge. Hij huwde in Poperinge op 21-10-1891 met naaister Maria Ludovica Gelein (°1867). Ze hadden vier kinderen, Adrienne (°1890), Gerard (°1898), Julien (°1900) en André Battheu (°1903). ⁽¹⁰⁾ Hij was in 1927 lattenkliever in de Ieperstraat 13 te Poperinge. Ook zijn zoon Julien was dan lattenkliever. Remi Battheu overleed te Poperinge op 05-08-1953.
- Julien Battheu (°1872) was lattenkliever en handelaar in de Pottestraat 45 te Poperinge. Hij trouwde te Poperinge op 12-10-1904 met Magdalena De Byser (°1877). Ze hadden drie kinderen, Maria (°1905), Agnes (°1906) en Albertina Battheu (°1909). ⁽¹¹⁾ Hij was volgens de kiezerslijst van 1927 lattenkliever in de Pottestraat 56 te Poperinge, wellicht in dezelfde woning. Hij overleed te Poperinge op 17-09-1942.
- Remi-Julien Battheu (°1900), was in 1927 lattenkliever in de Ieperstraat 115 te Poperinge. ⁽¹²⁾ Hij was de zoon van lattenkliever Remi Battheu-Gelein.

Lattenklievers Mahieu ⁽¹³⁾

- Elie Mahieu (°1872) was in 1920 en in 1927 nog steeds lattenkliever te Poperinge.
- Emeric Mahieu (°1875) was in 1920 lattenkliever te Poperinge.
- Camille Mahieu (°1877) was de zoon van werkmans Francois Mahieu en Melanie Devynck. Op 28-05-1902 trouwde hij te Poperinge met Louise Cappoen (°1879). Hij was lattenkliever en woonde in Sectie E79 te Poperinge. Hij was in 1920 en 1927 nog steeds lattenkliever te Poperinge.
- Achille Mahieu (°1881) was in 1920 lattenkliever te Poperinge.
- Cyriel Mahieu (°1893) was in 1927 lattenkliever in de Korte Bruggestraat te Poperinge.
- Henri Mahieu (°1897) was in 1920 lattenkliever in de Oudersomseweg te Poperinge. Hij kocht zijn hout in een bos in Noord-Frankrijk, waar hij het ging halen. Hij woonde en werkte er in een burgerhuis. Zijn woning stond rug aan rug met de latten-

(8) Louis Battheu († 20-07-1900) - Regina Couttenier (°Poperinge 25-04-1837, soms Cordenier vermeld in de bevolkingsregisters) - Marie (°Poperinge 04-06-1871) - Camille Battheu (°Poperinge 31-10-1875).
 (9) Firmin Battheu (°Poperinge 29-10-1863) - Elisa Moreel (°Poperinge 19-01-1870 †Poperinge 29-01-1951).

(10) Remi Battheu (°Poperinge 12-10-1865) - Ludovica Gelein (°Poperinge 30-06-1867 †Poperinge 07-09-1951) - Adrienne (°Poperinge 30-05-1890) - Gerard (°Poperinge 30-06-1898) - Julien (°Poperinge 20-09-1900) - André Battheu (°Poperinge 03-12-1903).

(11) Julien Battheu (°Poperinge 19-07-1872) - Magdalena De Byser (°Poperinge 30-10-1877 † na 1963) - Maria (°Poperinge 17-07-1905) - Agnes (°Poperinge 17-05-1906) - Albertina Battheu (°Poperinge 28-02-1909).

(12) Remi-Julien Battheu (°Poperinge 20-09-1900)

(13) Elie Mahieu (°Poperinge 03-11-1872) / Emeric Mahieu (°Poperinge 31-12-1875) / Camille Mahieu (°Poperinge 30-06-1877) / Louise Cappoen (°Poperinge 02-09-1879) / Achille Mahieu (°Poperinge 06-08-1881) / Cyriel Mahieu (°Poperinge 27-02-1893) / Henri Mahieu (°Poperinge 20-07-1897)

klieverij van Maurits Bonduelle. Henri Mahieu was gehuwd met Philomène Lahousse. Ze hadden drie zonen, Pierre, Albert en Filibert Mahieu, die de stiel leerden. Ze werkten samen als lattenknievers in het atelier van hun vader, rechts naast het ouderlijke huis in de Ouderdomseweg. Rechts naast dit atelier was er een oprit die leidde naar een put waarin de boomstammen gewaterd werden. Uiteindelijk werd het bedrijf eind jaren 30 stopgezet wegens vermindering van de vraag naar plafonddlatten. Het was niet meer leefbaar. Pierre Mahieu werd rijkswachter, Albert Mahieu ging in de koolmijnen werken en Filibert Mahieu werd arbeider bij het spoorwegstation te Poperinge. Hij maakte de treinen schoon. De waterput van de lattenknievers werd gedempt door de vuilnisdienst en op de plaats van het atelier liet Pierre Mahieu zijn woning bouwen.

Lattenknievers Melis

Lattenkniever Leopold Melis-Braem hield in het begin van de 20ste eeuw herberg "In Westvlaanderen" in de Casselstraat te Poperinge, aan de hoek met de Duinkerkestraat. Later werd de herberg verder uitgebaat door lattenkniever Omer Melis-Deceuninck (°1881) (14). Deze herberg was het lokaal van de Poperingse brandweer, de duivenmaatschappij De Eendracht en de schuttersgilde Sint-Joris. Omer Melis was in 1927 nog lattenkniever in de Casselstraat 23.

Afb. 25: Café "In Westvlaanderen" met het gezin van lattenkniever Leopold Melis en enkele klanten.

Lattenknievers Debeir (15)

In de kiezerslijst van 1920 zijn er 4 lattenknievers Debeir vermeld:

- Jules Debeir-Verbiese (°1858), in de Pottestraat 74 te Poperinge.
- Remi Debeir (°1881), in de Doornstraat 36 te Poperinge.
- Theofiel Debeir, eveneens in de Doornstraat 36.
- Albert Debeir (°1885), in de Doornstraat 34 te Poperinge.

(14) Omer Melis-Deceuninck (°Poperinge 06-10-1881)

(15) Jules Debeir (°Poperinge 13-03-1858) / Remi Debeir (°Poperinge 08-04-1881) / Albert Debeir (°Poperinge 29-12-1885)

Lattenkliever Medard Messiaen

Medard Messiaen (°1889) was in 1920 lattenkliever te Poperinge. ⁽¹⁶⁾ Hij woonde in herberg "De Filature" in de Ieperseweg. In de kiezerslijsten van 1927 wordt hij niet meer vermeld.

Lattenkliever Frederic Dujardeyn

Frederic Dujardeyn (°1867) was in 1920 lattenkliever in de Hofstraat 2 te Poperinge. ⁽¹⁷⁾

Lattenkliever Gaston Duprez

Gaston Duprez (°1895) wordt in de kiezerslijst van 1920 vermeld als lattenkliever te Poperinge. ⁽¹⁸⁾

Lattenkliever Elie Stechler

Elie Stechler (°1877) was in 1920 lattenkliever in Sectie A30 te Poperinge. ⁽¹⁹⁾

Lattenkliever Henri Six

Henricus Six werd geboren te Halluin in 1855 als zoon van Leo Six en Eugenia Francisca Serruys. Hij huwde te Poperinge op 2 april 1879 met Carolina Sioen. Henri Six was lattenkliever te Poperinge. Ze hadden één zoon, Reynildis Six (°1880). Hij volgde zijn vader niet op als lattenkliever, maar werd onderwijzer in de Gemeenteschool te Poperinge. Na het overlijden van Carolina Sioen hertrouwde Henri Six te Poperinge op 31-10-1883 met Louise Brutein (°1845). Lattenkliever Henri Six overleed te Poperinge op 03-01-1893 op 37-jarige leeftijd. ⁽²⁰⁾

Lattenkliever Jerome Verhaeghe

Jerome Verhaeghe (°1894) was in 1920 lattenkliever in Sectie D118 te Poperinge. Hij hield ook herberg "t Wit Paard" in de Abeelseweg te Poperinge, aan de hoek met de Lenestraat. ⁽²¹⁾

Lattenkliever Donat Pareyn

Donat Pareyn (°1861) was in 1920 lattenkliever in de Pottestraat 15 te Poperinge. ⁽²²⁾

Lattenklievers Pareyn te Proven, nu deelgemeente van Poperinge

De familie Pareyn was een zeer bekende lattenklieversfamilie. Zij zouden in de streek van Poperinge de belangrijkste producenten van plafondlatten geweest zijn.

Het lattenklieversbedrijf Pareyn te Proven werd gesticht door Emiel Pareyn, toepasselijk "Miel Latte" genoemd. Hij werd geboren in Poperinge op 10 februari 1854 en was wellicht de oudere broer van de Poperingse lattenkliever Donat Pareyn-Merlevede. Emiel Pareyn kwam naar Proven bij zijn huwelijk met Louise Vanlaere. Hij woonde in het centrum van het dorp.

16) Medard Messiaen (°Poperinge 6-11-1889)

17) Frederic Dujardeyn (°Poperinge 06-05-1867)

18) Gaston Duprez (°Poperinge 5-02-1895)

19) Elie Stechler (°Poperinge 25-0-1877)

20) Henricus Six (°Halluin 23-03-855) / Carolina Sioen (°Poperinge 3-01-1857 †Poperinge 02-04-883) / Reynildis Six (°Poperinge 9-02-1880 †Poperinge 06-11-948) / Louise Brutein (°Poperinge 8-12-1845 †Poperinge 02-12-900).

21) Jerome Verhaeghe (°Poperinge 22-08-1894)

22) Donat Pareyn (°Poperinge 05-6-1861)

Afb. 26: Emiel Pareyn

Afb. 27: Woning van Emiel Pareyn, foto Ivan Top op 14 augustus 2004.

Afb. 28: Het lattenklieversatelier Pareyn, foto Ivan Top op 14 augustus 2004.

Emiel Pareyn had een belangrijke houthandel en verkocht ook plafondlatten. Daarvoor had hij een man in dienst, die voor hem doorlopend aan het werk was. Hij deed dit achter aan het huis in het lattenklieversatelier, dat uitgaaf op het kerkhof. Het was een gebouwtje met horizontale *bebarding* met houten planken. Het gebouw bestaat nog en is omgebouwd tot dubbele garage. Bij goed weer gebeurden de werkzaamheden buiten. Vanaf 1920 werd de lattenkliever Emiel Van Haverbeke, "Miel de lattespieter" genoemd. Hij was geboren te Passendale op 21-02-1869. Op 2 juni 1920 is hij te Proven aangekomen. Hij staat op een oude postkaart aan het kerkhof bij de kerk van Proven.

Afb. 29: Postkaart met "Miel de Lattespieter" in hemdsmouwen.

Emiel Pareyn werd een notabele van het dorp. Hij was commandant van de brandweer, medestichter van de plaatselijke muziekfanfare en gemeenteraadslid. Naast houthandelaar was hij ook tussenpersoon in de hophandel. Emiel en Louise Pareyn-Vanlaere hadden meerdere kinderen. Hector en Prosper Pareyn zetten de stiel voort, aanvankelijk samen en later elk afzonderlijk.

Afb. 30: Hector Pareyn

Emiel Pareyn overleed te Proven op 17-12-1925. Tijdens de begrafenis was er broodbedeling aan de armen van Proven. Hector Pareyn (°1893) was handelaar en lattenkliever. ⁽²³⁾ Hij was gehuwd met Maria-Magdalena Van Lierde. Men noemde hem "Hector Latte". Op 19 februari 1926 werd hij door het gemeentebestuur aangesteld als bevelhebber van de plaatselijke brandweer, als opvolger van zijn overleden vader. Net als zijn vader bekleedde hij deze functie tot aan zijn overlijden.

Prosper Pareyn (°1884) was eerst gehuwd met Marcelline Butaye. ⁽²⁴⁾ Er waren zeven kinderen. Na haar overlijden hertrouwde hij met Marie-Louise Blaecke. Hij bouwde een woning aan de hoek tussen de Roesbruggestraat en de Blasiusweg (de vroegere Krombekerstraat) te Proven, en hield er herberg "In de Weegschaal". Aan de zijkant was er immers een weegbrug voor vrachtvervoer. Bij hem was één van beide tramhaltes te Proven. Naast de inkomdeur is er nog steeds een ijzeren ring te zien, waarin een vlag werd gestoken om de bestuurder van de tram, en later de bus te verwittigen dat er in de herberg reizigers waren die wensten op te stappen.

Prosper Pareyn werd naar traditie "Pros Latte" genoemd. Op hoge ouderdom was hij te Proven een gekend dorpsfiguur. Hij was er dikwijls te zien met zijn twee *canestokken*. Zijn zoon Robert werd "Berten Latte" genoemd. Hij zal aanvankelijk zijn vader wel geholpen hebben in de lattenklieverij, maar hij oefende het familieberoep niet

²³⁾ Hector Pareyn (°Proven 30-5-1893 † Proven 31-10-1933)

²⁴⁾ Prosper Pareyn (°Proven 21-1-1884 † Proven 08-08-1963)

Afb. 31: Woning van "Pros Latte", foto Ivan Top op 14 augustus 2004.

verder uit omdat er geen vraag meer was naar plafondlatten. Hij trouwde met Antoinette Jonckheere en werd herbergier "In het Hoppeland" te Proven. Hij was tevens hoppekweker.

Het gereedschap van "Pros Latte" werd in 1965 verzameld door Johan Adriaen en komt van Lydie Vercruyce, echtgenote van Roger Pareyn, "Meester Pareyn". Prosper Pareyn was haar schoonvader.

Volgende voorwerpen uit dit atelier werden bewaard:

- Hamer voor het merken van bomen met de initialen RC. De steel is in versierd buxushout. Inventarisnummer: P65.126 (zie afb. 32).
- Merkhamertje met de initialen G.V. voor het merken van bomen. Inventarisnummer: P65.125 (afb. 33).
- Zaag van lattenklievers.
- Enkele kliefmessen.
- Binder voor lattenklievers (afb. 34). Twee stokken met ketting en haakje om een bundel gekliefd latjes samen te houden. Bij het alaam van de lattenklievers David is er een gelijkaardig gereedschap, vastgemaakt aan het bindpaard. Inventarisnummer: P65.121.

Afb. 32: Hamer voor het merken van bomen.

Afb. 33: Merkhamertje voor het merken van bomen.

Afb. 34: Binder voor lattenklievers.

Einde van een traditie

Blijkbaar was er ook in Poperinge heel wat productie van plafondlatten. In tegenstelling met Sint-Joris-ten-Distel, waar vooral met sparnenhout gewerkt werd, waren de Poperingse plafondlatten in eikenhout. Daarom is het krulmes, waarmee in Sint-Joris-ten-Distel de houtnerf van de in vier gekliefde stammen verwijderd werd, te Poperinge niet bekend. In Sint-Joris-ten-Distel waren er een beperkt aantal bedrijven met zeer veel arbeiders, terwijl in Poperinge de lattenklierij bestond uit éénmanszaken en kleine familiebedrijfjes. Veel lattenkliers van Poperinge hadden nog een bijberoep als herbergier. Sommige lattenkliers hadden de naam “ruig volk” te zijn, omdat ze “vuile kluchten” vertelden. De Poperingse lattenkliers moesten rond 1950 stoppen omdat er geen plafondlatten meer moesten geleverd worden. Na de Tweede Wereldoorlog werden in de nieuwbouw meer en meer betongewelven geplaatst. Voor renovaties en herstellingen aan oudere woningen werden er door de plafonneurs én de leveranciers van pleister op een ambachtelijke manier plaasterplaten gegoten.

Dit gebeurde in een houten kader. Het pleister werd voor de stevigheid vermengd met paardenhaar, later met schaaastro. De bovenkant van de gegoten plaat werd diep en met golvende of hoekige beweging ingekrast door middel van een metalen kam. Dit deel kwam bij plaatsing aan de onderkant van het plafond. De krassen zorgden voor goede hechting van de afwerkinglaag in pleister. Later werd overgeschakeld naar de industrieel vervaardigde gipskartonplaten.

Afb. 35: Voorbeeld van een stuk pleisterplaat, versterkt met paardenhaar.

In Poperinge werden de lattenkliers *lattesplieters* genoemd. Dit woord is er ondertussen op een halve eeuw tijd totaal verdwenen uit het taalgebruik.

Bronnen

- S.n., De Poperingse herbergen in de periode 1918-1940, Het Wekelijks Nieuws, 1977.
- Archief familie Adriaen.
- Stadsarchief Poperinge, bevolkingsregisters, kiezerslijsten 1920 en 1927.
- Gesprekken met Denise Deneire-Bonduelle in juni 2004, interview Johan Adriaen.
- Adh. DAUW, Lattenklievers in het Bulskampveld, in Biekorf, 1962, JG. 63, nr. 5, blz. 145-147.
- Sigfried DEBAEKE, Bij ons in West-Vlaanderen, Hoe onze grootouders leefden en werkten, Koksijde, 2003, blz. 143.
- Luc DEVLIEGHER, Landelijk en ambachtelijk leven, Provinciaal museum Bulskampveld Beernem, Brugge, 1998, blz. 92-93 en 201.
- G. FONCK, Voor wie niet weet wat lattenklieven is, Florimond (81) van Ursel-Knesselare maakte een "ware en klare beschrijven", krantenartikel 18 april 1981.
- J. LANDUYT, Lattenklieverij te Beernem, in Bos en Beverveld, JG. 8 (1974-1975), blz. 63-67.
- Ernest LEEUWERCK, De vroegste fotograaf te Poperinge, in Aan de Schreve, 1973, nr. 4, blz. 29-30.
- Daniel STEEVENS, De lattenklieverij en het (on)gemeenschappelijk vakverbondsfront van Sint-Joris-ten-Distel, in De streek van lage lonen en lange uren, Deel I, Brugge, 1985, blz. 166-168.
- Willy TILLIE & Stefaan COSSEY, Groeten uit het hoppeland, Poperinge, 1994.
- Renaat VAN DER LINDEN, Eigentijdse straatbeelden, blz. 195.
- Jozef WEYNS, Lattenkloversalaam uit Sint-Joris-ten-Distel, in Album Joseph Delbaere, Rumbeke, 1968, blz. 251-257.
- <http://www.mot.be>.

Het mysterie rond enkele raralia uit de farmaceutische verzameling van het Huis van Alijn (Gent)

Jean-Pierre De Keersmaeker en Marcel De Cleene

Deel I. Zaagvissnuiten

In dit artikel wordt de apotheek uit de museumopstelling van het Huis van Alijn besproken, samen met enkele bijbehorende naturaliën en objecten. Het interieur is in Franse Charles X-stijl, een unicum, want deze stijl heeft slechts gedurende tien jaar succes gekend. In de inventaris van de apotheek bevinden zich enkele intrigerende objecten: twee zaagvissnuiten, waarvan één met een raadselachtige rebus is beschilderd, en een grote glazen globe op een balustersokkel. Deze objecten worden besproken en hun mogelijke functie of betekenis beschreven. Wij stellen vast dat er een verband moet gelegd worden tussen de medico-magische eigenschappen toegeschreven aan de mythische eenhoorn en de zaagvissnuit. De glazen pronkglobes waren tot midden in de vorige eeuw algemeen verspreid. Men trof ze aan op de toonbank en/of voor het raam van de apotheek. Over de oorsprong van deze pronkglobes doen verschillende verhalen de ronde. Of ze ooit een andere dan een zuiver decoratieve functie hebben gehad, is evenwel niet zeker.

De opstand van de apotheek van het Huis van Alijn

Het interieur is afkomstig uit de apotheek Colardin, het oudste apothekersgebouw van Gent, gelegen aan de Lange Munt. Het interieur in Charles X-stijl werd samen met twee godinnen door apotheker Jean Cieters aan het Huis van Alijn geschonken. (1) In 2001 werd de apotheek deskundig gerestaureerd in haar originele staat en kleurenpracht. De Franse koning Charles X, naar wie deze interieurstijl werd genoemd, regeerde van 1824 tot 1830. De Charles X-stijl was dus een kort leven beschoren en dit maakt deze apotheek kunsthistorisch belangrijk. De Charles X-stijl vindt aansluiting bij de empirestijl, maar legt enkele nieuwe accenten. Men maakt minder gebruik van verguld bronzen beslag, wat het geheel minder zwaar en eleganter maakt. Opvallend is het gebruik van het lichte kleurenpalet. Met haar azuurblauw en lichtgroen, gecombineerd met esdoorn, is deze apotheek een schoolvoorbeeld van de Charles X-stijl (afb. 1).

1) Om welke godinnen het gaat, is niet met zekerheid vast te stellen. De godin met een krans en korenaren in de linkerhand zou Demeter-Hygieia of Panakea kunnen voorstellen. De godin met de ruik zou Hygieia of Afrodite-Hygieia kunnen voorstellen.

Afb. 1: De apothekersopstand in het Huis van Alijn (Gent).

De achterwand van het interieur bestaat uit een bovenbouw die werd gebruikt om apothekerspotten op te plaatsen (hoofdzakelijk Delfts wit-blauw aardewerk). De potten werden gebruikt voor preparaten (zalven, poeders, drankjes...) en grondstoffen (mineralen, kruiden, delen van dieren...). De onderbouw bestaat uit laden die gebruikt werden voor het opslaan van volumineuze grondstoffen. Dat een apotheek zoveel opslagruimte nodig had, is te begrijpen, want alle simplicia of grondstoffen zoals beschreven in de geldende farmacopee (officieel receptenboek) moesten beschikbaar zijn. Centraal in de apotheek staat de receptuur- of preparatietafel met de weegschaal en de mortier. Bij de introductie van het kasregister zal de receptuurtafel meer als toonbank gebruikt worden, terwijl de receptuurtafel op een andere plaats wordt opgesteld.

Enkele objecten uit de verzameling

Vele decoratieve objecten uit de vorige eeuwen waren naturaliën van exotische oorsprong. De drang naar exotisme vinden we reeds terug in de indrukwekkende zestiende-eeuwse rariteitenkabinetten en kunstkamers van de adel. Ook de apothekers hadden de bedoeling met deze bizarre objecten indruk te maken op de klanten. Naast zaagvissnuiten en allerlei geweien waren opgezette salamanders en krokodillen bijzonder populair. Dit wordt geïllustreerd door het frontispice van Guillaume Pisonis' *De Indiae Utriusque Re Naturali Et Medica* uit 1658. Hier zien we verschillende exotische of fabelachtige dieren, waarbij vooral een neushoornachtige en een hamerhaai opvallen. In 1608 raadt Jean de Renan in zijn *Institutiones Pharmaceuticarum* de apotheker aan een duidelijk teken te gebruiken om zijn handel aan het publiek kenbaar te maken. De Renan suggereert o.m. als bruikbaar teken: een ooievaar, een mees, een leeuw, een beer, een gewei, een

(2) Soms gebruikt men onterecht de naam zaagvstand. Het gaat hier echter niet om een tand, maar om een vergroeiing van het neusbeen of rostrum. Men kan dan ook spreken van een rostrale zaag.

(3) De zaagvis lijkt op een haai maar is in feite een rog. De rostrale zaag dient om de zeebodem om te woelen of door een school vissen te maaien. Wordt de zaagvis aangevallen, dan zal hij zich met zijn zaag verdedigen.

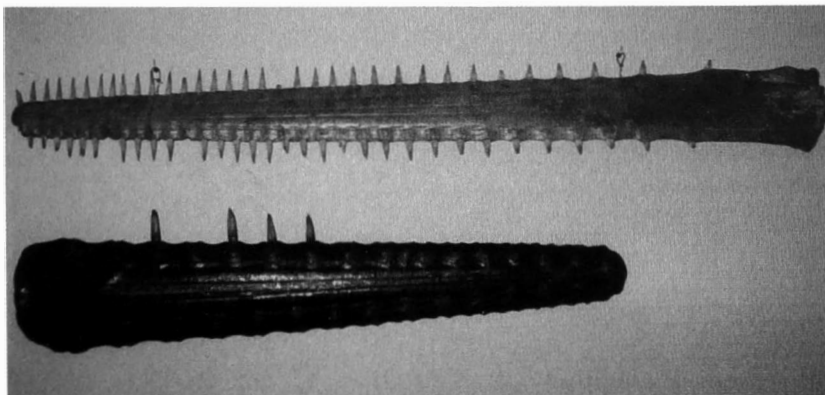
(4) Deze zestiende-eeuwse zaagvisnuit met de rebus werd uitvoerig bestudeerd (door auteur JPK), maar heeft zijn geheimen niet volledig prijsgegeven. Er is een sterk vermoeden dat de tekst gaat over *armoede en rijkdom*, over *goede werken en naastenliefde*, over de *bescherming van het christelijk geloof* en over een *beloning nu of in het hiernamaals*. De complete tekst zou dan kunnen geïnterpreteerd worden als een aanmaning tot godsvrucht en bezorgdheid voor de medemens om op die manier zijn hemel te verdienen. Het is ook mogelijk dat het om een spreuk gaat die zowel rijk als arm aanmaant zich onder de beschermende mantel van de Kerk te slaatsen en een godsvruchtig leven te leiden. Dat de rebus in verband zou staan met een cabaret, zoals vermeld op de museumfiche van het Huis van Alijn, lijkt onwaarschijnlijk. Verder onderzoek is hier nodig.

(5) De eenhoorn wordt ook vermeld in de geschriften van Aristoteles, Plato en Aelian. Voor Aelian zou een beker gemaakt uit de hoorn van de eenhoorn gif neutraliseren. De opname van het poeder van de hoorn zou bescherming bieden tegen gif, maagkrampen en epilepsie.

eenhoorn, een citroen, een granaatappel, een gulden of zilveren mortier, een gulden of zilveren vaas, preparatiescènes van purgeermiddelen, een mortier met stamper, een groen of wit kruis, een rode hoed, een klok of een kroon. Het groene kruis zal uiteindelijk als algemeen herkenningsteken voor een apotheek ingang vinden. Hieruit blijkt dat de apothekers hun prestige wilden verhogen door hun handel te omringen met geheimzinnigheid en exotisme. Dit geldt ook voor de drie objecten in de apotheek van het Huis van Alijn: twee zaagvisnuiten en een glazen pronkglobe. Ook artefacten moesten de kennis en het prestige van de apotheker benadrukken.

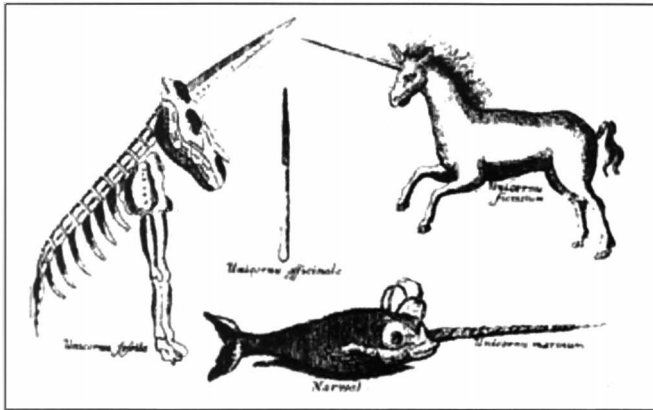
Zaagvisnuiten

In de collectie van *Het Huis van Alijn* bevinden zich twee zaagvisnuiten ⁽²⁾ [vermoedelijk van de kleintandzaagvis (*Pristis pectinata* Latham), ⁽³⁾ bovenaan, en van de grootandzaagvis (*Pristis perotteti* Muller & Henle), onderaan], waarvan er één beschilderd is met een merkwaardige en nog niet ontcijferde rebus (afb. 2). ⁽⁴⁾

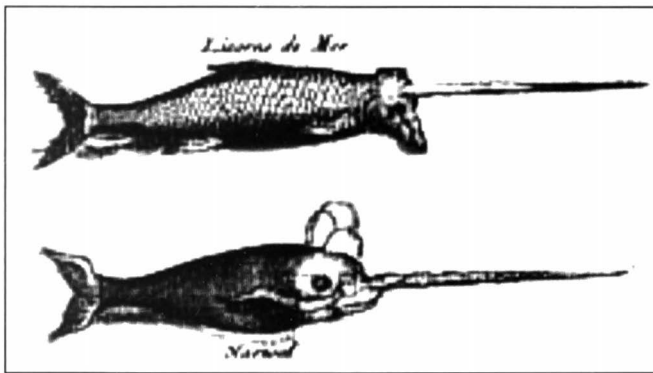

Afb. 2: Twee zaagvisnuiten in de collectie van het Huis van Alijn. Boven: been, lengte 152 cm, breedte 3,5-17 cm, 1926 of ouder. Onder: 'rebusnuit'-been en pigmenten, lengte 111 cm, breedte 5,5-21 cm, 1542.

Vanaf de Oudheid geloofde men dat eenhoorn (afkomstig van een mythisch dier, *Monoceros* genoemd) een beschermmiddel was tegen gif, epilepsie en maagkrampen.⁽⁵⁾ Een eenhoorn was in de Middeleeuwen bijzonder duur en daarom een kostbaar bezit. Men betaalde tot tienmaal zijn gewicht in goud. Of eenhoornpoeder in de middeleeuwse apotheken aanwezig was, is weinig waarschijnlijk. Complete hoornen kon men slechts vinden aan het hof van koningen

Afb. 3: Land- en zee-eenhoorns. Valentin, Michael Bernard. 1704. *Museum Museorum*. Frankfurt. © Bibliothèque Nationale, Paris.

Afb. 4: Narwal en zee-eenhoorn (Licorne de Mer). Pomet, Pierre. 1696. *Histoire générale des drogues, traitant des plantes, des animaux et des minéraux*. Paris. © Bibliothèque Nationale, Paris.

en prinsen. (6) Derhalve werden er tests ontwikkeld om na te gaan of men niet met namaak te doen had. (7) Men dacht - misschien om beter aan de vraag te beantwoorden - dat er verschillende types van eenhoorn bestonden, niet alleen te land maar ook ter zee (afb. 3).

De enige 'echte' eenhoorn die in de Middeleeuwen voorkwam, was de narwal (8) (*Monodon monoceros*. L.). Hoe dit dier er precies uitzag, wist men meestal niet. Daarom deden de meest onwaarschijnlijke voorstellingen de ronde. Het is pas in de zeventiende eeuw dat men enig idee begon te krijgen hoe zo'n narwal er in werkelijkheid uitzag. Zo schrijft de Nederlandse anatoom Nicolaas Tulp (1593-1674) het volgende: "...Soo is het echter buiten alle twijfel, dat meest alle hoorens die van de grote heren bewaert worden, niet so seer van een landdier als wel van een zeegedrogt zijn, wiens hoorn duregaens te vinden is, so in de Noordzee, als in IJsland, Groenland, ende andere naburige custen, ende stranden..." Men was er dus achtergekomen dat de mysterieuze eenhoorn niet afkomstig was van de mythische Monoceros, maar van de narwal. Toch bleven sommige nog verder geloven in het bestaan van een zee-eenhoorn naast de narwal (afb. 4).

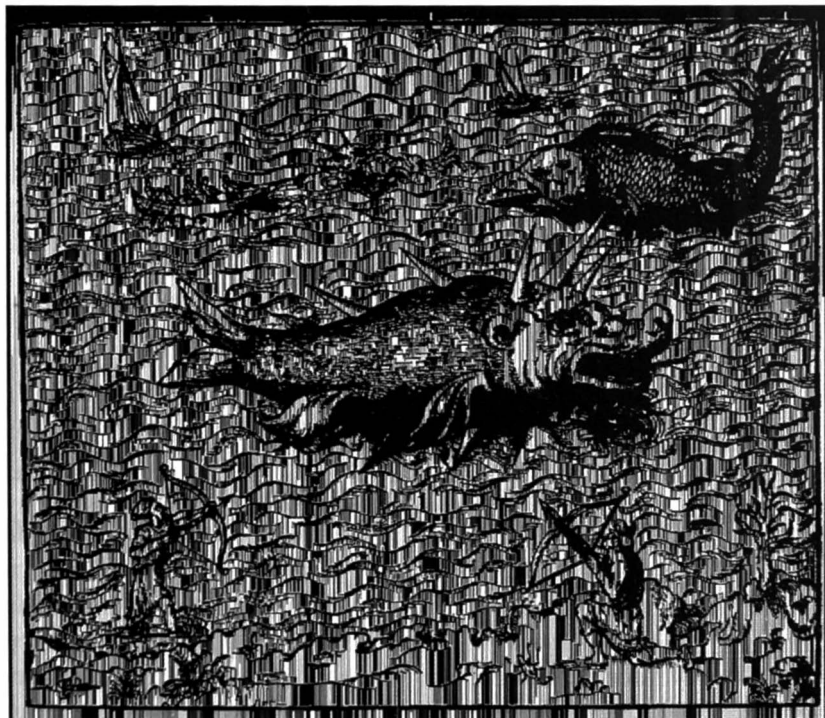
Ambroise Paré (1510-1590), *Premier Chirurgien du Roy*, vermeldt in zijn *Discours de la Licorne* (1582) twee soorten zee-eenhoorns: de *caspilly* met meerdere angels en een grote hoorn op het voorhoofd, en

(6) Men kan deze nog vinden in de *konstkamers* en *rareitenkabinetten* van de adel. Een legende vertelt dat er zich aan de basis van de eenhoorn een karbonkel zou bevinden. Deze karbonkel of *Koning van de Edelstenen* zou echter niet bij alle eenhoorns voorkomen. Het dragen van de steen zou beschermen tegen pest, vergif, depressies, kwaad en nachtmerries.

(7) Men bracht giftige planten, insecten of dieren in de nabijheid van de hoorn. De plant, het dier of het insect moest dan ontbinden of sterven. De hoorn moest zweten in de nabijheid van vissen. In water gegooid zou het water koud blijven en toch kookverschijnselen vertonen.

(8) De narwal of *Monodon monoceros* is familie van de *Ceataca* waar ook de dolfijnen en walvissen toebehoren. De narwal komt voor in de arctische streken. Alleen de mannetjes hebben een eenhoorn die ze gebruiken om tijdens de paartijd de degens te kruisen met andere mannetjes.

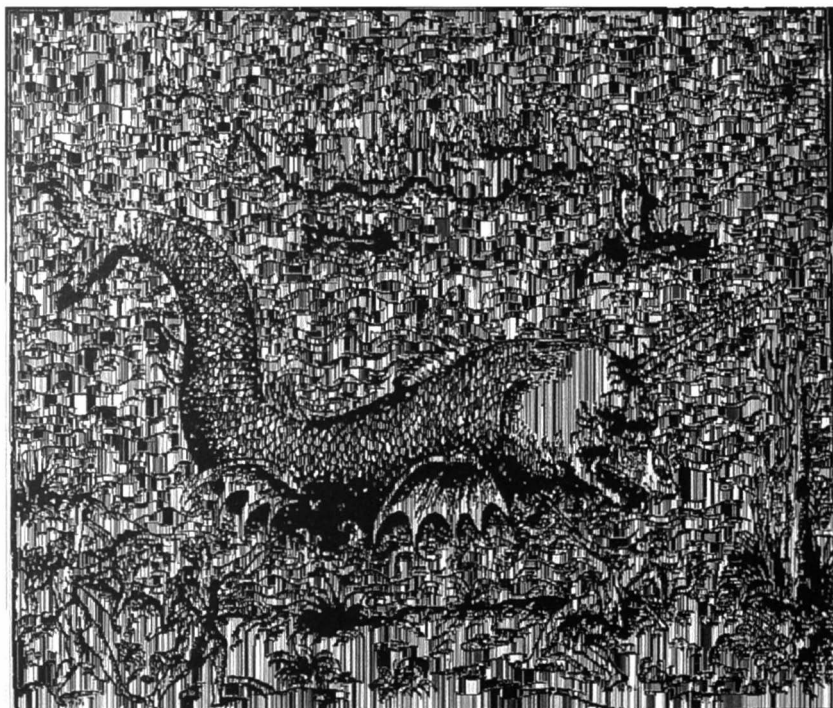
de vlitif die een zaagvormige hoorn op het voorhoofd heeft. Over de *caspilly* schrijft Paré: “... un poisson, nommé Caspilly, armé d’aiguillons, dont il en a un au milieu du front comme une corne longue, de quatre pieds, fort aigu....les Arabes le tirent à coup de fleches, & luy donnent tant de coups de levier, qu’il l’assomment: puis le mangent, & gardant sa plus grande corne, pour en user contre les venins, ainsi que les autres font des cornes de Licornes.” (... er is een vis, genaamd *Caspilly* die gewapend is met angels, waarvan er zich een scherp en lang exemplaar als een hoorn van vier voet in het midden van het voorhoofd bevindt ... De Arabieren schieten deze vis met de boog en geven hem daarna stokslagen tot hij bewusteloos is: nadien eten ze hem op, maar bewaren zijn grote hoorn teneinde deze te gebruiken tegen gif, net zoals anderen doen met de hoorn van de eenhoorn) (afb. 5).

Afb. 5: De *caspilly*: een vis met hoornen. FIGURE DE POISSON NOMME CASPILLY. Paré, Ambroise. 1582. *Discours de la Licorne*. Hoofdstuk XII. (c) Bibliothèque Nationale, Paris.

Vooraf de *vlitif* is iconografisch interessant. Zoals men kan merken, is de hoorn van deze mythische vis de snuit of het rostrum van een zaagvis. Hierover schrijft Paré: “....le poisson cy apres representé, ayant une corne sur le front en maniere d’une scie, longue de trois pieds & demi, & large de quatre doigts, ayant ses pointes des deux costez fort aigues. Il se combat furieusement de ceste corne. Ceux de la guinee l’appellent en leur iargon Vlitif...Plusieurs estiment ledit animal estre une Licorne marine, & s’en servent contre les morsures & picqueures de bestes venimeuses, comme l’on fait de la corne de Licorne. Le populaire l’estime estre une langue de Serpent, qui est chose faulse.” (“...de

vis hierna voorgesteld heeft een hoorn op het voorhoofd in de vorm van een zaag die drie en een halve voet lang is en vier duim breed, ze heeft scherpe punten aan beide kanten. Hij vecht hevig met deze hoorn. De bewoners van Guinea noemen hem in hun jargon Vlitif... Velen beschouwen dit beest als een zee-eenhoorn en gebruiken de hoorn tegen beten en steken van giftige dieren, zoals men doet met de hoorn van de eenhoorn. Het volk denkt dat het de tong is van een slang, wat foutief is.) (afb. 6).

Afb. 6: De vlitif zee-eenhoorn. FIGURE DE POISSON NOMME VLETIF, *espece de Licorne de mer*. Paré, Ambroise. 1582. *Discours de la Licorne*. Hoofdstuk XIII(c) Bibliothèque Nationale, Paris.

Een opgezette zaagvis of een zaagvissnuit vinden wij vanaf de Middeleeuwen, naast andere eenhorens (narwal, neushoorn) terug in de meeste curiositeitenkabinetten. Men was ervan overtuigd dat de zaagvissnuit afkomstig was van een zee-eenhoorn. Aan alle soorten eenhoorns werden beschermende en genezende krachten toegeschreven. Het bezit van een eenhoorn - of eventueel de consumptie ervan - zou beschermen, zowel tegen gif als tegen allerlei kwalen en ziekten. Vooral de vrees voor vergiftiging was bij de adel zeer groot, wat de vraag naar eenhoorns uiteraard deed stijgen. Het bezit van eenhoorns werd aangezien als van levensbelang en was tevens een teken van rijkdom. Later worden zaagvissnuiten wat minder exclusief en vormen een goedkoper alternatief voor de zeldzame en dure ivoren narwaltand. (9) Dit betekende dat de zaagvis niet langer voorbehouden was aan de adel, maar dat ook de apotheker zich dergelijke artefacten kon permitteren. Dit wordt aangetoond door het feit dat wij naast de drie snuiten in de collectie van het Huis van Alijn nog verschillende exemplaren hebben aangetroffen, o.m. in de collectie van het Medisch

(9) De zaagvis is een eetbare vis die voorkomt in de meeste zeeën. Hij wordt nog steeds in grote getale gevestigd, bijvoorbeeld in de Rode Zee (observatie auteur JPDK, Djibouti 1994). De snuiten en andere exotica konden gemakkelijk via de bestaande specerijroutes in onze contreien belanden. De ivoren narwalsnuit (leeft in de arctische gebieden) of neushoorn (Centraal-Afrika) waren minder gemakkelijk te verwerven.

Farmaceutisch Museum *De Griffioen* (Technische Universiteit Delft, ⁽¹⁰⁾ in het Museum voor de Geschiedenis van de Farmacie van de Faculteit Farmaceutische Wetenschappen van de Universiteit Gent, en in het laboratorium van apotheker A. Duwaerts in het Museum voor Volkskunde te Antwerpen.

Over de manier waarop de zaagvissnuit eventueel geneeskrachtige toepassingen kreeg in de farmacie, is weinig bekend. In het Huis van Alijn hangt een houten lijst met het '*Krachtig Gebed van Keizer Karel*', omringd met verschillende objecten waaraan magische of geneeskrachtige eigenschappen werden toegeschreven (afb. 7). ⁽¹¹⁾ Er bevindt zich in deze panoplie ook een kleine zaagvissnuit. Bovenaan de snuit staat: 'TANDEN VAN EEN ZWAARDVIS TEGEN VALLENDE ZIEKTE'. ⁽¹²⁾ Men neemt aan dat het om een negentiende-eeuws artefact gaat. Dat de zaagvissnuit zou zijn gebruikt in recepten tegen epilepsie ('vallende ziekte'), wordt in de literatuur nergens bevestigd. Noch Braeckman (1970 & 1982), noch De Meyer (1968) die uitvoerig oude geneeskundige recepten tegen 'tfallende flederzijn,' 't Grote evel', 'Epilencie', 'Groet ongemac', 'Sint-Jansevel' en 'Fallynge ewell' bespreken, maken ergens melding van de zaagvis. Vast staat dat de snuit in de volksgeneeskunde op de een of andere manier (amuletten, afkooksel) gebruikt werd als bescherming tegen de vallende ziekte of epilepsie. Ook de maretak is een aloud populair (magisch) volksmiddel tegen vallende ziekte, maar van deze plant is geen spoor te vinden in de apotheek. Daar waar de maretak een volksmiddel was, schijnt de eenhoorn door zijn exclusief aureool die hij bij de adel genoot in de apotheek terecht te zijn gekomen. ⁽¹³⁾

Afb. 7: Kader met het Krachtig Gebed van Keizer Karel (19de eeuw).

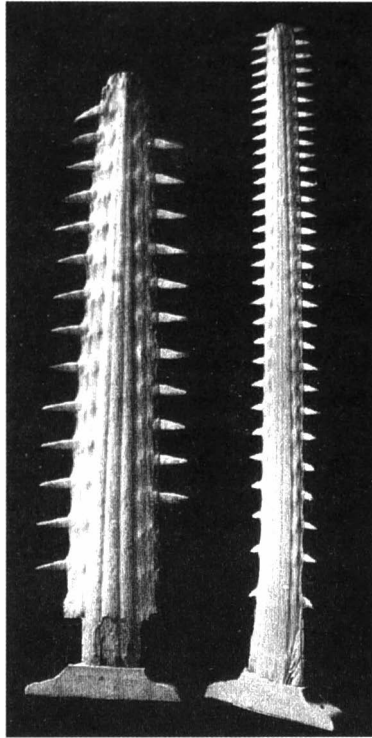
(10) Cf. <http://www.dencor-medical.nl/griffioen.htm>.

(11) Alg. Inventarisnummer V.G. 94-082 opgenomen in de collectie in 1994. Dit artefact maakt geen deel uit van de apotheek van het Huis van Alijn.

(12) De term 'zwaardvis' is fout, het gaat wel degelijk om de zaagvis van de familie van de *Pristidae*.

(13) Wij kunnen hier een parallel trekken met het gebruik van kostbare (edel)stenen in de receptuur. Ook deze kostbaarheden waren oorspronkelijk in het bezit van de rijken

Het gebruik van geneesmiddelen op basis van naturaliën uit de dierenwereld was niet uitzonderlijk. Deze preparaten kenden hun hoogtepunt in de zeventiende eeuw. Men heeft er het gissen naar welke factoren de selectie van de grondstoffen bepaald hebben en waarom de zaagvisssnuit niet werd opgenomen in de farmacopees. In de lijst van gebruikte ingrediënten zou deze niet mistaan. Wat werd er zoal gebruikt uit de dierenwereld? Wij vinden terug: pissebedden, hagedissen, adders, schorpioenen, kikkers, slakken, huisjesslakken, zee-egels, zeeanemonen, hersenen van haas en uil, lever van een bok, urineblaas van biggetjes, gal van egels, hyena's en patrijzen, bloed van ratten, geweien, leeuwenvet, uitwerpselen en gal van ezels, paarden, ganzen, ooievaars, pauwen. De *bezoar*,⁽¹⁴⁾ samen met de ogen van kreeften, werd beschouwd als een zeer probaat antidotum tegen gif. Deze producten verdwenen, op enkele uitzonderingen na, uit de farmacopees in de loop van de achttiende-negentiende eeuw, wanneer de wetenschappelijke *opotherapie* ingang vindt.⁽¹⁵⁾ De oudste grafische voorstelling die wij vonden van een zaagvis in een apotheek dateert uit de achttiende eeuw, dus uit een periode waarin het gebruik van dierlijke bestanddelen in de farmaceutische bereidingen al sterk was afgenomen. Een ets van Daniel Chodowietzki, "*Boutique d'Apothécaire en Allemagne*" (18de eeuw) toont een apotheek met boven de receptuurtafel een complete opgezette zaagvis.

Afb. 8: Twee zaagvisssnuiten die in Nederland als uithangbord werden gebruikt. (ouderdom niet vermeld)(uit: Wittop Koning, 1966).

Voor Wittop Koning is de zaagvistan (sic) één van de mogelijke uithangtekens voor de apotheek (afb. 8) die kan voorkomen in combinatie met een ander uithangbord (bijvoorbeeld een gaper). Van Lennep en ter Gouw (1868) vermelden dat de zaagvisssnuit in de zeventiende eeuw één van uithangtekens van de Amsterdamse drogisten was: "*Van toen af had elk der drie beroepen, bij den Gaper, die hun gemeen goed was, ook nog een eigen uithangteeken, - bij de Apothekers hing de Vijzel uit, bij de Drogisten: de Snuit van den Zaagvisch, de Hertshoorn en een rist Slaapbollen, en bij de Chemisten de Salamander...*". Vele exotische dieren of delen van exotische dieren zoals de zaagvis, de salamander, de neushoorn en de krokodil werden en worden in de apotheken soms nog als decoratie gebruikt.⁽¹⁶⁾

(14) *Bezoar* van het Perzisch *Padzahr* (*pad* = uitdrijven, *zahr* = gif). De bezoarstenen zijn kalkconcreties die zich vormen in de maag van zoogdieren. De stenen werden gemalen en gebruikt in dure preparaten die moesten beschermen tegen vergiftiging. De echte *bezoar* is te vinden in de galblaas of maag van de bezoar-geit (*Capra circus* L.). In onze streken werd meestal de 'varkenssteen' gebruikt. De *bezoar* was net als de eenhoorn zeer kostbaar. De eerste *bezoar*-stenen die de Nederlandse VOC-schepen uit het Oosten meebrachten, werden verkocht 1500 gulden per stuk! Vandaag nog worden deze stenen gezocht door diegenen die geloven dat de steen bescherming biedt tegen vergiftigingen, verwondingen en pokken!

(15) Levertraan is een van de weinige producten van dierlijke oorsprong dat in gebruik is gebleven. De wetenschappelijke opotherapie of gebruik van extracten uit organen begon met de ontdekking van de endocriene klieren door Brown-Séquard. Men experimenteerde om het hormoontekort te compenseren door het eten van dierlijke delen die deze hormonen bevatten. (16) In Palermo, op de Vucciria-markt, kan men nog een grote opgezette krokodil bewonderen die aan de zoldering hangt van een kruidenzaak (nu supermarkt) (observatie JPDK in 1996). Volgens de plaatselijke overlevering kwamen deze krokodillen in Europa terecht via een geheimzinnige ondergrondse rivier die Zuid-Europa verbindt met Egypte.

Naast gapers en zaagvissnuiten waren ook fabeldieren zoals de draak en de mythische eenhoorn of *Monoceros* bijzonder geliefd als herkenningsteken. ⁽¹⁷⁾ Nu zijn er nog honderden apotheken die de 'eenhoorn', 'Einhorn' of 'licorne' als naam dragen. ⁽¹⁸⁾ Vanaf de Oudheid geloofde men dat eenhoorn een beschermmiddel was tegen gif, epilepsie en maagkrampen. ⁽¹⁹⁾

Wij stellen vast dat alle eenhoorns, van welke oorsprong ook, als geneeskrachtig werden beschouwd. Hoe deze verschillende eenhoorndragers er in werkelijkheid uitzagen, was niet altijd geweten. Dit is merkwaardig, omdat de complete zaagvis reeds in de Middeleeuwen in heel wat rariteitenkabinetten en kunstkamers aanwezig was.

(17) De eenhoorn is een composiet fabeldier dat meestal voorgesteld wordt als een groot wit paard met een lange rechte hoorn op het voorhoofd. Het heeft de benen van een antilooop, de staart van een leeuw en de baard van een geit. Het wordt vermeld zowel in de westerse als oosterse geschriften. Men vermoedt dat de eenhoorn werd gecreëerd door de Griekse doctor Ctesias 400 jaar v.C. Hij zou een beschrijving van de neushoorn verkeerd geïnterpreteerd hebben. Voor Ctesias was de eenhoorn een woeste en uiterst snelle ezels uit India met een witte vacht, een purperen kop, een rechte hoorn die een el langs is en wit aan de basis, zwart in het midden en rood aan de top (cf. <http://www.angelseven.de/Unicorns/Apotheken/apotheken.html>).

(18) De term *licorne* verwijst naar het dier. Soms gebruikt men ook de term *alicorne* waarmee naar de hoorn zelf wordt verwezen.

(19) De eenhoorn wordt ook vermeld in de geschriften van Aristoteles, Plato en Aelian. Voor Aelianus Tacticus zou een beker gemaakt uit de hoorn van de eenhoorn gif neutraliseren. De opname van het poeder van de hoorn zou beschermen bieden tegen gif, maagkrampen en epilepsie.

(20) De glazen bol of vaas wordt in de Angelsaksische landen *show globe* of *car boy* genoemd.

Deel II. Glazen pronkglobes

Oorsprong van de pronkglobe

In de verzameling van de apotheek van het Huis van Alijn bevindt zich een grote glazen bol op sokkel. In de lege pronkglobe is een ster geslepen om deze te laten schitteren (afb. 9). ⁽²⁰⁾ Dit soort pronkbollen werd normaal gevuld met een gekleurde vloeistof. Men kan ze soms nog in het uitstalraam van enkele apotheken bewonderen (zie verder). Over deze glazen bollen en pronkvazen doen vele, soms kleurrijke verhalen de ronde. Wij zetten er enkele op een rijtje.

Afb. 9: Pronkglobe in de collectie van het Huis van Alijn. Hout en glas, totale hoogte 56 cm diameter globe 34 cm. Er zijn over deze globe verder geen gegevens beschikbaar. Waarschijnlijk eerste helft van de 20ste eeuw.

De verklaring die ver teruggaat is deze die stelt dat wanneer Julius Caesar plande om Ierland binnen te vallen, hij op de kustlijn lichtbakens nodig had om te vermijden dat zijn schepen bij nacht op de klippen zouden lopen. Caesar beloofde een ambachtsman dat hij zijn leven zou sparen op voorwaarde dat deze de glazen pronkbollen in zijn uitstalraam zou verlichten. Op die manier zou het gebruik ontstaan zijn om pronkbollen voor het raam te plaatsen. Deze amusante, maar onwaarschijnlijke versie kan dadelijk naar het rijk der fabeltjes verwezen worden, want Caesar heeft met zijn legers nooit het kanaal overgestoken,

laat staan dat hij naar Ierland zou gevaren zijn. De eerste bezetting van Brittannië was onder Claudius in 43 n.o.j., en Schotland of Ierland kwamen nooit onder Romeins bestuur. Een tweede verklaring situeert het ontstaan van de pronkglobe in het Midden-Oosten. Deze zouden afgeleid zijn van de glazen recipiënten die de plaatselijke apothekers gebruikten voor het stockeren van fel gekleurde vloeistoffen. Westerse reizigers zouden deze exotische vazen meegebracht hebben.

Een regelmatig terugkomende theorie stelt dat de pronkglobe zijn oorsprong heeft gevonden in Londen. Tijdens de grote pestplag van 1665 zouden de apothekers die de stad niet waren ontvlucht verlichte bollen voor hun raam geplaatst hebben. Hiermee wilde men kenbaar maken dat de apotheek open was. Na de epidemie zou het gebruik in voege zijn gebleven en zou zo een herkenningsteken voor een apotheek geworden zijn.

Een vierde versie vertelt dat bij het begin van de zestiende eeuw, tijdens de kolonisatie van Amerika, de pronkbollen een signaalfunctie hadden. Een bol gevuld met een groene vloeistof zou betekenen dat iedereen die in goede gezondheid verkeerde in de stad welkom was. Indien de bol gevuld was met een rode vloeistof, dan betekende dit dat er een epidemie heerste of dat de stad in quarantaine verkeerde. Men kon de stad beter mijden.

Voor Richardson (1992) zijn de pronkglobes (show globes) afkomstig van de Britse eilanden en zouden ze ten vroegste in 1665 in gebruik zijn gekomen. Ze werden vooral langsheen de kustlijn gebruikt. Ze zouden met rode en groene vloeistof gevuld zijn om de navigatielichten van de schepen na te bootsen. ⁽²¹⁾ Op die manier wilde men de schepen signaleren waar men aan land een apotheker kon vinden. Ook deze verklaring lijkt ons om bepaalde redenen onwaarschijnlijk. De eerste rood, groen en wit gekleurde navigatielichten werden in 1836 door de rederij "P and O" uit Southhampton ingevoerd.

De oudste globe die wij hebben gevonden dateert uit de negentiende eeuw. Zogenaamde pronkglobes uit de achttiende eeuw vertonen meer verwantschap met fiolen voor het bewaren van vloeistoffen. Deze kunnen moeilijk als verlichte pronkglobe functioneren, daar ze niet bijzonder transparant zijn (afb. 10). Dit sluit echter niet uit dat de idee van een pronkglobe uit deze bolvormige fiolen zou kunnen ontstaan zijn.

Richard M. Wiedhopf, curator van het History of Pharmacy Museum van de Universiteit van Arizona (USA) is van mening dat deze bollen praktisch uitsluitend voorkomen in de Angelsaksische landen. ⁽²²⁾ Ze zouden volgens hem afgeleid zijn van de glazen vaten die men in het zonlicht plaatste voor het weken van organisch materiaal. Op die manier zou men in de Verenigde Staten bij mooi weer de thee bladeren in een glazen karaf laten macereren om zo de 'sun tea' of zonne-thee te verkrijgen. ⁽²³⁾

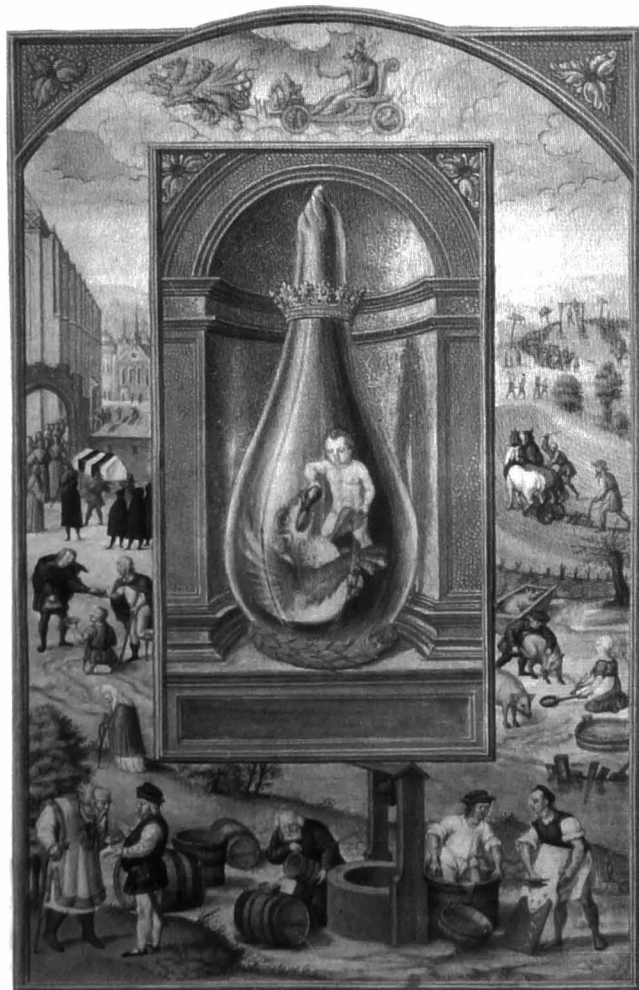
Afb. 10: Bolvormige fles, ca. 1790. Alloa Glass Works (UK), hoogte 30 cm, diameter 21 cm.

(21) Groen voor stuurboord en rood voor bakboord.

(22) Cfr. <http://www.pharmacy.arizona.edu/museum/history.shtml>.

(23) Een bol met vloeistof in de zon geplaatst, heeft het effect van een bolle lens en werpt een geconcentreerde lichtvlek op de tafel.

Volgens George Griffenhagen (1999), gewezen curator van de afdeling Médecine and Health van het Smithsonian Institute, is het gebruik van de pronkglobe ontstaan tussen 1550-1650. Hij stelt dat gedurende deze periode het beroep van apotheker versmolt met dat van alchemist. In deze periode zou de apotheker geneeskundige bereidingen maken op basis van naturalia van dierlijke of plantaardige oorsprong. De alchemist, die Griffenhagen gelijkstelt met de chemist, daarentegen, zou uitsluitend met natuurlijke minerale en chemische preparaten gewerkt hebben. De pronkglobe zou gestaan hebben in het laboratorium van de alchemist. De aura van de verlichtte glazen bol zou het geheimzinnige en het mystieke symboliseren, dat de alchemie omringde. Het is een feit dat sierlijke kolven veel voorkomen op afbeeldingen in alchemistische geschriften. De prachtigste exemplaren vinden wij in de *Splendor Solis* van Solomon Trismosin (1582). Deze distilleerkolven symboliseren een stadium in het bereidingsproces van het levenselixir of een stap in de transmutatie van lood in goud (afb. 11). Griffenhagen (1999) geeft evenwel geen enke-

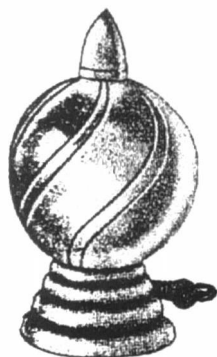

Afb. 11: Regimen Saturni
(Heerschappij van Saturnus). Uit
Splendor Solis van Solomon
Trimegistos Harley Ms. 1582. ©
British Museum, London.

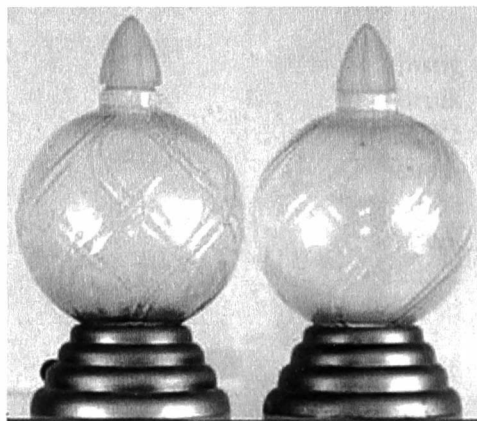
le afbeelding van een alchemistisch atelier waarop een dergelijke glazen pronkglobe zou voorkomen. Ook van Lennep (1984), die zeer uitvoerig ingaat op de alchemistische iconografie, vermeldt geen pronkglobes.

De eerste geschreven vermelding van de pronkglobe als specifiek symbool van de apotheker dateert uit 1775. Een Duitser die Londen bezocht schreef: "Het leek alsof de straten verlicht werden voor een bijzonder feest; de apothekers en drogisten toonden glazen gevuld met speels gekleurde spiritus.....ze verspreidden een purperen, gele of azuren lichtgloed." (Griffenhagen, 1999).

Volgens Dillemann (1992) was het de kruideniers of apothekers totaal verboden een artsenijspot, van welk type ook, in hun uitstalraam te plaatsen. Een reden voor deze eigenaardige reglementering wordt niet gegeven, maar zou het ontstaan van de pronkglobe, die geen artsenijspot is, kunnen verklaren. ⁽²⁴⁾ Als gevolg van de beschikbaarheid van gasverlichting zouden de apothekers rond 1820 begonnen zijn met het verlichten van een met vloeistof gevulde glazen bol. Vanaf dan verschijnen grote bokalen in bolvorm, eivorm of urnenvorm gevuld

Owens-Illinois electric globe, c. 1930s, available in 1 or 2 gallon sizes

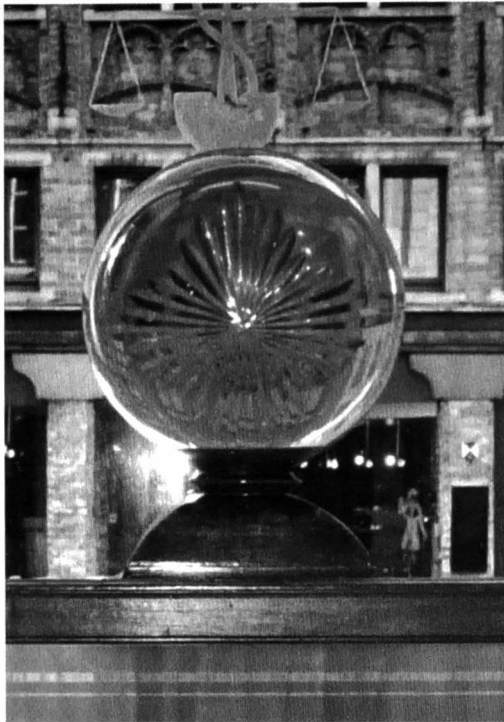
Afb. 12: De elektrische globes van Owens-Illinois Glass Co uit 1930. Uit: College of Pharmacy Newsletter Fall 1996. (c) The University of Arizona, Tucson, Arizona.

met een rode, gele, blauwe of groene vloeistof. Achter de bokaal plaatste men het gaslicht op zodanige manier dat er een gekleurde lichtvlek op straat geworpen wordt. Deze gekleurde lichtbundel zou na zonsondergang aangeven waar zich een apotheek bevindt. Griffenhagen (1999) sluit zich aan bij deze versie, maar situeert het ontstaan van het gebruik rond 1788, kort na de uitvinding van de Argand-lamp. ⁽²⁵⁾ Deze sterk lichtgevendende olielamp zou achter de glazen globe geplaatst worden en zorgen voor de opvallende lichtvlek op het trottoir. Na de olielamp en de gasverlichting doet de elektrische verlichting zijn intrede en in 1930 brengt de firma Owens-Illinois Glass Co een show globe op de markt met ingebouwde elektrische verlichting. (afb. 12).

(24) De eerste apothekerspotten waren afkomstig uit Damascus en bereikten via Spanje en Italië onze streken. Later zullen de chevrettes, albarello's, pillenpotten en kanonpotten op grote schaal lokaal geproduceerd worden onder andere in Delft, Nevers en Rouen.

(25) De Zwitser Aimé Argand heeft rond 1784 een nieuwe wijk voor olielampen uitgevonden. Door een cilindervormige wijk te gebruiken kwam de lucht zowel aan de buitenkant als aan de binnenkant van de wijk, en was de verbranding efficiënter. Door dit hogere rendement werd de lichtsterkte opmerkelijk groter.

Afb. 13: Glazen pronkglobe in de apotheek Soetaert te Brugge. Begin van de 20ste eeuw. Hout, glas en groene vloeistof, diameter van de bol ca. 45 cm. Deze globe vertoont gelijkenissen met deze in de collectie van het Huis van Alijn.

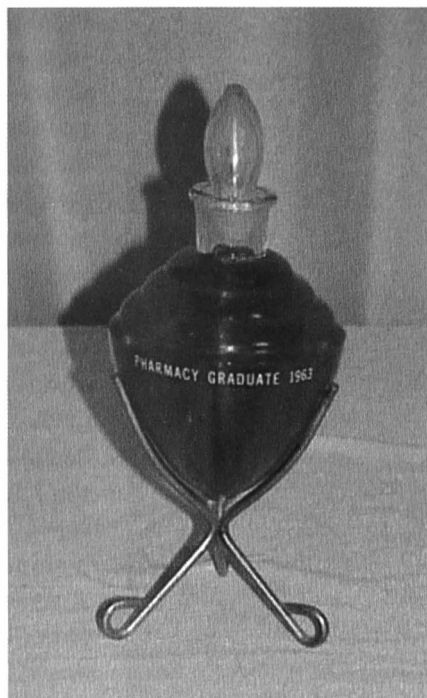
(26) Zowel de globe in Het Huis van Alijn, als deze van de Apotheek Soetaert (Brugge) en deze van de Apotheek Copin (Oostende) hebben gegraveerde sterren in de pronkglobe.

(27) Volgens Mevrouw Soetaert, apothekeres te Brugge, hadden veel collega's last met schimmelvorming in de pronkglobes. Dit zou een bijkomende verklaring kunnen zijn waarom men deze nooit glazen globes uit de uitstalramen verwijderde. Dertig jaar geleden is de apotheek Soetaert verhuisd naar het huidige pand in de Vlamingstraat 17 te Brugge. Voor het transport naar de nieuwe locatie had men de bol geleegd. Nadat men de globe met een nieuwe groene oplossing had gevuld is er geen spoor van schimmelvorming opgetreden. Het is mogelijk dat de gunstige noordoost oriëntatie van de voorgevel van de apotheek hierin een rol speelt. De globe wordt weinig aan het warme zonlicht blootgesteld. Om dit probleem te vermijden werden reeds in 1869 show globes op de markt gebracht met in de massa gekleurd glas. Dit maakte het gebruik van vloeistof overbodig.

Homblé (1982) formuleert een andere hypothese rond de glazen pronkglobe. Hij denkt dat de glazen globe gevuld met groene vloeistof steeds op de receptuurtafel werd geplaatst. De klant die zich in de bol spiegelde kon vaststellen dat hij geen gezonde kleur had. Bij de uitgang van de apotheek zou dan een globe gestaan hebben met een rode vloeistof waardoor de patiënt, die zijn eerste dosis artsenij ter plaatse had ingenomen de indruk kreeg er, beter uit te zien. Deze hypothese lijkt ons onwaarschijnlijk om drie redenen. 1) De pronkglobes stonden niet altijd op de receptuurtafel. De meeste bronnen plaatsen de globe in het uitstalraam van de apotheek. 2) De pronkglobes in Vlaanderen hebben meestal gegraveerde sterren om de schittering te verhogen. (26) In dergelijke globes kan men zich niet spiegelen. 3) De gebruikte kleuren waren niet beperkt tot rood en groen. Ook geel en blauw kwamen veel voor. Ook in onze contreien was het de gewoonte dat de apotheker een met gekleurde vloeistof gevulde glazen siervaas voor zijn raam plaatste. Volgens de Brugse apotheker mevrouw Soetaert (2002) staat de glazen bol minstens 100 jaar in haar apotheek (afb. 13). (27)

Mevrouw Soetaert bevestigde dat haar West-Vlaamse collega's tot in het midden van de vorige eeuw een of meer glazen gelijksoortige ballen in hun uitstalraam hadden staan. Deze zijn nu, op enkele uitzonderingen na, praktisch overal verwijderd en vervangen door banale reclamepanelen. Dit is niet het geval in de Verenigde Staten van Amerika. Daar is de traditie nog steeds levend om aan een pas afgestudeerde apotheker een kleine show globe cadeau te geven (afb. 14).

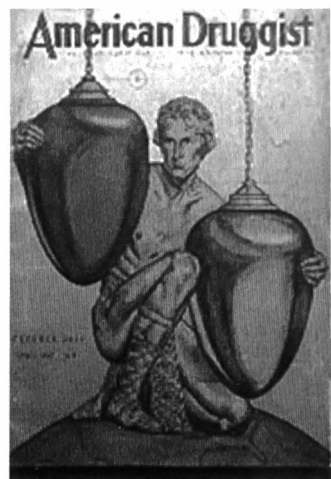
Het tijdschrift *American Druggist* voert sinds 1950 een campagne om apothekers ervan te overtuigen de pronkglobes terug in de officina te plaatsen (afb. 15). Het is volgens de redacteur van de *American Druggist* "the greatest trademark ever invented" (het mooiste handelsmerk ooit uitgevonden)!

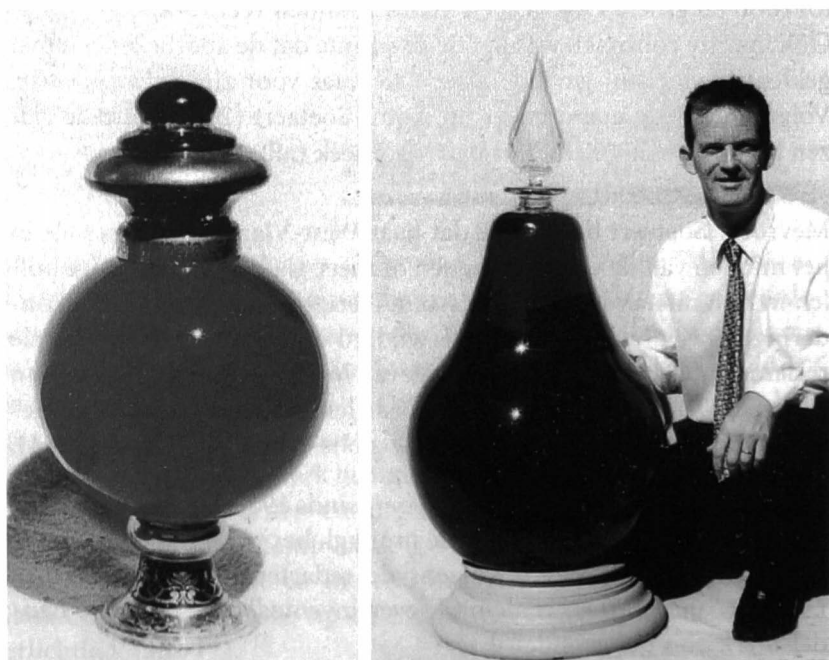
Afb. 14: Voorbeeld van een moderne pronkglobe. Deze wordt in de Verenigde Staten nog steeds aan pas afgestudeerde apothekers geschonken.

Types pronkglobes

Men kan twee hoofdtypes onderscheiden; het staande en het hangende type. Elk van deze hoofdtypes kan in verschillende vormen voorkomen, van perfecte bolvorm tot peervormig. Vooral in de Verenigde Staten zal men zeer grote peervormige pronkglobes of *car boys* aantreffen (afb. 16).

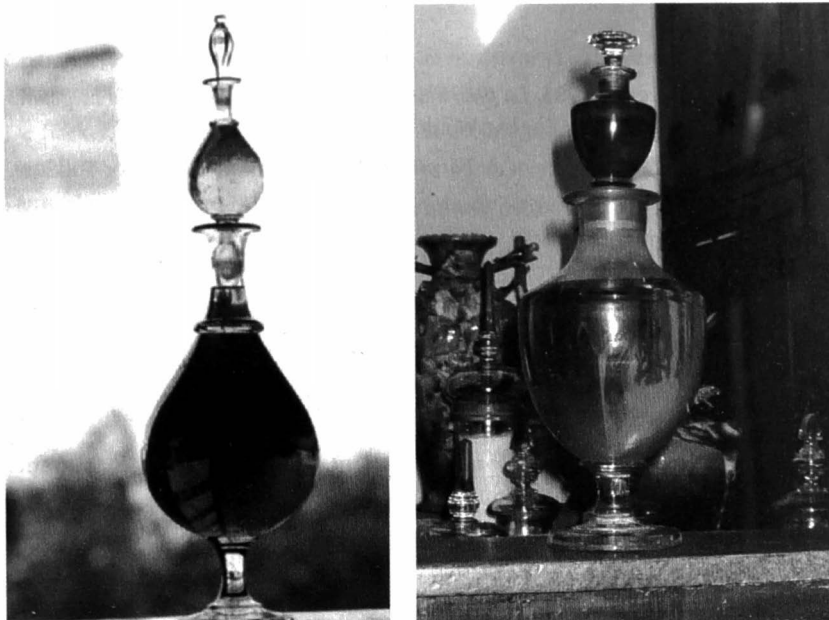

Afb. 15: Voorpagina van het tijdschrift *American Druggist*. Dit tijdschrift voert nog steeds acties om de apothekers aan te zetten de pronkglobes terug in de officina of voor hun uitstalraam te plaatsen.

Afb. 16: Links een bolvormige (50 cm hoog) en rechts een peervormige (110 cm hoog) pronkglobe. De peervormige pronkglobe noemt men een *car boy*.

Naast enkelvoudige pronkglobes bestaan er ook dubbele showglobes die trapsgewijze opgebouwd zijn. Deze hebben niet steeds de zuivere bol- of peervorm, maar soms ook een baluster- of karafvorm. In de collectie van het Huis van Alijn bevindt zich een tweetraps karafvorm (afb. 17).

Afb. 17.: Twee tweetrapspronkglobes. Links de globe in de collectie van de Universiteit van Buffalo (VSA). Rechts de globe in de collectie van het Huis van Alijn.

Hierbij dient opgemerkt dat bij het tweetrapsstype elke trap gevuld is met een verschillende kleur.

Besluiten

Bij het onderzoek naar de functie van de zaagvissnuit hebben wij aangetoond dat er een duidelijk verband werd gelegd tussen de mythische eenhoorn, waarvan men dacht dat het een landdier was en de zaagvis. Oude gravures tonen verschillende mythische zee-eenhoorns, de monsterachtige vlitif eenhoorn, identiek aan deze van de zaagvis. Daarnaast hebben wij erop gewezen dat dezelfde geneeskundige en magische krachten werden toegeschreven aan alle eenhoorns. De eenhoorn was zeer zeldzaam en zijn gewicht was dan ook het tienvoudige in goud waard. Of de eenhoorns daadwerkelijk gebruikt werden in de receptuur blijft een open vraag. Wij denken dat het verband tussen epilepsie en de zaagvissnuit vooral in de witte magie en de volksgeneeskunde moet gezocht worden. De reden waarom men naast andere exotica de zaagvis kan terugvinden in de officina heeft te maken met de geheimzinnigheid die rond deze objecten zweefde. Dit verklaart waarom men bij de apothekers zaagvissen, zaagvissnuiten, salamanders, krokodillen, slangen en andere exotische rariteiten als decoratie of als uithangbord zal aantreffen.

De studie van de glazen pronkglobe heeft aangetoond dat dit soort van objecten veel voorkwam in de apotheken. Amerikaanse auteurs zijn van oordeel dat het hier om een typisch Angelsaksisch gebruik zou gaan, maar we hebben hiervoor geen harde bewijzen. Of de pronkglobes meer dan een decoratieve of prestige functie hadden blijft een open vraag.

Literatuur

- Angenot, Jean-Jacques. 1983. *La pharmacie et l'art de guérir au pays de Liège, des origines à nos jours*. Liège: Eugène Wahle.
- Anoniem (1960). *Antwerpen en de Farmacie*. Antwerpen: Museum voor Folklore.
- Anoniem (1965). *Farmaceutisch Kunstbezit in Zuid West-Vlaanderen*. Kortrijk: Stedelijk Museum.
- Anoniem (1974). *Westhoek en de farmacie*. Ieper.
- Anoniem (1984). *Catalogus van het museum voor de geschiedenis van de farmacie in de faculteit van de farmaceutische wetenschappen van de R.U.G. Gent*. R.U.G.
- Anoniem (1988). *Les livres anciens de médecine et de pharmacie*. Catalogue de la bibliothèque municipale de Toulouse. Toulouse: Editions Privat.
- Anoniem (1996). *De Sint-Niklaaskerk te Gent*. Geschiedenis en Restauratie. Gent. VZW De Vrienden van de Sint-Niklaaskerk.
- Anoniem (1998). *Schatten uit Brugse apotheken*. Brugge: Koninklijke Brugse Apothekersvereniging.
- Appelboom, I. & C. Bluard (1997). *De Geneeskunde van Magie tot Wetenschap*. Antwerpen: Mercatorfonds.
- Bechtel, G. (1970). *Paracelse et la naissance de la médecine alchimique*. Paris: Culture, Art, Loisirs.
- Bierman, A. (1988). *Van arsenijmengkunde naar arsenijbereidkunde*. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw. Amsterdam.
- Boussel, P. (1949). *Histoire illustrée de la pharmacie*. Paris: Guy Le Prat.
- Boussel, P. (1982). *Histoire de la pharmacie et de l'industrie pharmaceutique*. Paris: Editions de la Porte Verte.
- Boussel, P. et al. (1977). *Histoire de la pharmacie ou 7000 ans pour soigner l'homme*. Paris: Editions de la Porte Verte.
- Braeckman, W. (1982). *Een merkwaardig magico-religieus heilmiddel voor epilepsie in het Middelnederlands*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Braeckman, W. (1970). *Middelnederlandse geneeskundige recepten*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde.
- Broekaert, R. (1990). *Die de kruyden niet en kent komt bij broeder Jan naer Gendt*. Curiosa uit de apothekerswinkel. Gent: Tentoonstelling Het Toreken, 22 september 1990-14 oktober 1991.
- Burger, C. (1925). De rebus van onze oude rederijders. In: *Het Boek* 14, blzn. 144-192, 311-312.
- Caillard-Pech de Lacluze, Ch. (1987). Montpellier, les pots de pharmacie, les décors. In: *Bulletin de liaison de l'association des amis du musée de la pharmacie*. Montpellier, blzn. 1-6.

- Castiglioni, A. (ca. 1941). *A History of Médecine*. New York: Alfred A. Knopf.
- Cerbelaud, R. (1920). *Formulaire des principales spécialités de parfumerie et de pharmacie*. Paris: Cerbelaud.
- Couvreur, A. (1953). *La pharmacie et la thérapeutique au xviiiè siècle*. Vues à travers le Journal encyclopédique de Pierre Rousseau, à Bouillon. Bruxelles.
- Cowen, D. & W. Helfand (1990). *Pharmacy, an illustrated history*. New York: Abrams.
- Crehange, P.-A. (1984). *Les livres anciens de médecine et de pharmacie*. Promenade à travers la médecine du passé. Paris: L'Amateur.
- De Backer, C. (1990). *Farmacie te Gent in de late middeleeuwen*. Apothekers en receptuur. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- De Backer, C. et al. (1981). *Recente bijdragen tot de geschiedenis van de farmacologie*. Brussel.
- De Cleene, M. & M.C. Lejeune (1999; derde druk: 2003). *Compendium van Rituele Planten in Europa*. Gent: Uitgeverij Stichting Mens en Cultuur.
- De Keyser, P. (1948). Bijdrage tot de blazoenkunde van de rederijkerskamers. De oplossing van een raadselachtig rebus-blazoen van het Oudheidkundig Museum van De Bijloke te Gent. In: *Jaarboek 1946-1947 van De Fonteyne*. Antwerpen, blz. 35-67.
- De Meüter, I. & M. Poriau, M. (eds.). (1995). *Witte magie, zwarte magie*. Brussel: ASLK.
- De Smet, M. (1960). *Oudenaarde en de farmacologie*.
- Drey, R. (1984). *Les pots de pharmacie du monde entier*. Paris: Vilo-La Porte Verte
- Dillemann, G. et al. (1992). *La Pharmacie Française, ses origines, son histoire, son évolution*. Paris: Tec & Doc.
- Ducommun, F. (1973). *Alambics, chevrettes, balances*. Escapes dans le passé de la pharmacie. Genève: Société Suisse d'histoire de la Pharmacie.
- Durieux, M. (1956). *La pharmacie liégeoise au XVIIIème siècle*.
- Fabre, R. & G. Dillemann (1963). *Histoire de la Pharmacie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Fabricus, C. (1972). *Galens Exzerpte aus älteren Pharmacologen*. Berlin: Walter De Gruyter.
- Faidutti, B. (2000). Images et connaissance de la Licorne (Fin Moyen-Age au XIXème siècle). Doctoraatsthesis (<http://faidutti.free.fr/licornes/these/these.html>)
- Fourest, H.-P. (1982). *Les Pots de Pharmacie*. 2 Vol: Rouen et la Normandie, la Picardie et la Bretagne. Paris.
- Geiger P. & T. Normann (1931) *Die goldene Apotheke in Basel*. Mit einem Anhang über die geschichtliche Entwicklung des Apothekenwesens in Basel. Basel.
- Grendel, E. 1965. *De ontwikkeling van de artsenijsbereidkunde in Gouda tot 1865*. Gouda.
- Griffenhagen, G. & M. Bogard (1999). *History of Drug Containers & Their Labels*. Madison (Wisconsin): American Institute of the History of Pharmacy.
- Griffenhagen, G. et al. (1999). *Guide to pharmacy museums and historical collections in the United States and Canada*. Madison (Wisconsin): American Institute of the History of Pharmacy.

- Gutmann, S. (1967, 1968, 1971). *Deutsche Einhorn-Apotheken, I. - III. Teil*. Ettlingen Baden: W. Spitzner Arzneimittelfabrik GmbH.
- Hecquet, P. (posth. ed.1749). *La médecine, la chirurgie et la pharmacie des pauvres. Nouvelle Edition, revue & corrigée ... On y a joint la Vie de l'auteur, avec un catalogue de ses ouvrages* (par Lefèvre de Saint-Marc). 4 vols. Paris: David l'Ainé et Durand.
- Higby, G. & E. Stroud (1995). *History of Pharmacy*. Garland Publishing Inc.
- Holland, B. (1996). *Prospecting for Drugs in Ancient & Medieval European Texts*. Gordon & Breach Publishing Group.
- Homblé, A. (1982). *De apotheker in het volksleven*. Tentoonstelling 18 september - 23 november 1982. Gent: Museum voor Volkskunde.
- Kallinich, G. (1976). *Pharmacies anciennes, intérieurs et objets*, Fribourg: Office du Livre.
- Keersmaekers, A. (1957). Drie rebus-blazoenen van de Antwerpse 'violieren' (1618-1619-1620). In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie*, blzn. 343-350.
- Laignel-Lavastine, P. (1936-38). *Histoire Générale de la Médecine, de la Pharmacie, de l'art Dentaire et de l'art Vétérinaire*, 2 vols. Paris.
- Leclair, E. (1900). *Histoire de la Pharmacie à Lille de 1301 à l'An XI (1803). Étude historique et critique*. Lille.
- Lefébure, C. (1999). *La France des Pharmacies Anciennes*. Toulouse: Editions Privat.
- Paré, A. (1582). *Discours de la Licorne par Ambroise Paré, Premier Chirurgien du Roy*. In: J. F. Malgaigne (ed.) *Oeuvres Complètes d'Ambroise Paré* Revues et Collationnés sur Toutes les Editions, avec les Variantes accompagnées de Notes Historiques et Critiques, et Précédées d'une Introduction sur L'origine et les Progrès de la Chirurgie... Paris : J.B. Bailliere, 1840-1841.
- Payri, A. (1928). *Étude sur les Accessoires de Pharmacie*. Narbonne: Imprimerie Brieu.
- Philippe A. (1853). *Histoire des apothicaires chez les principaux peuples du monde depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*. Paris.
- Richardson L. G. & Charles (1992). *The Pill Rollers - Apothecary Antiques and Drug Store Collectibles*. Harrison: Old Fort Press.
- Sergeysels, E. (ca. 1910). *Notice historique sur la Pharmacie Belge*. Fasc. I. Considération sur l'Histoire médico-pharmaceutique ancienne et du moyen-âge. Antwerpen.
- Sergeysels, E. (1927). *Notice sur les apothicaires, les pharmaciens et la société de pharmacie d'Anvers*. Antwerpen.
- Soetaert, M. (2002). Persoonlijke (JPDK) mededeling.
- Sossa, N. (1939). *Contribution à l'histoire de la pharmacie dans la ville d'Amiens aux xvie, xviii et xviii siècles*. Paris.
- Sossa, S. (1940). *Contribution à l'histoire de la pharmacie en Picardie aux XVIe XVIIe et XVIIIe siècles*. Clermont-Ferrand.
- Steendijk-Kuypers, J. (1983). *Apotheek De Groote Gaper en andere artikelen uit de winkel van de 19de eeuwse gezondheidszorg te Hoorn*. Amsterdam: Rodopi.
- Stoeder, W. (1891). *Geschiedenis der pharmacie in Nederland*. Amsterdam, Centen.

- Trimosin, S. (1582). *Splendor Solis*. Harley Manuscript British Museum. (Nederlandse bewerking: Schoone, J.P. 1980. Amsterdam: Uitgeverij Schors).
- Tuin, B. & F. Venema (1982). *Groningen op recept*. Twee eeuwen farmacie. Geschiedenis van de Groninger apotheken. Geschiedenis van de apotheek aan het A-Kerkhof. De Groninger apothekers van 1782 tot 1982. Groningen.
- Vandewiele, L. (1981). *Geschiedenis van de farmacie in België*. Met een inleiding tot de algemene geschiedenis van de farmacie. Beveren: Uitgeverij Orion.
- Van Heddeghem, A. (1978). *Het Oude Bijloke*. Een Middeleeuws Abdijhospitaal. Antwerpen: C. de Vries-Brouwers.
- Van Lennep, J. (1984). *Alchemie*. Bijdrage tot de geschiedenis van de alchemische kunst. Gent. Gemeentekrediet & Snoeck-Ducajou & Zoon.
- Van Lennep, J. & J. Ter Gouw (1868). *De Uithangteekens in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd*. 2 Dln. S.l. S.n. (facsimile-uitgave. 1974. Uithangteekens. Den Haag: J.J. Couvreur).
- Von Sales Doyé, F. (1929). *Heilige und Selige der Römische-Katholischen Kirche*. Leipzig: Vier Quellen Verlag.
- Van Schoor, O. (1935). *Brokken uit de Geschiedenis der Pharmacie*. Antwerpen: G. Dirix.
- Wittop Koning, D. (1948). *De Nederlandsche maatschappij, ter bevordering der pharmacie, 1842-1942, benevens overzichte der Nederlandsche pharmaceutische tijdschriften van 1755 tot heden*. Amsterdam: Centen.
- Wittop Koning, D. (1954). *Pots de pharmacie de Delft - Delftse apothekerspotten*. Borst & Co.
- Wittop Koning, D. (1960). De apotheek in de middeleeuwen. In: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten*. Klasse der Wetenschappen. Brussel: 22:5.
- Wittop Koning, D. (1965). *De Pharmacie en de Kunst I*. Deventer: De IJssel.
- Wittop Koning, D. (1966). *De oude apotheek*. Bussum: Van Dieshoek, Van Holkema & Warendorf N.V.
- Wittop Koning, D. (1976). *Art and Pharmacy, De Farmacie en de kunst, Die Kunst und die Pharmazie IV*. Deventer.
- Wittop Koning, D. (1979). *Geneeskunde en farmacie in de Nederlandse politieke prent 1632-1932*. Haarlem.
- Wittop Koning, D. (1984). *Het etiket in de apotheek*. Antwerpen.
- Wittop Koning, D. (1986). *Compendium voor de geschiedenis van de pharmacie*. Antwerpen.
- Wittop Koning, D. (1989). *Nederlandse vizzels*. Weert: M & P.
- Wittop Koning, D. (1991). *Apothekerspotten uit de Nederlanden*. Utrecht.
- Wittop Koning, D. & E. Grendel, (1976). *De farmacie in tekening en prent*. Amsterdam, Buijten & Schipperheijn, Coöperatieve Apothekers Vereniging.
- Wolfgang-Hagen, H. & D. Wittop Koning. *Deutsche Apotheken-Fayencen*. Frankfurt am Main: Govi.

VINGER AAN DE POLS

Voor u geknipt

“Heidense” gebruiken in 2004?

Antoon Naert en Danny Vanlooche

Traditie, het voortleven van wat vroeger was, roept heel wat vragen op over de continuïteitsproblematiek. Zijn de gebruiken zoals wij deze in de huidige kranten terugvinden, zonder onderbreking overgeleverd vanuit een keltisch of germaans verleden? In een oudere beleving van volkskunde stelde men zich hier zelfs geen vragen bij. Momenteel is een dergelijke denkwijze taboe. Een diepgaande studie omtrent deze problematiek dringt zich dan ook op.

Veurne viert zijn sinksenbruid

De sinksenbruid is verbonden met de vroegere Blauwe Nonnenschool, nu het Annuntiata-instituut. Elke vrijdag voor Pinksteren reppen de kleuters zich naar school om hun bloemenkransje op hun hoofd te zetten en daarna door de Veurnse straten te trekken. Dit jaar was dat niet anders. Het feest is een ode aan het leven van de natuur. Ook dit jaar zongen de kinderen uit volle borst het volgende sinksenbruidlied: Sinksenbruid, de leegaard uit. Had je eerder opgestaan. Had je wel eerder naar de schole gegaan. Je had niet moeten in de ronde staan. Je hebt die krone gestolen, in Veurne in de schole. (Foto GUS)

(Wekelijks Nieuws 11.06.04)

Interbrugse Maatschappij voor de Huisvesting bouwt acht multifunctionele woningen in de Spreeuwenweg

Meiboom op gezellige wijk in wording...

(Krant van West-Vlaanderen
06.06.03)

Niet alle bieten bleven branden...

De organisatoren van de bietentocht, de Gezinsbond uit Vichte, zijn in elk geval pioniers op dat vlak. Ze weten zelf niet precies meer hoeveel bietentochten ze al georganiseerd hebben. Dit jaar kwamen er een paar honderd kinderen, samen met hun ouders, op af. De startplaats was de gemeenteschool in Vichte. Evenveel kinderen bereikten de eindstreep, hoewel niet iedereen er in slaagde zijn pompoen of biet brandend te houden... (WD-foto WD)

(Het Wekelijks Nieuws 21.11.03)

Halloween-avond t.v.v. Don Boscoschool

(Het Wekelijks Nieuws 07.11.03)

Lekker griezelen !

In en rond het ontmoetingscentrum De Roose op De Biest beleefden tal van kinderen een leuke Halloween-avond. De opbrengst gaat integraal naar de opvang van de plaatselijke Don Boscoschool. Don Bosco en KWB De Biest, met in het bijzonder Marnix Pruvoost en Patrick Demaeght, sloegen de handen in elkaar. „Vanaf 18u. konden we rekenen op de leerkrachten van de school, die de kinderen gedurende meer dan een uur griezelverhalen voorlezen”, opent Pruvoost. „Nadien volgde een wandeling doorheen de wijk. Onderweg stonden er diverse standjes opgesteld, waar verschillende opdrachten moesten worden uitgevoerd. De proeven leverden

gekleurde lintjes op die 'kleur' moesten geven aan een spook.” Verrassing alom toen bleek dat schooldirecteur Eddy Nuyttens de griezel in kwestie was. „Om 21u. ging dan de griezel-Halloween-kindertelevisie van start. Het werd een mooie afsluiter van een opzet waar we al een groot jaar mee bezig zijn.” Geen bietentocht meer op De Biest ter gelegenheid van Halloween. Toch wil Marnix Pruvoost niet gezegd hebben dat de thema-avond de optocht vervangt. „We stelden enkel vast dat er in die bietentocht, waarbij kinderen van deur tot deur gingen, heel wat gevaar schuilde in de vorm van enkele onveilige kruispunten.” (TVW)

JONGE KAS

Heksen en monsters jagen de stuipen op lijf

Vrijdag jl. had de traditionele bietentocht plaats op de Bilkhage. Kinderen en sommige ouders waren in heksen en monsters uitgedost om tijdens de Halloweenocht de wijkbewoners de stuipen op het lijf te jagen. Na deze avontuurlijke tocht konden ze zich dan tegoed doen aan een overvloed van pannenkoeken en chocolademelk. (Foto MVW)

(Het Wekelijks Nieuws 07.11.03)

(Krant van West-Vlaanderen
24.10.03)

Griezelen op Halloween !

■ Op vrijdag 31 oktober pakt Feestcomité Koolkerke, in samenwerking met de plaatselijke verenigingen, voor het eerst uit met een groots Halloweenfeest. Het wordt dus lekker griezelen en gruwelen...

Om 14 u. geeft de Gezinsbond, in samenwerking met de KSA, het startschot voor een kindernamiddag : kinderen van vijf tot twaalf jaar kunnen dan allerlei dingen in elkaar knutselen om een heuse Halloweenoptocht te houden. Om 17u. 30 vertrekt de griezelige stoet dan op het dorpsplein om, begeleid door de muzikanten van de harmonie Vermaak na Arbeid, de straten onveilig te maken.

Er zal kwistig met lekkers worden gegooid en de mooiste versierde woning valt in de prijzen. Bij de terugkeer op het sfeervol aangeklede dorpsplein om 18u. 30 worden de aanwezigen door de deelnemende verenigingen op allerhande drankjes en andere smakelijke dingen getrakteerd. Een kinderfuif met de gekke animatoren 'De Zwoebels' rondt Halloween af. Alle kinderen zijn welkom.

(RD)

Zonnewendefeest door Vort'n Vis

Wist U dat zondag 21 december ook meteen de langste nacht is ? Dat vanaf dan de dagen weer langer beginnen te worden ? De Vort'n Vis wil met het Zonnewendefeest het zeer oude gebruik van de Kelten en de Germanen weer levendig maken. Op zondag wordt met een groot vuur op het braakliggend terrein tussen het zwembad en de Zuiderring de donkerte voorgoed verbannen.

Vanuit de Vort'n Vis vertrekt rond 16u. 45 een fakkeloptocht naar het jeugdstadion. Wie hout heeft mag dat meebrengen. Eerst wordt een symbolisch gevecht tussen de Hulstekoning (winter) en de Eikenkoning (zomer), tussen licht en duisternis, beslecht en even later verdrijft het vuur de donkerte van de lange nachten. Wie niet warm krijgt van het vuur wordt dat zeker door de drankjes die ter plaatse kunnen genuttigd.

Jeezeken is geboren ... in West-Vlaanderen

Antoon Naert en Danny Vanlooce

In fakkeltocht naar kerstmarkt

(Krant van West-Vlaanderen
31.10.03)

Op zaterdag 20 december in de Sint-Pieterskerk en op zondag 21 december in de Sint-Martinuskerk

Drie koren zingen kerstliederen

Kerstverhaal in de Sint-Bavokerk

(Krant van West-Vlaanderen
05.12.03)

■ In het kader van 20 jaar André Demedts-huis brengt Anton Cogen op donderdag 18 december het kerstverhaal A Christmas Carol, dit in de Sint-Bavokerk in Sint-Baafs-Vijve.

(Wekelijks Nieuwsblad 05.12.03)

MOORSLEDE

Wie de vijftig kerstmuisen vindt, maakt kans op een pc

Kerstdorp onder de verf

■ De kerstman, in de persoon van Filip Cardoen, is weer aan het werk geweest in Moorslede. Met borstel en verf trok hij door de gemeente en schilderde een

winters tafereel op de etalages van vijftig zaken. In elk tafereel is een kerstmuis verborgen. Wie ze allemaal vindt, maakt kans op een pc.

(De Weekbode 15.12.03)

(Kortrijks Handelsblad 19.12.03)

Een Brugs Kesverhol

■ Dit jaar knoopt het Komitee voor Initiatief van Brugge aan met een aloude traditie : een kerststal aan de On-

ze-Lieve-Vrouwekerk. Dit en volgend weekend speelt toneelkring Kunst Adelt er het *Brugs Kesverhol* van

Karel De Wolf. Wij gingen vorig weekend een kijkje nemen op de *try-out* en zagen dat het goed was.

(Tielt 19.12.03)

Kersthappening in de gemeenteschool

(Ingelmunster 19.12.03)

Muzikale kerst in O.L.V.-school

(Oostrozebeke 19.12.03)

Kerstmarkt geteisterd door ruig weer

Toch veel bezoek voor kindeke

Jaarlijkse kerstboomverbranding met Septem Viri

Hillefisters verbranden kerstbomen

De Hillefisters gaan altijd op zoek naar dat 'ietsje' meer. Daarom combineren ze hun jaarlijkse kerstboomverbranding met een concert van het vocaal ensemble Septem Viri. Septem Viri is een gegeerd vocaal ensemble dat mooie muziek wil maken, of muziek mooi wil maken. Het optreden vindt plaats in de Sint-Jozefskerk op de Hille op vrijdag 9 januari om 20 uur stipt. Aansluitend is er de kerstboomverbranding met diverse hapjes en drankjes en gratis pannenkoeken. Het gezellig samenzijn rond het knetterende vuur zal tot in de vroege uurtjes duren.

Toegang tot het optreden van Septem Viri in de Sint-Jozefskerk kost 6 euro (drankje inbegrepen), en 7 euro aan de deur. Jongeren onder de 12 jaar komen er gratis in. Wie liever gewoon een glaasje komt drinken bij de brandende kerstbomen kan vanaf 20 uur terecht in de tent naast de kerk.

(MI)

(De Weekbode 02.01.04)

■ *Info en reservering van kaarten : 0474 28 88 34.*

BRUGGE**Sterrenstoet zorgt voor een échte kerst**

Zaterdagmiddag trok de Sterrenstoet opnieuw door de Brugse binnenstad. Door het gure weer moesten de organisatoren, De Brugse Kleppers en het Komitee voor Initiatief, noodgedwongen kiezen voor een ingekort parcours. De stoet is een jaarlijkse traditie die reeds dateert uit de jaren dertig. De volkse optocht, bestaande uit een 100-tal figuranten, vertelt het kerstverhaal. Vandaar dat ook Jozef en Maria en de Drie Koningen niet ontbraken.

Ook enkele levende dieren stapten mee en leden van het Brugse brandweerkorps zorgden voor sfeer door het meedragen van enkele fakkels. Tijdens de Sterrenstoet wordt ook aandacht gevraagd voor de minderbedeelden. Van-

daar dat in de stoet ook busseschudders meelopen die de toeschouwers vragen een kleine gift te doen. De opbrengst gaat dit jaar naar het nieuwe Brugse initiatief "PIT-stop", een opvangtehuis voor personen die tijdelijk geen onderdak vinden.

De Sterrenstoet gemist? Geen nood, op zaterdag 27 december om 16u trekt ze nog eens door de binnenstad.

Parcours van de stoet: Hauwerstraat - Zuidzandstraat - Steenstraat - Simon Stevinplein - Steenstraat - Wollestraat - Rozenhoedkaai - Braambergstraat - Predikherenstraat - Langestraat - Hoogstraat - Mallebergplein - Philipstockstraat - Burgstraat - Burg - Breidelstraat - Markt - Vlamingstraat - Jakob van Ooststraat - Kuipersstraat - Eiermarkt - Geldmuntstraat - Noordzandstraat - 't Zand - Hauwerstraat.

Opgelet: Bij slecht weer kunnen de organisatoren het parcours inkorten.

(Tips)

TIELT SPORT

(730)

Vrijdag 2 januari 2004

Kerstcorrida kreeg weer zo'n 1000 enthousiasten aan de start

Door de wind, maar niet door de regen

(Tielt Sport 02.01.04)

Kerstboomverbranding op 10 januari

Feest van het vuur

Traditioneel sluit de kerstperiode af na het feest van driekoningen. Na de kerst weten verschillende mensen geen blijf meer met hun kerstboom. Velen gaan richting containerpark maar veel mooier is ze allemaal samen te verbranden. Dit zorgt voor de nodige sfeer en ontlast ook de containerparken. Drie jaar geleden sloegen de Zonnebeekse brandweer en de Landelijke Gilde de handen in elkaar voor een kerstboomverbranding. Het werd telkens een groot succes met een stapel kerstbomen van 4 à 5 m. Telkens werd het spektakel bijgewoond door een 300-tal mensen. Dit jaar heeft de kerstboomverbranding opnieuw plaats en dit op zaterdag 10 januari. Alle inwoners van Groot-Zonnebeke kunnen hun kerstboom aanvoeren op de daartoe aangeduide plaats bij het brandweerarsenaal. Kerstbomen kunnen ook meegebracht worden de avond zelf. Op zaterdag 10 januari om 17 uur begint dan het feest van het vuur. In en nabij het brandweerarsenaal kan genoten worden van glühwein, een jenever en ander gerstenat. Ook kan iedereen volop smullen van de traditionele Vlaamse braadworsten. Hoogtepunt van het feest is en blijft natuurlijk de verbranding van de hopelijk hoge stapel kerstbomen. Het vuur wordt ontstoken door burgemeester Dirk Cardoen.

(NVZ)

(De Weekbode 02.01.04)

(Het Laatste Nieuws 02.01.04)

Driekoningenstoet trekt door Sint-Jozef

BRUGGE - Vanuit café 't Molenhuis vertrok gisteravond de achtste Driekoningenstoet, met een 20-tal leden van Vriendenkring Stokershuis. «Wij zijn mensen van 'middelbare leeftijd' die op een ludieke manier willen bewijzen dat een dergelijk feest nog zin heeft. Op voorwaarde dat het op een verzorgde en historisch verantwoorde wijze gebeurt. Telkens gaan we langs het parcours aankloppen bij mensen uit onze kennissenkring. Een beetje in de aard van de 'busseschudders' uit de Brugse Sterrenstoet. De opbrengst gaat naar Poverello, dat zijn zil-

veren jubileum viert», stelt Hans De Cuyper van Vriendenkring Stokershuis. De voorbereiding van de stoet betekent vooral het instuderen van oude Brugse kerstliederen. De tocht week voor het eerst af van de traditionele route door het Brugs stadscentrum. «Dit keer trekken we naar het Duivenplein in de wijk Sint-Jozef. Daar wordt een oude schuld ingelost: een bezoeken onze trouwe sympathisante Katrien, die op 6 januari haar verjaardag viert. Daar willen we ook vernemen hoeveel kaarsjes ze dit jaar uitblaast», lacht Hans De Cuyper. (GGB. Foto Proot)

Niet verzuipen in eet- en drinkcultuur

(Krant van West-Vlaanderen
09.01.04)

Kerstmarkt moet meer kerstsfeer brengen !

■ „Het was een goede kerstmarkt maar we zijn over ons hoogtepunt heen. We moeten dringend uitkijken naar meer sfeerbrenners om niet te verzuipen in eet- en drinkcultuur op de kerstmarkt. Maar het zal moeilijk worden !” Bernard Dumon is nog altijd voorzitter van de kerstmarkt (een initiatief van de Tieltsse Middenstand) en ze hebben een eerste evaluatie achter de rug.

Zaterdag 10 januari

Driekoningen zetten kerstbomen in vuur en vlam

■ Sinds 1993 is het in Woumen traditie om met een kerstboomverbranding de feestelijke kerstperiode af te sluiten.

(Wekelijks Nieuws 09.01.2004)

Levende kerststal in Sint-Andreaskerk

(Wekelijks Nieuws 09.01.2004)

(Het Laatste Nieuws 12.01.04)

'Koningen' trotseren weer en wind

VLISSEGEM – Het gure weer en de strakke wind verhinderden gisterennamiddag niet dat de driekoningenstoet voor kinderen door de straten van Vlissegem (De Haan) trok. De eigenlijke stoet werd op gang getrokken door drie koningen te paard. In hun zog volgden zo'n 75 verklede kinderen en hun ouders. De stoet vertrok aan de school in de Kloosterstraat. Na de stoet was er een pannenkoekenfestijn voor de kinderen in de Malle-molen. De chocolademelk vloeide er welig, terwijl de ouders zich op konden warmen aan een lekker glaasje Glühwein.

(BPM. Foto Proot)

Zaterdag 17 januari

Kerstboomverbranding

Het bestuur van de Gezinsbond, afdeling Stuivekenskerke, nodigt iedereen uit op zaterdagavond 17 januari voor een avond met als thema : 'samen voor elkaar'. Om 19u. 30 is er een eucharistieviering in de kerk, opgeluisterd door het accordeonensemble onder leiding van Marc Muys, met verering van de Heilige Antonius, patroon van alle landbouwers. Om 20u. 30 is er een kerstboomverbranding nabij zaal Reigersvliet, waar alle aanwezigen een glaasje glühwein en/of jenever aangeboden wordt. Om 21u. is er gezellig samenzijn en worden U gegrilde sprotjes met een sneetje brood en lookboter aangeboden voor een spotprijsje. Gezinnen die dit wensen kunnen tot en met zaterdagavond 17 januari hun kerstboom brengen naar zaal Reigersvliet en hem daar onder de schutting achterlaten. Voor info : Hilde Hauweele en Dirk Decloedt, Viciniastraat 45, tel. 051 55 58 01.

(DVD)

(Wekelijks Nieuws 16.01.2004)

Museum in de kijker

Sportimonium publiek toegankelijk

Erik De Vroede

Het Sportimonium, een museum over sport, heeft na een lange zoektocht naar een geschikte locatie uiteindelijk onderdak gevonden in het strandgebouw van het Bloso-domein te Hofstade. Het bijzondere gebouw, ontworpen door Maxime Wijnants in 1937, is een pareltje van de architectuur uit het interbellum. Opmerkelijk is dat het - behoudens twee later toegevoegde delen - volledig in hout is opgetrokken. Het gebouw in zijn geheel doet zeer sober aan en is met zin voor detail afgewerkt.

Dat nu precies het Strandgebouw te Hofstade een dergelijk museum onderdak biedt, is meer dan een gelukkige samenloop van omstandigheden, gezien de belangrijke rol van het domein in de verbreding van sport van de elite naar het gewone volk. Bovendien past de nieuwe functie in de herwaarderingsplannen van Bloso voor het ganse domein.

In het introductieverhaal bij het begin en nadien in de vaste tentoonstelling is het belang van het domein, met inbegrip van het strandge-

Een eeuw fietsen: een safety-bike (ca. 1900), wedstrijdfiets van Rik Van Steenbergen (1949) en een hypermoderne fiets (2004) uit de fabriek van Eddy Merckx
©Sportmuseum Vlaanderen.

Van elitaire sport naar sport
voor allen ©Sportmuseum
Vlaanderen.

bouw, in het scenario opgenomen en wordt tevens de vroegere functie ervan geëvoceerd.

Na jaren voorbereiding heeft het Sportimonium op 7 mei ll. officieel zijn deuren geopend. Authentieke sportattributen, prachtige affiches, sprekende sportbeelden vertellen er het boeiende verhaal van de sport. De tentoonstelling besteedt ook aandacht aan emotionele momenten uit het sportverleden en confronteert ze met de sportactualiteit.

De tentoonstelling

De collectie van het museum bestaat uit uiteenlopende voorwerpen die als representatief en relevant worden beschouwd voor de sportontwikkeling in Vlaanderen in zijn nationale en internationale context. Ze omvat zowel getuigenissen die rechtstreeks verband houden met de sportbeoefening zoals sportmateriaal, sportkledij, trofeeën, affiches, documenten en audiovisueel materiaal (foto's, films, geluids-

Zicht op het bezoekerscentrum
Sportmuseum Vlaanderen.

fragmenten), als waardevolle sportgerelateerde objecten zoals etsen, schilderijen en beeldhouwwerken. De oudste stukken gaan terug tot de achttiende eeuw. Het grootste deel van de collectie bestaat uit objecten uit de negentiende en twintigste eeuw zoals een hoge-bi uit 1880 en diverse sportaffiches uit de belle époque. Hedendaagse blikvangers zijn dan weer de keepershandschoenen van Jean-Marie Pfaff, de slede waarmee Dixie Dansercoer Antarctica doorkruiste, de crossmotor van Joël Smets, een hypermoderne racefiets 'Eddy Merckx', de spikes van Kim Gevaert, de pistefiets van Poeske Scherens enz.

De permanente tentoonstelling is opgebouwd in het zogenaamde 'schip', de vroegere kleedcabines van het strandgebouw. Een deel ervan is intact gehouden om de bezoeker de oorspronkelijk inrichting en functie van het gebouw te laten kennen. In de tentoonstelling zelf staat de ontwikkeling van de sport als maatschappelijk fenomeen centraal. Om het verhaal van de sport op een boeiende en eigentijdse manier aan het brede publiek te vertellen, is de tentoonstelling opgesplitst in een achttal presentaties. Elk van deze presentaties vertrekt vanuit een moderne kijk op sport, die nauw aansluit bij de sportbeleving van de bezoeker.

1. Van exclusief tijdverdrijf tot 'sport voor allen'

In dit onderdeel wordt het ontstaan en de ontwikkeling van de moderne sport geschetst, die op het einde van de negentiende eeuw een voorrecht was van de elite. Langzaamaan vindt sport ingang en via onder meer de acties 'sport voor allen' geraken brede lagen van de bevolking aan het sporten.

2. Voor lichaam en geest

Hier wordt vooral ingegaan op het ontstaan en de ontwikkeling van turnen en gymnastiek als hoekstenen van de lichamelijke opvoeding op school. Een belangrijk onderdeel is ook het turnen in de verenigingen die in de tweede helft van de negentiende eeuw in groten getale worden opgericht.

Wedstrijduitrusting van Stefan Everts naast de crossmotor van Joël Smets ©Sportmuseum Vlaanderen.

Kaatsvarianten. Onder: tamburello (Italië); links: bracciale (Italië); boven: kaatsen (België); rechts: pelota de viento (Ecuador)
©Sportmuseum Vlaanderen.

3. Perfect body (sport als lichaamscultuur)

Rust roest en bewegingsarmoede leidt tot moderne kwalen. Sinds we dit beseffen, trekken we massaal onze joggingschoenen aan, duiken we met zijn allen het zwembad in of bezoeken we steeds vaker het fitnesscentrum. De geschiedenis van de zorg om het perfecte lijf begint bij de thermen en kuuroorden en eindigt in het moderne fitnesscentrum.

4. Sport? Show! (sport als spektakel en als feest)

De sportwereld is een showtoneel met atleten in de hoofdrol. Mega-evenementen, moderne stadia, populaire sportsterren en vooral de media brengen miljarden mensen in vervoering. Naar sport kijken is dan ook een van de belangrijkste vormen van entertainment geworden.

5. Citius, altius, fortius

Wie sport zegt, denkt ook aan winnen, bekercups, medailles, trofeeën, records, kampioenen en helden. De grote atleten worden door het publiek en de media bejubeld als halfgoden. Om die heldenrol te verdienen moeten sportlui echter voortdurend hun grenzen verleggen: steeds hoger, sneller, krachtiger.

6. Stilstaan bij bewegen

Ook al is aangeboren talent in topsport de grootste succesfactor, in de race naar goud zijn wetenschap en technologie belangrijke hulpmiddelen geworden. Hoe werkt een bewegend lichaam en hoe kan de wetenschap dit lichaam nog beter laten werken? In dit deel van de tentoonstelling wordt de evolutie van de trainingmethoden, het sportmateriaal, de kledij, ... onder de loep genomen.

7. Sport zonder grenzen (sport als avontuur)

De evolutie van het toerisme en de vlucht uit het dagelijkse leven drijven de mens steeds meer over de grenzen van het gewone sportterrein op zoek naar nieuwe uitdagingen. Natuursporten als mountainbike, zeilen, surfen, kanovaren, skiën of bergbeklimmen zijn dan ook meer dan ooit in trek. Sommigen gaan verder en gaan benji-springen, raften, kitesurfen.

8. De Assepoesters van de sport

Naast de internationaal erkende wedstrijdsporten zijn er nog talrijke sport- en spelvormen, die onbekend bleven, omdat ze uitsluitend in een bepaalde regio voorkomen en overschaduwd zijn door de moderne vormen van sport. In het museum wordt een overzicht gegeven van de talrijke volkssporten die Vlaanderen nog rijk is. In sommige gevallen zijn ze de voorloper van een moderne sport. Er wordt ook een overzicht gegeven van traditionele volkssporten wereldwijd.

Alvorens de tentoonstelling binnen te gaan wordt de bezoeker langs de tijdlijn van de sport geloodst, een heuse tijdrit die start in het oude Egypte en eindigt in 2004. De belangrijkste stappen in de ontwikkeling van de sport worden er gekoppeld aan de grote feiten van de maatschappelijke evolutie.

Niet alleen een museum

Het Sportimonium is meer dan een museum. In de audiovisuele ruimte wordt de bezoeker klaargestoomd voor de tentoonstelling. De introductiefilm geeft in vogelvlucht een overzicht van de sport in ons land. Vertrekkend omstreeks 1900 en via de Olympische Spelen van Antwerpen in 1920 en die van Berlijn in 1936 worden de krachtlijnen

geschetst. In die terugblik is ook het ontstaan en de betekenis van het domein te Hofstade opgenomen. Het verhaal eindigt in het Sportimonium waar de materiële en soms immateriële getuigenissen van dit sportverleden voorgesteld worden. In het bezoekerscentrum kan men terecht voor informatie over sport en toerisme in Vlaanderen. De infozuilen in het bezoekerscentrum nemen de bezoeker mee naar alle uithoeken van Vlaanderen op zoek naar streekeigen sporten, historische sportgebouwen, bekende en minder bekende sportklassiekers. Maar ook informatie over actief sporttoerisme is voorhanden met bijvoorbeeld brochures over de belangrijkste fiets- en wandelroutes. Ook voor algemeen toeristische gegevens uit de regio kan men er terecht. In de museumwinkel kan de bezoeker zich de diverse Sportimonium-publicaties aanschaffen en binnenkort eveneens de recente sportliteratuur. Ook spelmateriaal voor volkssporten is verkrijgbaar in de museumwinkel evenals diverse aandenkens.

Op het moment van de opening van het Sportimonium was de volkssporttuin nog niet beschikbaar. Dat zal binnen afzienbare tijd wel het geval zijn. Die zal ruim 2200 m² groot zijn en een staalkaart bieden van de traditionele sporten in Vlaanderen. Zo zal de bezoeker er onder andere kunnen beugelen, steltlopen, mastklimmen, schieten op de liggende wip, kegelen, krulbollen, struifwerpen. Zo kan het publiek actief kennis maken met dit weinig bekend en levend stuk sporterfgoed.

Momenteel wordt - in samenwerking met het architectenbureau Atelier De Bondt, dat ook de eerste fase uittekende - de volgende verbouwingsfase voorbereid. Die voorziet in een kijkdepot, een museumdepot, de Olympische straat, het Sportlabo, het sportcafé, een vergaderzaal en de ruimte voor wisseltentoonstellingen. Wanneer ook de uitleendienst van (volks)sportmateriaal en het Archief en Documentatiecentrum voor Bewegingscultuur naar Hofstade verhuisd zullen zijn, wordt het Sportimonium volledig operationeel. Belangrijk is dat het Sportimonium in het Bloso-domein gelegen is. Het domein biedt veel recreatiemogelijkheden die perfect te combineren zijn met een bezoek aan het museum. Bovendien organiseert Bloso zelf diverse sportactiviteiten. In zo'n programma kan ook een museumbezoek ingepast worden.

Het Sportimonium is het resultaat van een brede samenwerking. Het project wordt geschraagd door de vzw Sportmuseum Vlaanderen en de vzw Vlaamse Volkssportcentrale. Voor de realisatie waren echter verschillende stevige partners nodig, met name de Vlaamse Gemeenschap (Monumenten & Landschappen, de Afdeling Jeugd en Sport en de Afdeling Beeldende Kunst en Musea), de provincie Vlaams-Brabant, Toerisme Vlaanderen, de K.U.Leuven, het Bloso, de

Slagbalspelen wereldwijd: (vlnr)
hurling (Ierland), palin (Chili) en
purépecha (Mexico)
© Sportmuseum Vlaanderen.

UGent, de V.U.B. en de gemeente Zemst-Hofstade. De complexe restauratie en de verbouwingswerken, om het gebouw aan zijn nieuwe functie aan te passen, werden deskundig uitgevoerd door de Antwerpse bouwfirmas Ibens N.V. Voor de plannen en de begeleiding van de bouwwerken tekende het architectenbureau Atelier De Bondt N.V., eveneens uit Antwerpen.

Het museum is alle dagen open van 10.00 tot 17.00 uur en zondag van 11.00 tot 17.00 uur. Gesloten op zaterdag. Voor alle praktische gegevens zoals toegangsprijzen en routebeschrijving kun je terecht op de website www.sportimonium.be.

Voor u gekozen

De Pijpencollectie in het Huis van Alijn

Els Veraverbeke

In het Huis van Alijn kan de bezoeker uitgebreid kennis maken met het dagelijkse leven in de stad eind 19de-begin 20ste eeuw. Aan de hand van een thematische opdeling van de collectie - levenscyclus, volksreligie, arbeid, vrije tijd en ontspanning - worden liefde, pijn, geloof, passie, inventiviteit, creativiteit en ontspanning aanschouwelijk voorgesteld. Duizenden voorwerpen en documenten illustreren de tradities uit het vroegere dagelijkse leven. Tot de rijke en zeer gediversifieerde collectie van het Huis van Alijn behoort ook een omvangrijke collectie pijpen. Zij bevat voornamelijk 19de-eeuwse exemplaren, veelal manueel vervaardigd, van uitzonderlijke kwaliteit en met een bijzonder design. Een belangrijke aanwinst is de collectie pijpen van Frits van den Berghe (1883-1939) die uit ruim 700 pijpen bestaat.

Daarenboven werd de collectie ook met andere schenkingen uitgebreid. Ze is zeer divers, zowel qua materialen als qua vorm en design. Naast courante modellen, bevat de collectie ook heel wat opmerkelijke curiosa en verfijnde rookaccessoires. Ze illustreert de evolutie van het roken in de 19de en 20ste eeuw. De wijzigende denkbeelden over roken en de omgang met tabak oefenen hun invloed uit op de vormgeving van de pijpen.

Pijpen uit klei, meerschium of bruyère

Het roken van een pijp staat symbool voor esthetiek, schoonheid en klasse. De creatie van pijpsculpturen is dan ook een verfijnd kunstambacht, ontstaan in de 16de eeuw, geïnspireerd door het toenmalig exotisme. Het is pas dan dat tabak in Europa verspreid wordt, nadat de indianen de kolonisten het genot van het roken leerden kennen. In de 19de eeuw komt dit ambacht in een stroomversnelling terecht door het toenemend machinaal vervaardigen van pijpen. Door de stijgende concurrentie worden pijpenateliers genoodzaakt zich nog meer toe te leggen op een verfijnde vormgeving en kwaliteit, waarin ze de mechanische overtreffen. Dit resulteert in experimenten waarbij nieuwe materialen worden aangewend. De materiaalkeuze geeft een welbepaald cachet aan de pijp. Elk materiaal geeft een andere smaak en vraagt een specifieke zorg. Het bepaalt de mogelijkheden in vormgeving en uiteraard ook de prijs.

Vanaf de 16de eeuw was de kwaliteit van de kleipijpen zeer hoog. Maar het is de 19de eeuw die bekend staat als de gouden eeuw van de kleipijpen, waarbij vooral de manueel gesculpteerde pijpenkoppen fel gegeerd zijn. De meest prestigieuze pijpen werden ontworpen in befaamde ateliers. Toonaangevend was het Franse atelier Gambier. In de 19de eeuw waren er ook in België enkele gerenommeerde ateliers, zoals Wingender, Knoegden, De Bevere, Heurter, Levêque of Scoufflaire. In Nederland groeide Gouda uit tot het productiecentrum van kleipijpen. De meestbekende ateliers zijn deze van Goedewaagen en Van der Want.

Geleidelijk aan worden pijpen vervaardigd uit nieuwe, verrassende materialen. Excentrieke pijpen, vervaardigd uit schelp, been of ander natuurlijk materiaal, zijn opmerkelijke curiosa. Vooral de pijpen uit meerschium genieten veel succes. Meerschium werd in de 18de eeuw bij toeval ontdekt als materiaal voor het vervaardigen van pijpen. Het is een zeldzaam gesteente dat enkel met de hand bewerkt kan worden. Meteen is duidelijk dat deze pijpen zeer kostbaar zijn. Aanvankelijk dacht men dat meerschium versteend zeeschuim was, vandaar de naam. Tot in het midden van de 19de eeuw werden deze pijpen enkel in en rond Wenen vervaardigd. De kleur van de pijpenkop verandert door het roken. Aanvankelijk is hij wit, maar na elke rookbeurt wordt de kleur intenser. Een meerschuimpijp heeft ook een typische smaak die, naarmate men ze meer rookt, ook verandert. Ze wordt bewaard in een foedraal.

Net zoals meerschuimpijpen, werden ook porseleinen pijpen voor het eerst in de 18de eeuw vervaardigd. Deze pijpen hebben nooit het grote succes gekend van de meerschium- of kleipijpen. In de 19de eeuw wordt bruyèrehout als grondstof voor het vervaardigen van pijpen ontdekt in het dorpje Saint-Claude, aan de voet van de Jura. Het is ook nu nog het centrum van de bruyèrepijp. Bruyère is wortelhout van een heidestruik. Deze pijpen bestaan in diverse vormen. Typische klassieke vormen hebben klinkende namen als Prince, Billard, Woodstock of Haïti. De bruyèrepijpen vervaardigd in het atelier van Alfred Dunhill groeiden uit tot de meest prestigieuze. Door hun grote succes verdrongen ze de kleipijpen van de markt.

Design van pijpen

Al heel vroeg vinden we antropomorfe voorstellingen op de pijpenkoppen. In de 19de eeuw gebeurde dit voor het eerst in de ateliers van Gambier op een zeer realistische wijze. Niet alleen historische figuren maar ook toenmalige vedetten, politici, en artiesten zagen er hun gezicht gesculpteerd in een pijpenkop. Voorbeelden zijn Victor Hugo, Albert I en Madame Soulouque. Daarnaast worden ook tal van ande-

re motieven zoals beroepen, stereotypen, mythologische figuren, fauna en flora op de pijpenkop afgebeeld. Frivole, sensuele motieven zijn ook bijzonder geliefd. Zelfs de dood en de hel zijn een bron van inspiratie, zoals blijkt uit de pijpen met verwijzingen naar de duivel of een doodshoofd.

De bekendste kleipijp is de Jacobs pijp, waarbij een man met baard en tulband wordt voorgesteld. Wie deze Jacob moge zijn, is een raadsel. Volgens sommigen gaat het om de zoeaaf Henri Jacob, soldaat in het pauselijke leger. Voor anderen is het de bijbelse Jacob. Of werd deze pijp opgestoken door vrijgezellen die zich tot 'de ware Jacob' uitriepen? Ze werden zo populair dat 'een Jacob' soms als synoniem voor een kleipijp werd gebruikt. Hoewel dergelijke Jacobs pijpen in diverse ateliers werden vervaardigd, werden deze van Gambier het meest gewaardeerd. Andere bijzondere kleipijpen zijn de 'glazuurdoorrokers', waarbij, naarmate men de pijp rookt, een figuur zichtbaar wordt op de pijpenkop. Dit effect bekomt men door een stempel in de gebakken klei aan te brengen en daarna de pijp met glazuur te bewerken. Bij het roken verkleurt de pijp, maar blijft de stempel wit. Typische afbeeldingen zijn landschappen, personages of slogans. Het atelier Goedewaagen bracht een pijp op de markt waarbij een wagen verschijnt op de pijpenkop. Uiteraard is dit een verwijzing naar de naam van het atelier. Niet alleen kleipijpen werden gesculpteerd, ook meerschuiimpijpen werden in de meest diverse vormen en formaten aangeboden. Een heel opvallende meerschuiimpijp is de gigantische pijpenkop met een afbeelding van Napoleon. Volgens sommigen was dit zeer ironisch bedoeld. Napoleon zou zeer afkerig geweest zijn van roken, terwijl net hij vaak wordt afgebeeld op snuifdozen, tabakspotten of pijpen. Politieke ideeën en voorkeuren werden te kennen gegeven door de pijp die men rookte. Royalist of republikein, socialist of liberaal, het valt er allemaal uit af te leiden. De personages en de symboliek op de pijpenkoppen spreken boekdelen. Zo bracht het atelier van de broers Wingender een 'Achturenpijp' op de markt. Op de pijpenkop zijn drie achten afgebeeld, die verwijzen naar de invoering van de achturenwerkdag. Ze staan symbool voor de socialistische slogan 'acht uur werken, acht uur slapen en acht uur ontspanning'.

Een ritueel moment van genot

Het roken van een pijp is meer dan het proeven van tabak alleen. Het staat symbool voor genot en gezelligheid en wordt verbonden met een levensstijl. Tot in de 19de eeuw is het pijproken zowel voor heren als voor dames courant. Rokersverenigingen worden opgericht en pijprokerswedstrijden ontstaan. Het doel bij zo'n wedstrijd is om zo ontspannen en zo lang mogelijk drie gram tabak in de pijp brandend te houden. Uiteraard is het van het grootste belang de kunst van het

roken te beheersen. Om een pijp te roken moet dan ook tijd worden genomen, zowel bij de voorbereiding, tijdens als na het roken. Delicaat bij het pijproken is het vullen van de kop met tabak en het aansteken. De vorm en het materiaal van de pijp bepalen mee de smaak en de stijl van roken. De rook smaakt het best wanneer hij is afgekoeld. Dit verklaart waarom vaak lange pijpenstelen, al dan niet gekruld, werden vervaardigd. Typisch voor een meerschuijpijp is dat de rook koel en zacht in de steel komt, ongeacht zijn lengte. Dit maakt het karakter van de meerschuijpijp uniek. Het roken ervan eist wel enige ervaring. Het is bovendien een zeer broze pijp die bij verkeerd onderhoud gemakkelijk barst of breekt.

Ook de keuze van de tabak is bijzonder belangrijk. Zowel qua smaak als qua rookstijl bestaan er verschillende tabaksoorten; milde tabak, tabak met een fruitsmaak, snel- of traagrokende tabak. Een kleine hoeveelheid wordt bijgehouden in een tabaksdoos of -buidel. Veel tabaksbuidels zijn met kralen versierd en hebben een lederen voering. In een grote tabakspot werd de voorraad tabak bewaard. Aanvankelijk zijn deze potten heel sober van vormgeving en geniet de houten tabakspot de voorkeur. In de 19de eeuw verschijnen tabakspotten in aardewerk, uitgevoerd in zeer diverse vormen.

Een pijp is een bijzonder kostbaar bezit en wordt met de nodige zorg behandeld. Ze moet volledig worden afgekoeld vooraleer men ze opnieuw kan gebruiken. Daarom bezit elke pijproker meerdere pijpen. Na het roken moet ze zorgvuldig worden gereinigd met een pijpenwroeter of een pijpbestek. Pijpenwroeters hebben veelal een bijzondere design, waarin heel wat figuratieve voorstellingen worden verwerkt. Luxueuze versies werden vervaardigd in ivoor of been. Een pijpenwroeter vinden we ook terug in een pijpbestek of 'driepotertje', in combinatie met een stamper en een lepel.

De collectie pijpen en accessoires van het Huis van Alijn is een waardevolle, schitterende collectie.

Het Huis van Alijn
Kraanlei 65, 9000 Gent
tel: 09/269.23.50 - fax: 09/269.23.58
e-mail huis.alijn@gent.be; <http://www.huisvanalijn.be>

Wat is dit voor een werktuig? Een merkwaardig opsporingsverhaal

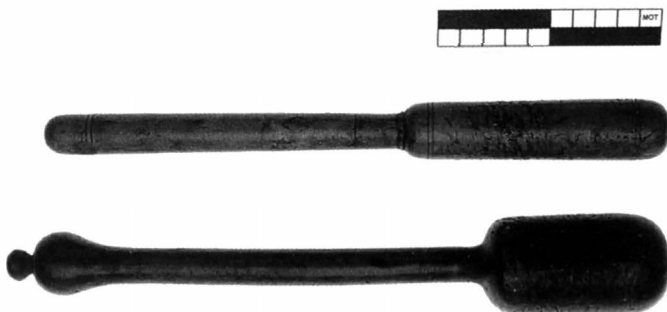
Katrien Vanbrabant

Wat hier volgt is het verhaal van een onbekend werktuig dat ternauwernood gered werd van de vuilhoop. Het verhaal begint zo'n 10 jaar geleden op de zolder van de oude vlasboerderij van de familie Perdu-Jongbloet in Koekelare, West-Vlaanderen. De kleinkinderen van de voormalige bewoners maken de hoeve leeg, die dateert uit de periode 1850-1900. Het grootste deel van de inboedel wordt verdeeld, maar zoals altijd resten er enkele stukken waar niemand weg mee weet.

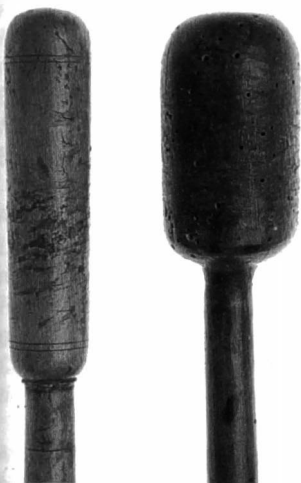
Zo bevinden zich tussen het oude landbouwalaam twee onbekende handwerktuigen, gemaakt uit sierlijk gedraaid rondhout van zo'n dertig cm lang en 3 cm in doorsnede. Het verbrede uiteinde bevat een verzwaring in lood, maar toch wegen de stukken amper 150 gram. Frans De Muynck, één van de familieleden, besluit ze toch maar bij te houden en neemt zich voor om bij gelegenheid uit te vissen waarvoor ze ooit gediend hebben.

Wat bij aanvang een simpele formaliteit leek, werd al gauw een *mission impossible*. Frans legde de stukken voor aan heemkundigen en aan erkende musea. Geen enkele expert had iets dergelijks eerder gezien, maar op basis van de vorm werden suggesties gedaan, gaande van een soort proefinstrument om vlas te braken, over apothekersstampers tot zogenaamde 'pegels' om het alcoholgehalte van drank te meten. Om zekerheid te krijgen ging Frans zelf met de stukken aan de slag, maar ook dit gaf geen bevredigend resultaat.

In plaats van zijn zoektocht op te geven, was de nieuwsgierigheid van Frans inmiddels zo groot dat hij nog een stap verder ging. De stukken werden in 2003 gedurende enkele maanden tentoongesteld bij de

Nieuw in de collectie van het
MOT, V 2004.0058 en V
2004.0059.

Nieuw in de collectie van het MOT, V 2004.0058 en V 2004.0059.

onbekende stukken in het Huis van Alijn in Gent. Helaas kwamen er geen reacties. In december 2003 werden in Brugge opnames gedaan van *'Tussen kunst en kitsch'*, een Nederlands tv-programma rond antiek. Frans laat er zijn voorwerpen bekijken door twee Nederlandse antiekspecialisten, maar zelfs zij blijven het antwoord schuldig. Toch denkt één van de experts er aan om het adres door te geven van het Museum voor de Oudere Technieken (MOT) in Grimbergen.

In april 2004 vraagt Frans per brief aan het MOT om de onbekende voorwerpen te identificeren. De bijgevoegde en de gedetailleerde beschrijving komen ons vaagweg bekend voor. In onze bibliotheek vinden we afbeeldingen van sterk gelijkende voorwerpen, maar jammer genoeg hebben we geen eigen exemplaar in de collectie. Om helemaal zeker te kunnen zijn zouden we de onbekende stukken moeten kunnen bekijken en hanteren, daarom springen we enkele weken later op doorreis even binnen bij Frans in Aalter. Dit bezoek bevestigt helemaal onze vermoedens: het zijn inderdaad zogenaamde 'visdoders'.

Hiermee zijn de onbekende stukken geïdentificeerd en is de lange zoektocht ten einde. Om het verhaal mooi af te sluiten besluit Frans beide visdoders aan het MOT te schenken als aanvulling van onze collectie handwerktuigen. In het Museum kan het onderzoek naar het gebruik en de geschiedenis ervan beginnen. De eerste resultaten kunt u verder lezen en er blijkt bovendien een verrassend actuele kant te zijn aan dit verhaal.

Hebt u thuis onbekende werktuigen of wilt u meer weten over het handgereedschap van een bepaald ambacht? De inlichtingendienst van het MOT gaat online en biedt een gratis hulpmiddel aan om werktuigen te identificeren. Surf naar www.mot.be en klik op ID-DOC. ⁽¹⁾

(1) ID-DOC werd zopas door de Vereniging van Geschiedenis en Informatica genomineerd voor de VGI - ITC Innovatieprijs 2004. Kijk op www.vgi-online.org.

De visdoder, niet zomaar voor de sport

Katrien Vanbrabant en Johan David

Wat weten we nu eigenlijk over dit visgerei? En wat is er zo bijzonder aan dit eenvoudige en - op het eerste zicht waardeloze - stukje fabrikaat? Behalve het feit dat er weinig oude exemplaren bewaard gebleven zijn, is er over de visdoder veel meer te vertellen. Het stuk zelf is inderdaad een heel eenvoudig houten voorwerp waarvan de vorm in de loop der eeuwen bijna dezelfde bleef. Maar het verhaal van zijn gebruik is heel wat interessanter. Omdat er bij ons weten nog geen studie gevoerd werd, zijn we gaan zoeken in onze eigen technische bibliotheek en meer bepaald in oude handboeken en catalogi voor de visser.

In eerste instantie zochten we naar de correcte benaming. In het Nederlands wordt meestal de - voor de hand liggende - naam 'visdoder' gebruikt, maar de *Van Dale* geeft het woord een andere betekenis. (1) Het Duitse "*Fischtöter*" is al even pragmatisch. De Franse term is '*assommoir de pêcheur*', van het werkwoord '*assommer*' of doodslaan. Het woordenboek geeft als eerste verklaring "knuppel" en als afgeleide betekenis - niet helemaal vergezocht - "kroeg". De mooiste benaming vinden we terug in het Engels, waar de visdoder bekend is als een '*priest*'. Dit betekent uiteraard priester, maar de tweede verklaring is "een korte knuppel; houten hamer (om gevangen vis weidelijk te doden)". Er wordt aangenomen dat de term *priest* verwijst naar het toedienen van de laatste sacramenten, in dit geval het beëindigen van een vissenleven. (2)

De benaming geeft dus al een goed idee van de functie, namelijk het doden van een gevangen vis. De manier waarop is eenvoudig: men geeft de vis een korte, harde slag op de kop om de hersenen permanent uit te schakelen. Vraag is nu: wie gebruikte een visdoder en wat waren de voordelen ervan?

Het doden van vissen heeft nooit kunnen rekenen op veel belangstelling. Dat blijkt ook uit de handboeken voor vissers waar er geen of weinig woorden aan worden besteed. Elke visser had waarschijnlijk zijn eigen techniek om de vangst te doden, afhankelijk van wat hij voorhanden had. Dit kon gaan van het simpelweg laten stikken van de vis op het droge, het breken van de nek door met de duim het gehemelte naar achter te drukken, het doorsnijden van de wervelkolom, het doorboren van het hart, het "kelen" en het doodslaan. Dit laatste deed men ofwel door de kop van de vis op een hard voorwerp, zoals de rand van de boot, te slaan ofwel door met een willekeurig voorwerp (een stok, het heft van een zakmes, enz.) of een visdoder op de kop van de vis te slaan.

(1) "Visdoder, m. (-s), zekere plant in Brazilië (*Baillera aspera*) waarvan de schors een vergif is voor de vissen", in VAN DALE, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, Utrecht/Antwerpen, 1995.

(2) KEWLEY (C.) en FARRAR (H.), *Fishing tackle for collectors*, Sussex, 1987, p. 102.

Afb. A: "Fischtöter mit Hakenlöser", visdoder in combinatie met onthaker;

D.A.M. *Deutsche Angelgeräte Manufaktur*, Katalog nr. 28, Berlijn, [1963-1967], p. 138.

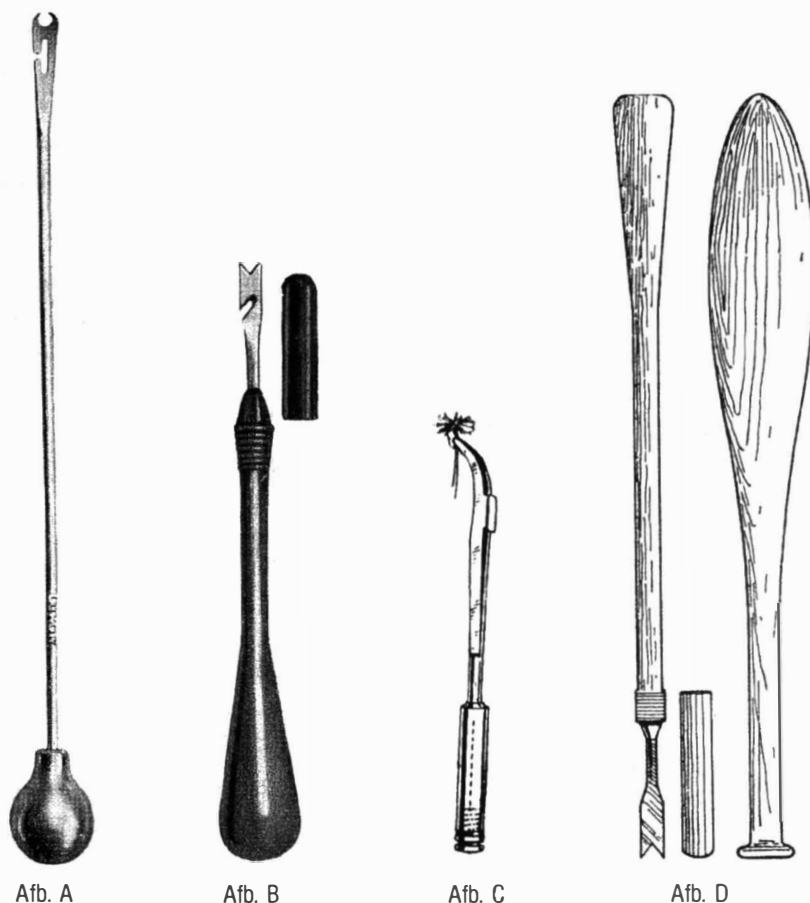
Afb. B: "assommoir-dégorgeoir LUXOR", visdoder in combinatie met onthaker;

Pezon & Michel. *Manufacture générale d'articles de pêche. Catalogue illustré, première partie*, Parijs, 1961, p. 19.

Afb. C: "curate de Hardy", combinatie van tang, onthaker en vis-iijnsnijder, waarvan het hecht regelmatig dient als visdoder en als oliereservoir;

Le conseiller du pêcheur sportif. Léon Seutin, Bruxelles, Brussel, 1929, p. 33.

Afb. D: "Visdoder"; SCHREINER, J., *Encyclopedie van de sportvisserij*, Amsterdam-Brussel, 1969, p. 367.

Afb. A

Afb. B

Afb. C

Afb. D

Wanneer de vis voor consumptie bestemd is, wordt aangeraden de vangst zo snel mogelijk te doden omdat het spierweefsel langer bewaard blijft dan dat van vis die langzaam gestikt is. ⁽³⁾ Men kan een visdoder gebruiken om de vis te doden, maar ook om hem te verdoven alvorens hem met een andere techniek te doden. Vaak wordt daartoe de keel overgesneden zodat de vis leegbloedt, wat dan weer de kwaliteit en de smaak zou bevorderen.

Zeevissers die om den brode grote hoeveelheden vis in hun netten naar boven haalden, hielden zich meestal niet bezig met het individueel doden van de vis. De vis werd ofwel levend gehouden in leefnetten, ofwel liet men de vangst op het droge stikken. Consumptievies werd vaak onmiddellijk op zee schoongemaakt en opgeborgen in het ijsgekoelde visruim, zonder dat er een visdoder aan te pas kwam.

De visdoder lijkt vooral gebruikt te zijn in de sportvisserij en dan zowel door zeehengelaars als door zoetwatervissers. Vóór pakweg 1800 was de hengelaar voornamelijk een broodvisser, die van de vis afhankelijk was om in zijn levensonderhoud te voorzien. Dat veranderde in de loop van de 19de eeuw, wanneer het modieus werd om te

³⁾ GARAY, I. en VAN HEUGTEN, C., *Zeehengelen*, Amsterdam, s.d., p. 142.

gaan vissen voor de sport. De vangst op zich was niet meer het enige doel, maar werd hoogstens een trofee van een ontspannend dagje uit aan de waterkant. In die nieuwe groep van recreatieve vissers werd het sportief gevonden om de vangst diervriendelijk te behandelen. Naast de gekende 'functionele' redenen, zoals de bewaring en de smaak, ging men de vis ook doden uit respect.

Het bepalen van de ouderdom van onze visdoders blijft een probleem. Het gebruikte materiaal en de vorm zijn eeuwenlang dezelfde gebleven. De visser gebruikte vaak een stok, een steen of de sport van een oude stoel om de vis te doden of hij maakte zelf een visdoder voor eigen gebruik. Het werd beschouwd als een louter functioneel gebruiksvoorwerp en dus werd aan de versiering of de afwerking weinig aandacht besteed. Tegen het einde van de 19de eeuw gingen fabrikanten van visgerei de groeiende markt bedienen en verschenen er ook visdoders in de handscatalogi. Zo nam *Hardy*, één van de bekendere merken, een visdoder in productie vanaf de jaren '20 van de vorige eeuw tot aan de tweede wereldoorlog. (4) Het gaat telkens om eenvoudige exemplaren in gedraaid rondhout, gelijkaardig aan onze exemplaren. Later kwamen er ook 'combinatiewerktuigen' op de markt, zoals een onthaker of een bekklem die ook als visdoder dienst kan doen. Gelet op de herkomst van onze stukken kunnen we voorzichtig aannemen dat ze dateren uit de periode 1850-1950. Om deze marge te verkleinen zou er eerst een grondig onderzoek gevoerd moeten worden.

Vandaag is er rond het vissenleed opnieuw veel te doen en is er een echte discussie aan de gang. Recent onderzoek heeft aangetoond dat vissen effectief angst en pijn kunnen voelen en dus lijden tijdens en na de vangst. (5) In steeds meer landen wordt bij wet verplicht om de vangst onmiddellijk te doden, bijvoorbeeld in Noorwegen. Toch blijkt dat slechts een klein percentage van de hengelaars weet hoe je vakkundig een vis moet doden. In Nederland werden recent enkele sportvissers veroordeeld omdat ze hun vangst lieten stikken in plastic zakken. (6) In het arrest stond dat het niet onmiddellijk doden van vis bestemd voor consumptie een ernstige vorm van dierenmishandeling is. Meer nog, er werd nadrukkelijk aangeraden hiervoor een visdoder te gebruiken.

De visdoder vindt dus terug ingang in de wereld van de sportvisserij. Dat blijkt ook uit het huidige aanbod aan visgerei, waar haast elke fabrikant één of meerdere modellen aanbiedt. Ook hier heeft de vooruitgang trouwens niet stilgestaan, want naast de eenvoudige houten exemplaren of de 'luxe' modellen in koper of messing kan je er tegenwoordig ook in kunststof kopen. Het lijkt er dus op dat dit werktuig nog een eindje te gaan heeft.

(4) KEWLEY, C. en FARRAR, H., *Fishing tackle for collectors*, Sussex, 1987, pp. 102-103.

(5) SNEDDON, L.U., BRAITHWAIT, V. en GENTLE, M.-J., *Do fish have nociceptors: evidence for the evolution of a vertebrate sensory system*, in *Proceedings of the Royal Society B*, maart 2003, on line gepubliceerd.

(6) *Politie, Dier en Milieu*, jaargang 76, juni 2001/2.

Een betoging tegen kinderarbeid, of toch niet????

Bart De Wilde

(1) René De Herdt, Bie De Graeve, *Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914*, Gent, 1979, 135 pp.; Florence Loriaux, *Enfants-machines. Histoire du travail des enfants en Belgique aux XIXe et XXe siècles*, Bruxelles, 2000, 125 pp.

(2) Vooruit, maandag 16 augustus 1906.

(3) Het Feestlokaal was toen nog gevestigd in de Bagattenstraat zelf. Pas in augustus 1914 opende het Feestlokaal in de Sint-Pietersnieuwstraat zijn deuren.

In allerlei publicaties over kinderarbeid en de afschaffing ervan in België wordt steeds weer opnieuw onderstaande foto gebruikt met de ondertitel “Landelijke betoging 1906”. (1) Men wil op deze manier suggereren dat er door kinderen zelf tegen kinderarbeid werd betoogd.

Het betreft hier in realiteit een nationale betoging op zondag 15 augustus 1906, georganiseerd door de socialistische vakbeweging, ter ondersteuning van hun eis voor arbeidsduurvermindering voor alle arbeiders. (2) De groep kinderen op de foto vormt slechts een “ludiek” onderdeel van de totale optocht. Deze groep, samen met een groep kinderen uit de Rupelstreek (steenbakkerijen), kon overigens op “veel sympathie rekenen bij de talrijke toeschouwers”. Uit de gebouwen op de achtergrond kan zelfs worden afgeleid dat de foto niet werd genomen op de betoging zelf maar in de lokalen van het Feestlokaal Vooruit in de Bagattenstraat in Gent. (3) Uit krantenonderzoek blijkt

dan weer dat enkele dagen voordien, meer bepaald op donderdag 12 augustus, in het dagblad Vooruit de leden van de socialistische vlasbewerdersvereniging, waarvan de secretaris Jan Samijn figureert op de foto, werden opgeroepen hun kinderen 's avonds naar het Feestpaleis te sturen om de optocht voor te bereiden. De kinderen werd daarbij gevraagd de "aangepaste kledij" mee te brengen. Hoogstwaarschijnlijk werd de foto op die "repetitiedag" genomen. (4)

Deze achtergrondinfo laat ons anders aankijken tegen de foto. Het is slechts één voorbeeldje van het "gebruik" van fotomateriaal. In het recent heropende debat over kinderarbeid in het verleden zijn meerdere gelijkaardige voorbeelden te vinden. (5) Zo zijn er in alle publicaties, zowel nationaal als internationaal, foto's terug te vinden van de Amerikaanse fotograaf Lewis Hine als illustratie van de onmenselijkheid van kinderarbeid. De foto's zijn afkomstig uit een reportage die deze voormalige onderwijzer maakte in 1908 in de Verenigde Staten in opdracht van het "National Child Labor Committee" om hun eis voor een verbod op kinderarbeid kracht bij te zetten. Hine zocht dan ook zeer doelgericht naar die situaties die de afschaffing rechtvaardigden. Tot slot zijn er nog de veel gebruikte foto's van Lefébure, gemaakt bij de sociale enquête van August De Winne "Door Arm Vlaanderen". Deze oud-onderwijzer en journalist van Le Peuple trok in 1901 door Vlaanderen in gezelschap van fotograaf Lefébure, met de bedoeling er de ellende en apathie te beschrijven en te tonen, om zo de lezers van de Franstalige socialistische krant ervan te overtuigen de algemene staking ten voordele van het algemeen stemrecht uit te stellen. (6)

Bovenstaande voorbeelden illustreren duidelijk dat voldoende achtergrondinformatie over foto's van belang kan zijn bij het gebruik ervan.

(4) Vooruit, donderdag 12 augustus 1906.

(5) Over het heropende debat zie het themanummer van Brood & Rozen, Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen, 2001/4, jg. 6.

(6) De artikelenreeks werd in 1902 gebundeld uitgegeven in het Frans. In 1903 werd het voor de eerste maal in het Nederlands gepubliceerd. Heruitgaven kwamen er in 1982 (Kritak) en recentelijk in 2001 (Van Halewyck).

Bedevaartvaantjes: iconen van de religieuze volkscultuur

Sybilla Goegebuer

Adjunct-conservator Stedelijk Museum voor Volkskunde Brugge

De Brugse Belofte 1304-2004,
niet gedateerd
Zeefdruk, 12/250
Privé-verzameling
Type Felix Briessinck (Brugge,
1986).

Naar aanleiding van het zevenhonderdjarig eeuwfeest van de Brugse Belofte of de processie van Onze-Lieve-Vrouw van Blindekens in 2004 doet het Comité van O.-L.-V. van Blindekens een beroep op het vijfde jaar publiciteitsgrafiek van het Brugse Technisch Instituut Heilige Familie (schooljaar 2003-2004) om een nieuw bedevaartvaantje te ontwerpen. Een twintigtal leerlingen leveren diverse vaantjes met dit thema. Het ontwerp van Felix Briessinck uit Brugge wordt geselecteerd en op 250 ex. gedrukt. Mariaal blauw vormt de symbolische steunkleur van dit abstract geïnspireerd werkje.

Links naar rechts langs de hoogtelijn profileert, tegen een achtergrond van een middeleeuws geïnspireerd glas-in-loodraam, de sculptuur van O.-L.-V. ter Potterie; in het midden lijkt een brandende beloftekaars aan haar te worden geofferd.

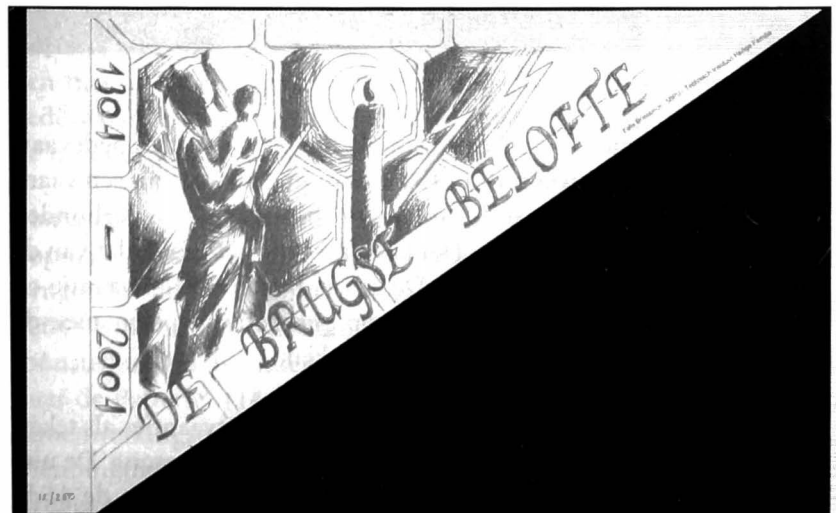
Tekst
aan de voet:
DE BRUGSE BELOFTE;
langs de hoogtelijn: 1304-2004;
in de scherpe hoek: gesigneerd
Felix Briessinck - 5BPU -
Technisch Instituut Heilige
Familie.

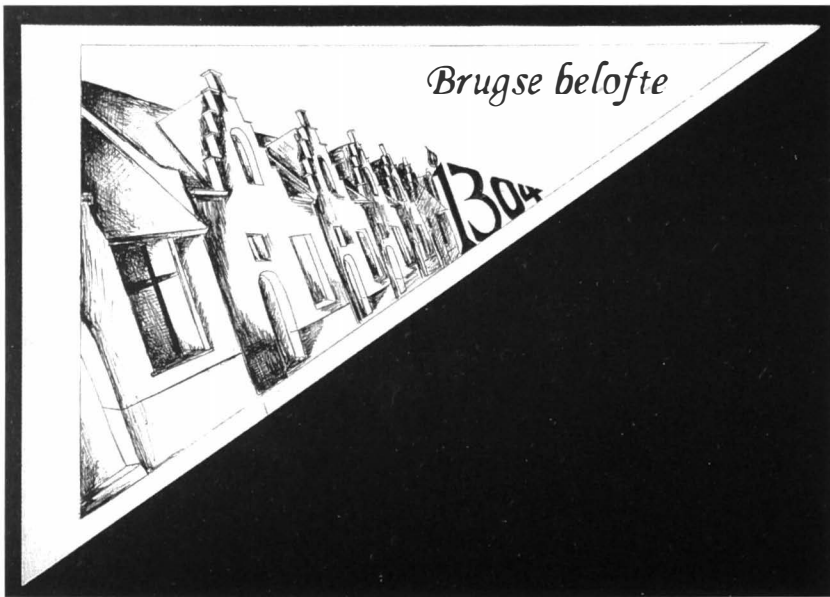
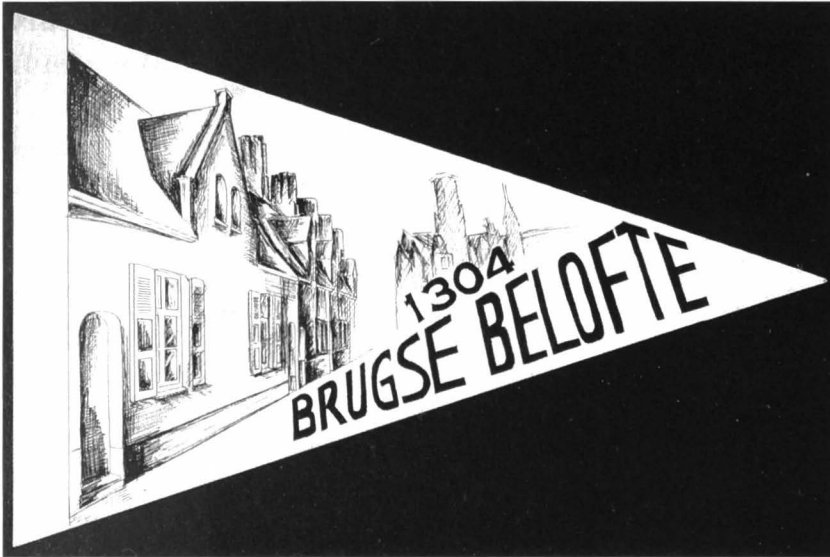
Bedevaartvaantjes bieden een bron van informatie over materiële en immateriële, religieuze volkscultuur. Het fenomeen verdient een volwaardig volkscultureel (initiatiefnemer; drukker; tekenaar; iconografie; authenticiteitswaarde; taalkunde; ...) en druktechnisch onderzoek. Beide elementen vormen de parameters van het globale, wetenschappelijk onderzoek naar deze exponenten van de religieuze volkscultuur. Veelal ontbreken een massa gegevens om de studie volledig af te ronden.

Bedevaartvaantjes zijn bestemd voor een ruim publiek. Bijgevolg is een narratieve stijl onontbeerlijk. De vaantjes bieden een overload aan beeldinformatie en een noodzakelijke basis aan tekstgegevens. Het zijn materiële relictten van een ritueel, dat zich tot doel stelt een bepaalde groep mensen met elkaar te verbinden. Men kan ze ook als stichtende propagandamiddelen beschouwen.

In de hedendaagse maatschappij wordt de behoefte aan rituelen groot. Ze geven liefde en leed een plaats. Ze bieden een kans tot hulp in een crisissituatie waar louter menselijke hulp tekortschiet. Pelgrimages zijn met de regelmaat van de tijd terugkerende rituelen. Regelmaat biedt een houvast.

Tijdens de bedevaart richt de pelgrim zich rechtstreeks tot de heilige. Bij een dergelijke directe confrontatie hoort een materieel aandenden

Brugse Belofte 1304, niet geda-
teerd:
twee ontwerptekeningen van
bedevaartvaantjes, Chinese inkt.
Privé-verzameling
Type Felix Briessinck (Brugge,
1986).

Ontwerptekeningen uitgevoerd
naar aanleiding van het zeven-
honderdjarig bestaan van de
Processie van O.-L.-V. van
Blindekens door Felix Briessinck,
op verzoek van het Comité van
O.-L.-V. van Blindekens aan het
Technisch Instituut Heilige
Familie te Brugge. De twee teke-
ningen stellen Brugse huisjes
voor. In één tekening is de belof-
tekaars verwerkt in het cijfer 1
van de datum 1304.

ken, dat een blijvende bescherming biedt; dat bewijst dat de bedevaart is voltrokken. Een souvenir of testimonium in de vorm van een vaantje houdt het gebed dat met de bedevaart onlosmakelijk is verbonden in de gedachte van de pelgrim. Het houdt tevens het beeld, dat van de heilige wordt gevormd, levendig. De afbeeldingen op het vaantje en de overlevering ervan van generatie op generatie, bepalen mee de intrinsieke waarde van het pelgrimaandenken.

Sedert het einde van de 15de eeuw spelen bedevaartvaantjes als teken een onmiskenbare rol in Vlaanderen, de plaats van oorsprong. De uitvinding van de houtsnijkunst omstreeks het midden van de 15de

eeuw is belangrijk voor de verspreiding van het gebruik ervan. Ze garandeert een snelle productie aan de hand van vrij goedkoop materiaal. De eerste vermeldingen van bedevaartvaantjes in West- en Oost-Vlaamse kerkrekeningen dateren van aanvang 1500. Misschien komen ze zelfs kort voor 1500 voor.

Het aantal pelgrims dat het bedevaartsoord in kwestie bezoekt en het imago van de processie, mogelijks gelieerd aan de bedevaartsite, bepalen het algemene belang van dit bedevaartsoord. Op basis van deze waardebeoordeling wordt beslist over het al dan niet aanmaken van een bedevaartvaantje voor de site.

Er bestaan verscheidene types en uitvoeringen van vaantjes. De basisvorm is deze van de rechthoekige driehoek, langs de smalste zijde aan een stokje gekleefd of vastgemaakt. Een symbolische voorstelling van de plaatselijk vereerde heilige siert het vlaggetje.

Aanvankelijk zouden de vaantjes uit papier worden gefabriceerd; later zou linnen het papier vervangen. Plastiek of geplastificeerde stoffen bedreigen papier en linnen vanaf de 20ste eeuw. Metalen ringetjes beantwoorden aan een vrij recent gebruik van de vaantjes: versiering of lees "bescherming" van een vervoermiddel.

- De tekenaar en drukker hanteren ofwel sobere kleuren ofwel opteren ze voor een uitbundig kleurengebruik. De beoogde doelgroep en de oplage spelen hierbij een belangrijke rol.

Het onderzoek naar het gebruikte, technisch productieprocédé is zeer complex. De technische aanpak bepaalt de reproduceerbaarheid en de verspreiding; beïnvloedt met andere woorden de marketingstrategie. Niet zelden worden verscheidene bewerkingen gehanteerd bij de productie van één vaantje.

Vaantjes zijn wereldwijd verspreid qua gebruik en productie. Ze worden niet altijd in de onmiddellijke omgeving of in de regio van de bedevaartsite aangemaakt. Made in Japan op bv. een bedevaartvaantje uit Lourdes (Frankrijk) is niet langer denkbeeldig.

Maria-devotie is onder meer in de regio West-Vlaanderen nog steeds populair. Naar aanleiding van het zeventhonderdjarig bestaan van de Brugse Belofte of de Processie van O.-L.-V. van Blindekens (1304 - 2004) vond in het Museum O.L.V. ter Potterie in Brugge een tentoonstelling plaats onder de titel "Bedevaartvaantjes van Blindekens naar de Potterie" (14 augustus - 17 oktober 2004). Het ging om een samenwerkingsproject Stedelijk Museum voor Volkskunde Brugge - Memlingmuseum/Sint-Janshospitaal - Museum O.L.V. Ter Potterie Brugge.

De vaantjes van O.-L.-V. ter Potterie en O.-L.-V. van Blindekens uit de permanente collectie van het Stedelijk Museum voor Volkskunde vormden de kern van de expositie en vonden een ideale tentoonstellingslocatie in het stemmige Museum O.-L.-V. ter Potterie. Twee hedendaagse bedevaartvaantjes met hetzelfde onderwerp, van de hand van de Brugse kunstenaar Renaat Bosschaert, maken eveneens deel uit van de volkskundeverzameling en werden tentoongesteld samen met de koperen etsplaten. Het bedevaartvaantje "De Brugse Belofte 1304 - 2004", ontworpen door Felix Briessinck, student vijfde jaar publiciteitsgrafiek (schooljaar 2003-2004) van het Technisch Instituut H. Familie te Brugge, is het meest actuele exemplaar en werd, samen met ontwerptekeningen, in de expositie opgenomen.

Bibliografie

MEULEMEESTER, Jean Luc, Een nieuw bedevaartvaantje voor de 'Brugse Belofte', *Ministrando*, 40ste jaargang, nr. 8, augustus 2004, pp. 393-396

VAN DER LINDEN, Renaat, Maria bedevaartvaantjes, *Volksdevotie op 1175 vaantjes*, uitgeverij Tabor, Brugge, 1988

GIRALDO, Walter, *Volksdevotie in West-Vlaanderen*, Marc Van de Wiele, Brugge, 1989

GIRALDO, Walter, *Duizend jaar mirakels in Vlaanderen, een volkskundige benadering*, Marc Van de Wiele, Brugge, 1995

STALPAERT, Hervé, *Brugse devotieprenten van Onze-Lieve-Vrouw*, Brugge, 1976

Boekbesprekingen en Signalementen

Grammatica van het Brussels

Jacques Van Keymeulen

In 2003 gaf em. prof. Sera De Vriendt een 'Grammatica van het Brussels' in het licht. Het boek verscheen als deel 7 van de reeks 'Bouwstenen op het gebied van de Nederlandse Naamkunde, Dialectologie en Filologie' van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde in Gent. Het feit dat het werk in deze reeks verschijnt, en uiteraard de figuur van prof. De Vriendt, die hoogleraar Nederlandse taalkunde was aan de VUB en de ULB en die zich sedert zijn emeritaat toelegt op de studie van het Brussels Vlaams, staan borg voor de kwaliteit van het boek.

Het Brussels is een Zuidwestbrabants dialect, dat tegenwoordig nog maar een moeizaam leven leidt in de nu grotendeels Franstalige hoofdstad van België. De belangstelling voor het Brussels groeit echter, getuige daarvan de populariteit van allerlei dialectgroeperingen en van liederen en theater in het dialect. Ook het boek van Sera De Vriendt kan als een uiting van de 'dialectrenaissance' beschouwd worden. Hoe meer men iets ziet verdwijnen, hoe meer men er blijkbaar van gaat houden.

Het boek richt zich tot een groot publiek: de fonetische en grammaticale verschijnselen "worden op een grondige, maar ook voor de niet taalkundig geschoolde lezer leesbare wijze beschreven", aldus de bijbehorende folder. Daarom ook wordt geen fonetisch schrift gebruikt, maar wel een speciale spelling, die is vastgelegd in het tijdschrift *Brussels Dialect* (bijzonder nummer, oktober 1997).

De "Grammatica van het Brussels" beschrijft in eerste instantie het dialect van het stadscentrum op basis van de gegevens die bij een 8-tal informanten zijn opgevraagd (zie blz. 12 vlg.), hoewel er ook aandacht gaat naar de verschillende varianten binnen de stad. Die lokale varianten binnen het Brussels zijn echter hoe langer hoe moeilijker uit elkaar te houden.

Blijkens de uitleg op blz. 8 handelt het boek "uitsluitend over woorden, meer bepaald over woordvormen (morfologie). Buiten beschouwing blijft dus de zinsbouw (syntaxis)". Ook samenstellingen en aflei-

dingen worden niet behandeld (behalve diminuering); het boek gaat "uitsluitend over flexie", aldus de auteur (blz. 8), die evenwel toch hoofdstuk 2 aan fonetiek wijdt (blz. 15-22). Het grootste aantal bladzijden van het boek wordt dan inderdaad ingenomen door een beschrijving van de morfologie van het Brussels, verdeeld over 6 hoofdstukken: '3. Het zelfstandig naamwoord' (blz. 23-37), '4. Het lidwoord en de andere determinatoren' (blz. 39-49), '5. Het bijvoeglijk naamwoord' (blz. 51-62), '6. Voornaamwoorden' (blz. 63-81), '7. Het werkwoord' (blz. 83-107) en '8. Het telwoord' (blz. 109-110).

De auteur heeft met zijn boek geen theoretische pretenties, maar presenteert een gedegen, strikt synchrone opsomming / beschrijving van een aantal verschijnselen en geeft zich heel wat moeite om de zaken zo eenvoudig mogelijk - en met heel veel voorbeelden - voor te stellen. Hij legt de gebruikte terminologie wel uit (blz.18), maar ik heb toch mijn twijfels of een taalkundig niet-geschoolde lezer het werk wel helemaal zal kunnen volgen. De auteur beseft dat zelf ook. Hij waarschuwt al in zijn inleiding (blz. 7) dat zijn grammatica niet echt simpel is en uiteraard ook niet compleet. Het is altijd een moeilijke opgave om aan leken in het vak een dialectsysteem uitgelegd te krijgen. Sera De Vriendt heeft met zijn grammatica voor het Brussels een verdienstelijke poging ondernomen.

De Vriendt Sera, *Grammatica van het Brussels*, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent / Academie van het Brussels, Brussel, 2003; 110 blz. Te bestellen bij het KANTL, Koningstraat 18, 9000 Gent. (7,80 euro, excl. portkosten).

Gebeurtenissen in een volks leven

Beatrix Baillieul

In de reeks 'Archiefbeelden' verscheen in september 2003 een nieuw fotoboek over Gent. In februari 2004 was het al aan een tweede verbeterde uitgave toe. Hoewel er al drie gelijkaardige publicaties aan vooraf gingen is dit deel uniek omdat het een overzicht geeft van het leven en de betekenis van de Gentse volkskundige Frans Van Bost (°1924) die in 2002 overleden is.

In numismatische en volkskundige kringen stond Frans bekend als een groot verzamelaar van munten, penningen, grafiek, boeken enzovoorts. In tentoonstellingen waren geregeld stukken uit zijn collectie te bewonderen. Zijn laatste project was de deelname aan het Erfgoedweekend van 2002, dat in het teken van de verzamelaar stond. Toen kon hij in het Museum voor Schone Kunsten uitpakken met zijn

mooiste grafiek uit de 15de en 16de eeuw en met 19de-eeuwse 'mannekenbladen' of 'zantjes woale'.

In 2000 en 2001 leverde Frans interessant materiaal voor de eerste fotoboekjes die uitgeverij Tempus over Gent uitgaf. Toen hij de smaak te pakken had en foto's selecteerde voor een nieuwe publicatie werd hij ziek. Voor de samensteller van dit boekje was het zeker niet eenvoudig om het werk te voltooien. Het werd uiteindelijk een hommage aan de kleine man die door zijn grote collectie waardering kreeg van menig cultuurverantwoordelijke in Vlaanderen.

Het boek telt zes hoofdstukken die het leven van Frans bevatten:

1. Een jeugd in de Groenebrielwijk
2. Gebeurtenissen 1924-1945
3. Wonen in de barakken
4. Werken bij Carels en in de Puntfabriek
5. Gebeurtenissen na de Tweede Wereldoorlog
6. Het Museetje en het Berouw
7. De School van Toen en de laatste jaren

De foto's zijn voorzien van vaak uitvoerige bijschriften die de gekozen fragmenten in een context plaatsen. Dit geeft ze een belangrijke documentaire meerwaarde zodat het boek meteen een boeiende en leerrijke wandeling door het Gent van toen is.

Ginette Desmet heeft bij de selectie van de foto's niet alleen aandacht voor de evoluerende architectuur en de belangrijke historische gebeurtenissen in de stad, maar ook voor de mensen die er woonden, werkten en feestten... De teksten zijn vlot en levendig, af en toe gekruid met een portie gezonde humor.

Wie het fotoboek als werkinstrument wil gebruiken zal vergeefs zoeken naar een alfabetische index op straatnaam, een euvel waaraan helaas ook de vorige publicaties in deze reeks lijden.

Desmet, G., Gent. *Gebeurtenissen in een volks leven, Archiefbeelden, deel IV*. Wiltshire, 2003; 128 blz., 220 ill., kostprijs € 18.

Bruidsstukken in geglazuurd aardewerk in opdracht van de Sint-Jorisgilde

Beatrix Baillieul

In 1904 nam een aantal Gentse kunstenaars het initiatief om de al jaren sluimerende Sint-Jorisgilde tot nieuw leven te wekken. Bijna zonder uitzondering hadden ze banden met de Gentse Sint-Lucasschool. De kunstenaars gaven de aanzet tot een bloeiend gildeleven in middeleeuwse sfeer en ze vertolkten dit eveneens door de opbouw van een curieuze en unieke museumcollectie, nu ondergebracht in een historisch gebouw vlakbij de Sint-Baafsabdij. (1)

In de beginperiode van de opnieuw opgerichte kruisbooggilde was het de gewoonte dat een gildelid bij zijn huwelijk een *cache-pot* in aardewerk als geschenk ontving. De uitvoering ervan vertrouwde de gilde toe aan het pottenbakkersatelier Maes uit Sint-Amandsberg bij Gent. Hoeveel stukken er uiteindelijk uitgevoerd zijn weten we niet. Voorlopig zijn er vier keramische vazen getraceerd en onderzocht. Een bewaarde ontwerptekening van twee bijna identieke vazen uit 1914 laat vermoeden dat de gilde zeker nog een vijfde stuk bestelde, voor gildelid en architect Valentin Vaerwyck (1882-1952). Die vaas is voorlopig nog spoorloos. Alle potten zijn geglazuurd en hebben een gelijkaardige opmaak: een decoratieve strook, een tekst en wapenschilden. In hoogte variëren de potten van 39 tot 45 cm, ze hebben een breedte van ongeveer 40 cm en een boven- en een bodemdiameter van 25 à 27 cm. In tegenstelling tot de andere producten van Maes zijn deze stukken gesigneerd en gedateerd (1909, 1910, 1911 en 1914). Ze zijn interessant omdat ze zowel uit het atelier Charles Maes, de stichter van het bedrijf, als uit de werkhuizen van zijn zonen August en Pierre Julien (Jules) afkomstig zijn. Het onderzoek naar de geschiedenis en de productie van dit atelier is bijna afgerond en wordt eerstdaags gepubliceerd.

De oudste pot dateert uit 1909 en werd geschonken aan Amand Robert Janssens (°Gent 28 juli 1881 - † Gent 13 juli 1953). Deze architect heeft heel wat op zijn palmares. In het begin van de 20ste eeuw speelde hij een belangrijke rol in de monumentenzorg. Hij hield de Sint-Lucastraditie van de neogotiek in ere en was ook actief op het vlak van nieuwbouw. Zo ontwierp hij het paleis van de Stad Gent voor de Wereldtentoonstelling te Gent in 1913, was hij een van de ontwerpers van het neotraditionele bisschoppelijk seminarie (1911-1913) aan de Reep, waar nu de Vlerickschool gevestigd is, en maakte hij in 1909 de plannen voor het woonhuis van kunstschilder Prosper Böss in de Theresianenstraat 14. Daarnaast restaureerde hij huizen in

(1) Over dit museum: BAILLIEUL (B.): *Museum van de koninklijke en soevereine hoofdgilde van Sint-Joris te Gent. Gids voor de bezoeker*, Gent, 1987, 158 p. Het museum is te bezoeken op aanvraag. Adres: Buitenhof 35, 9000 Gent.

de Geldmunt, de Graslei, de Jan Breydelstraat en de Burgstraat. Bovendien was hij, als eerste directeur (1919-1926) van de 'Vrije Vakschool voor Jongelingen' in de Holstraat, actief betrokken bij de uitbreiding van de school in 1925-1926.

Afb 1: Amand Janssens werd in 1923 gehuldigd als koning van de Sint-Jorisgilde. Archief Sint-Jorisgilde.

Op 1 september 1909 huwde Amand Janssens Maria Ludovica De Sutter en kwam in het centrum van de stad wonen. Hoewel niet kon worden achterhaald wanneer hij lid werd van de Sint-Jorisgilde, moet hij al de eerste jaren na de heroprichting actief zijn geweest. Hij staat op de traditionele groepsfoto, die gemaakt werd toen Valentin Vaerwyck in 1908 koning werd. In 1914, het jaar van koning Karel Coppejans, staat hij opnieuw op de foto. In 1923 was Amand Janssens zelf koning van de gilde en in 1928 hofmeester, dit is de man die instaat voor de goede orde in de gildekamer.

In november 1929 werd hij gehuldigd als één van de oudste en trouwste confreres ⁽²⁾ "aan wie wij den huidigen bloei en voorspoed der heringerichte Sint-Jorisgilde te danken hebben" ⁽³⁾ In 1931 werd hij benoemd tot Ridder in de Kroonorde. De eerstvolgende en ook laatste vermelding in het verslagboek is van 8 maart 1941, toen was Janssens commissaris.

Deze bloempot in geglaazuurd aardewerk (H: 39 cm; diameter onder: 25,5 cm en diameter boven: 27,7 cm) is rijk versierd. De decoratie kan verdeeld worden in vier stroken. De aangebrachte versiering is

(2) Een confrere is een gidelid met stemrecht. Enkel confreres kunnen hun kandidatuur stellen voor een bestuursfunctie.

(3) Archief Sint-Jorisgilde Gent: verslag van de algemene vergadering van 26/10/1930. Met dank aan Willy Debunderie (Sint-Jorisgilde).

Afb. 2: De cache-pot van architect Janssens (1909) met het wapen van de stad Gent, links ervan de signatuur van de pottenbakker en rechts van de ontwerper. Foto: D. Vande Papeliere.

een compositie die door het gebruik van gestileerde planten en bloemen duidelijk verwijst naar de art-nouveauperiode. Op het voetstuk (zone 1) zijn de steel en de onderste bladeren en bloemenknoppen van een bloementros afgebeeld. Op een bruine ondergrond (de aarde) is de versiering in drie afzonderlijke composities over de totale hoogte van de pot verdeeld. Dit motief wordt driemaal afgewisseld door een rechtopstaande gestileerde voetboog, een verwijzing naar de kruisbooggilde. Op de lade of het lichaam van elk wapen komen beurtelings het wapen van de stad Gent (een klimmende leeuw), van de Sint-Jorisgilde (een kruis van keel op een zilveren veld) en van het ambacht van de kunstschilders (op een veld van azuur drie zilveren schilden. Samen met een stierenkop is dit wapen ook het symbool van de Sint-Lucasschool.) voor. Bladeren omkransen de wapens. Op de romp (zone 2) wordt het motief met de bogen, de wapenschilden en de bloementakken voortgezet. Het tekstgedeelte is vervat tussen horizontale profileringen en onderbroken door de reeds aangehaalde schilden. Hier staat: 'De St.-Joorisgilde/ aan A. Janssens/Gent sept 1909?'. Op het schouderstuk (zone 3) bloeit de plant open en zien we de bladeren en de bloementrossen in hun volle weelde ontluiken op een blauwe achtergrond (hemel). Een gestileerd bloemmotief scheidt de trossen van elkaar. Het schouderstuk is van de rechtopstaande boord (zone 4) gescheiden door een smalle bruinrode band. De boord heeft opeenvolgend een blauwe rand en een band van driehoeken afwisselend bruinrood en lichtgroen. Links van het stadswapen is de signatuur MAES en rechts een monogram in de vorm van een gekaderde W zichtbaar. Er bestaan sterke vermoedens dat dit monogram afkomstig is van Valentin Vaerwyck, die bijgevolg de ontwerper van de vaas zou zijn. (*) De bodem van de pot draagt het

(4) Op Vaerwycks restauratietekening van de hallen van Brugge uit 1917 is hetzelfde monogram aangebracht. DE SMET (F.): *Valentin Vaerwyck. Son œuvre*, Brussel, 1932, p.31.

stempel MAES GAND en toont ook een pelikaan (of zwaan). De signatuur en de stempel verwijzen naar het atelier van vader Charles Maes. ⁽⁵⁾

Afb. 3: signatuur 'Maes Gand' op de bodem van de pot (1909).
Foto: D. Vande Papeliere.

In de collectie van de Sint-Jorisgilde bevinden zich twee gelijkaardige potten in geglaazuurd aardewerk uit 1910 en 1914. Zij werden geschonken aan de gildeleden Mees en Beeckman en waren ook producten uit het pottenbakkersatelier Maes, maar deze keer uitgevoerd door de zonen. Het eerste stuk was reeds opgenomen in de museum-inventaris van 1987 (inv.nr. GJ 09 B 012). De pot uit 1914 werd pas in 2000 aangekocht. Hij kon worden geïdentificeerd aan de hand van een niet-gesigneerde studietekening, ook bewaard in het museum (inv.nr.GJ 06 C 005-1987).

In 1910 schonk de Sint-Jorisgilde de eerste van deze twee potten aan Jozef Mees (H: 39 cm; diameter onder: 25,5 cm en diameter boven: 27,7 cm). Josephus Camillus Mees werd op 27 maart 1875 geboren in de Zaaïmanstraat (nu Dobbelslot) als jongste zoon van een smid. Zijn broer Theophiel Florimond werd schrijnwerker terwijl Jozef een opleiding volgde tot meubelmakersgast en later aan het hoofd stond van een meubelmakersatelier. Hij huwde op 13 juli 1910 met Marie Adelaïde Lambrecht (1870-1953) en overleed kinderloos in Gent op 31 mei 1947. Verscheidene leden van de familie waren houtbewerkers en zijn neef en naamgenoot architect, kunstschilder en binnenhuisdecorateur Jozef Maurice Mees (1898-1987) was zelfs toonaangevend in de Gentse meubelproductie vanaf 1920. ⁽⁶⁾ In 1926 bracht 'Kunst

(5) Verzameling J.-M. Van Gele ('Arts and Antiques Invest' Gent).

(6) DAENENS (L.): *De toegepaste kunsten sinds 1800*, in: *Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 360. Met dank aan Octaaf Peeters en Eric De Moor voor hun informatie over de familie Mees.

en Kennis', de artistieke kring van de academie, een overzicht van de creaties van haar leden. Het meubilair van één van de standen kwam uit het atelier van vader Theophiel Florimond (1871-1961) en zoon Jozef Murice Mees (1898-1987). (7)

Jozef Camiel Mees behoorde tot de pioniers van de heropgerichte Sint-Jorisgilde. Hij werd lid in 1908 en ijverde samen met August Poppe, Oscar Sinia, August Vonck en René De Craemer voor de inrichting van hun eerste lokaal in het huis van Jan Vanden Bogaert (15/02/1870 - 1921) aan de Vrouwebroersstraat, toen nog de Kuiperstraat. In dit huis kwamen de gildeleden samen, tot de gilde na het overlijden van Vanden Bogaert een onderkomen kreeg in de refectorie van het voormalige Caermersklooster, eigendom van het provinciebestuur en nu in ruïneuze toestand. In 1913 was hij proviaseerder van de Sint-Jorisgilde en op die manier nauw betrokken bij de organisatie van het gildeleven.

De versieringen op deze vaas zijn identiek aan die op het vorige stuk en ook verdeeld over vier zones. De kleuren verschillen evenwel en de lijnen zijn iets strakker en soberder gehouden.

Afb. 4: Het bruidsstuk voor Jozef Mees uit 1910.

Op het voetstuk zijn in drie composities de aanzet en de onderste bladeren met bloemen van een bloementros afgebeeld, driemaal afgewisseld met een rechtopstaande voetboog waarop het wapen van Gent, van de Sint-Jorisgilde en van de schrijnwerkers te zien zijn. Het wapen van de schrijnwerkers verwijst naar aan het beroep van de

(7) CAPITEYN (A.) (red.): *Interbellum in Gent 1919-1939*, Gent, 1995, p. 179. Kunst en Kennis. Jubeluitgave Gent, 1926, pp. 68-69.

gevierde. Het bestaat uit een veld van keel, een gouden winkelhaak, een zilveren bijl met gouden steel, een gouden gereedschapskist met zilveren scharnieren en een gouden staaf. Alle wapens zijn door bladeren omgeven. Op de romp worden de bogen, de wapens en de bloementakken voortgezet en zien we een horizontaal golvenspel van verschillende kleuren (geel-rood). Het tekstgedeelte is vervat tussen horizontale profileringen en onderbroken door de schilden. Hier staat: 'De St.-Joorisgilde/ aan Jozef Mees/Gent julij 1910'.

Op het schouderstuk prijken de bloementrossen in volle weelde op een blauwe achtergrond. Elke tros is van de andere gescheiden door een gestileerd blauw bloemenmotief. Het schouderstuk is van de rechtopstaande boord gescheiden door een smalle rode band. De boord heeft opeenvolgend een blauwe rand en een band van driehoeken afwisselend rood en blauw. Rechts van het stadswapen staat de signatuur 'AJMaes Gent' en op de bodem zijn twee vogels ingeprint. Het gaat duidelijk om een stuk uit het atelier van de broers August en Jules Maes die op 7 november 1909 het bedrijf van hun vader overnamen.

Afb. 5: detail signaturen op de zijkant van de pot Mees (1910).
Foto: D. Vande Papeliere.

Het derde stuk werd in 1911 geschonken aan de jonge en talentrijke beeldhouwer Geo Verbanck (Gent 28 januari 1881- Aartselaar 12 december 1961). (*) Het is nu nog in het bezit van de familie Autrique. Geo Verbanck trad in 1906 toe tot de Sint-Jorisgilde, wellicht op voorspraak van zijn vriend Valentin Vaerwyck. Beiden waren nauw betrokken bij de evenementen ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling in 1913. Het museum van de Sint-Jorisgilde bewaart verschillende beeldhouwwerken van Verbanck. In tegenstelling tot de meeste van zijn gildebroeders was Verbanck afgestudeerd aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten. Tijdens het

(8) DEMEY (A.): *Geo Verbanck beeldhouwer*, Gent, 1995. Met dank aan Els, Henk en Bob Autrique en aan Annie Verbanck voor bijkomende informatie en foto's over Geo Verbanck.

Afb. 6: portret van Geo en Berthe Verbanck-Autrique, familie Autrique.

patroonsfeest van 1911 bood Verbanck zijn medeconfreers een souper aan ter gelegenheid van zijn huwelijk met Berthe Autrique. Als geschenk ontving hij deze pot in art-nouveaustijl.

De decoratie op de pot (H: 42 cm, B: 42 cm, binnendiameter opening en diameter basisvlak 27 cm) is merkkelijk soberder dan bij alle vorige stukken. Van het voetstuk tot aan de boord ontluiken verschillende bloemencomposities, twee ervan worden aangevuld met de wapens van de stad en de Sint-Jorispilde. Zoals bij de andere potten is het decorum afwisselend blauw en bruin. De kruisbogen die op de andere potten afgebeeld staan, ontbreken hier evenwel zodat er gedeelten onbeschilderd bleven en horizontale profileringen scheiden de verschillende zones. Op de tekstband staat: DE ST.-JOURISGILDE / AAN GEO VERBANCK / JANi 1911. Het stuk draagt op de zijkant van de pot de signatuur MAES met de in elkaar geweven letters en een monogram in de vorm van een gekaderde W. Ook hier is zijn boezemvriend Valentin Vaerwyck de vermoedelijke ontwerper.

Afb. 7 en 8: de pot van Verbanck (1911) met het wapen van de Sint-Jorispilde en de signaturen van de ontwerper en de uitvoerder. Foto: Autrique.

De vierde vaas is een geschenk aan advocaat Bernard Gustave Beeckman. (H: 45 cm, binnendiameter boven 27 cm en diameter bodem: 28 cm). Gustave Beeckman werd op 30 januari 1886 te Gent geboren als tweede zoon uit een tweede huwelijk (1877) van meesterblikslager Jacob Jan met Cordula De Vliegheer. Tussen 1901-1910 woonde hij in de Priesterstraat 92 (nu Doornzelestraat). Uit een eerste huwelijk met Fanny Adela Vergult had Jacob Jan een dochter Maria (° Gent 06/09/1874 † 22/02/1947) die in 1909 huwde met kunstenaar Prosper Böss. Deze begaafde Gentse portrettist was sinds 14 juni 1920 eveneens lid van de Sint-Jorisgilde en werd tijdens de algemene vergadering van 1 mei 1921 tot penningmeester verkozen, als opvolger van de overleden Jan Van den Bogaert.

Gustave Beeckman werd op 3 februari 1913 als lid aanvaard in de Sint-Jorisgilde. Op de confreresvergadering van 7 juli 1914 was er sprake van het nakende huwelijk van de gildeleden Vaerwyck en Beeckman. Op 12 augustus 1914 huwde G. Beeckman te Izegem met Anne Loor. Hij was toen advocaat en kandidaat-notaris. In 1915 vestigde het koppel zich in de Geldmunt. Ze kregen 2 kinderen: Marie Christine (°Gent 1916) en Jacques Edouard (°Gent 1919). In 1919 verliet G. Beeckman de stad Gent en vestigde zich te Assebroek. (9) Maar hij bleef de Sint-Jorisgilde trouw en stond in 1923 zelfs op de lijst van de confreres, samen met zijn schoonbroer Prosper Böss en architect Amand Janssens. Na 1940 verdwijnt zijn naam uit de archieven van de Sint-Jorisgilde.

Afb. 9: ontwerptekening potten Vaerwyck en Beeckman, niet gesigeneerd of gedateerd. Foto: D. Vande Papeliere.

Van beide identieke potten - de ene voor G. Beeckman, de andere voor Vaerwyck - bestaat ook een gedetailleerde deels ingekleurde ontwerptekening in potlood. (10).

De vier boven elkaar geplaatste zones zijn op de tekening van boven naar onder genummerd van A tot D. Van elke zone wordt een detailtekening op ware grootte verstrekt. De beschrijving komt volledig

(9) Stad Gent, archief Bevolking, met dank aan Philippe Debergh en Ginette Desmet voor de waardevolle assistentie.

(10) H: 62 cm; B: 144 cm museum SJ gilde inventaris GJ 06 C 005.

overeen met die op de kruik van 1910. Enkel de namen en de datum verschillen: 'Aan V. Vaerwyck Gent oogst 1914 aan G. Beeckman'. Daarna volgen de beroepswapens van beide mannen: de passer en de winkelhaak voor architect Vaerwyck en het rechtopstaande zwaard en

Afb. 10 en 11: De pot van Beeckman met het wapenschild van de juristen en een detail van de signatuur van het atelier Maes. Foto: D. Vande Papierie.

een weegschaal voor de jurist Beeckman. De kruik van Beeckman werd enkele jaren geleden aangekocht bij een handelaar in Maldegem en aan het patrimonium van de Sint-Jorisgilde toegevoegd. Ze heeft opnieuw de weelderige decoratie van de eerste twee stukken en heeft als tekst: De St.-Jorisgilde /Aan G. Beeckman /Gent oogst 1914'. Ook dit stuk draagt aan de onderzijde van de wand de signatuur van het atelier Maes en op de bodem de vermelding 'Maes Gent'. Dit is voorlopig het enige product uit het atelier Maes waarvan een tekening bewaard bleef.

Het bruidstuk van Valentin Vaerwyck is helaas (nog) onvindbaar. Vaerwyck (1882-1959) huwde op 1 augustus 1914 met de Brugse Irma Alexandre en woonde jarenlang in zijn zelf ontworpen woonhuis aan de Kortrijksesteenweg vlakbij de Sterre.

Er kan een vergelijking worden gemaakt met de productie uit andere bedrijven in het land. We denken dan in de eerste plaats aan het atelier Maes in Torhout. Beide bedrijven waren actief in dezelfde periode. Zoals in Gent werden ook in Torhout veel vazen ontworpen en de florale motieven (vaak een bloeiende plant die zich vanaf de bodem uitbreidt over het hele oppervlak van de vaas) zijn talrijk aanwezig. ⁽¹¹⁾

Maar ook andere stukken uit dezelfde periode kunnen met de vazen van de Sint-Jorisgilde vergeleken worden, zowel figuratief als technisch. Dit geldt bijvoorbeeld voor het werk van beeldhouwer, graveur, tekenaar en later ook keramist Arthur Craco (Sint-Joost-ten-Node 1869 - Etterbeek 1955). Die werkte in 1910 in Ledeberg bij Gent samen met pottenbakker Fritz Horta (Heist-op-den-Berg 1877 - Gentbrugge 1952), een neef van art-nouveau architect Victor Horta. ⁽¹²⁾ De gebroeders Maes uit het nabijgelegen Sint-Amansberg moeten de beide keramisten toen zeker ontmoet hebben.

Hoeveel vazen de firma Maes in opdracht van de Sint-Jorisgilde vervaardigde is niet bekend. Zoals gezegd zijn het er ten minste vijf, besteld en uitgevoerd tussen 1909 en 1914. In de archieven van de gilde bevindt zich ook geen spoor van de opheffing van de gewoonte om de leden bij hun huwelijk een vaas te schenken, maar mogelijk maakte W.O. I een einde aan deze mooie traditie. Omdat deze stukken gedateerd zijn, hebben ze een groot belang voor de identificatie van de merken op ander ongedateerd keramisch materiaal uit hetzelfde productiecentrum.

(11) PEREMANS (P.): *Torhouts aardewerk. Art Nouveau*, Torhout, 1996.

(12) DE PAEPE (J.) en LOGGHE (M.): *Arthur Craco*, Brussel, 2004. GUISSSET (J.): *Adrien van der Burch en Arthur Craco*, in: *Historische Woonsteden en tuinen*, juni 2004, nr. 142, pp.19-21.

Vier kerken toegewijd aan Sint-Antonius-abt in het Bisdom Brugge

Guido Vermeulen

Deel 2 3. Ingooigem en 4. Rollegem (°)

4. Rollegem- Kortrijk

Afb. 1: De kerk van
Sint-Antonius-abt te Rollegem.

De kerk van Sint-Antonius-abt te Rollegem is een geklasseerd monument omwille van de vroeggotische aanleg (eerste helft 13de eeuw) van het koor en de achthoekige vroeggotische vieringstoren, waarvan alleen de viering goed bewaard bleef (tweede kwart 13de eeuw). (1) Vooral het traptorentje en de oostmuur van het koor met het drielichtvenster zijn typisch voor de vroeggotische stijl. In 1786 en 1793 werd de benedenkerk herbouwd. In 1872 werd de toren gesloopt tot op de hoogte van het dak boven het transept en de bovengeleding gerestaureerd. Het neoromaanse driebeukige schip werd gebouwd in 1904-1905 naar de plannen van architect Jules Carette. In 1965 werd het kerkhof ontruimd en de dorpskom vernieuwd. Wanneer de kerk een altaar aan Sint-Antonius-abt werden toegewijd, is onbekend. De vroegste notitie betreffende Sint-Antonius-abt dagtekent van 1590-1593, waarin een Sint-Antoniusbeeld wordt genoemd en waarvoor Jooris Nisselle 3 pond par. ontving. (2) In dezelfde periode werd het Sint-Antoniusaltaar geschilderd door Heinderick de Ceuninck. (3) De kerk van Rollegem is momenteel geen 16de-eeuws Antoniusbeeld "rijk". Van het einde van de 16de eeuw tot het einde 18de eeuw is er een enorm groot gat waarin de Rollegemse Antonius spoorloos verdween. Na deze grote stilte duikt Sint-Antonius plots op in het kerkarchief met een akte in betrekking tot het toekennen van een relikwie van Sint-Antonius-abt door bisschop Mgr. De Broglie van Gent op 23 juni 1809 aan de kerk van Rollegem. Deze relikwie bevat een stukje van het gebeente van Sint-Antonius-abt. Er wordt echter niet gesproken over een Sint-Antoniusomme-gang.

Een stukje geschiedenis van het bisdom Brugge (4)

Voor de nieuwe kerkelijke indeling van 1559 was het huidige West-Vlaanderen onder de rechtsmacht van twee bisschoppen verdeeld: de bisschop van Terwaan bestuurde het westelijke deel; de bisschop van Doornik het oostelijke deel. Op 12 mei 1559 heeft Paus Paulus IV het bisdom Brugge opgericht. Het omvatte het noorden van West-Vlaanderen met een deel van Oost-Vlaanderen en van Zeeuws-Vlaanderen. Het overige grondgebied van West-Vlaanderen was onder de jurisdictie van drie bisschoppen verdeeld: het westen was bij het bisdom leper; de streek van Kortrijk bij Doornik (waaronder

(°) Zie het vorige nummer van *Van Mensen en Dingen*.

(1) Van Overstraeten J., *Gids voor Vlaanderen* p. 661. Dit is West-Vlaanderen. Uitg. Flandria Brugge Deel 3. Rollegem p. 1633. ACL Brussel, Kanton Kortrijk II Rollegem p. 43.

(2) Despriet, Ph., *de Zuidwest-vlaamse parochiekerken*. deel 2. p. 319 Rollegem. Kortrijk 1983. Waarin ook Gemeentelijk archief Rollegem B57 en kerkrekening 1822 werden opgenomen.

(3) Rijksarchief Kortrijk. Oud stadsarchief 3318. Jaren 1590-1593).

(4) bron: *Kalendarium bisdom Brugge*.

Ingooigem en Rollegem); de streek van Tielt bij Gent. Als gevolg van het Concordaat van 1801 werden de bisdommen leper en Brugge afgeschaft en de departementen van Leie en Schelde werden het nieuwe bisdom Gent. Vandaar de toekenning van de Antoniusrelikwie aan de kerk van Rollegem door de bisschop van Gent. Bij bul van 27 mei 1834 heeft Paus Gregorius XVI het bisdom Brugge opnieuw opgericht, met de provincie West-Vlaanderen als grondgebied. De vroegere Sint-Donatianskathedraal was intussen afgebroken; de parochiekerk van Sint-Salvator en Sint-Elooi werd toen tot kathedraal verheven onder de aanroeping van Sint-Salvator en Sint-Donatiaan. Op 29 juni 1967 werd het arrondissement Moeskroen - sinds 1963 in de provincie Henegouwen - naar het bisdom Doornik overgeheveld.

Rond de Antoniusrelikwie, die dateert van 1809, moeten enkele nieuwe kerkschatten worden gegroepeerd, o.a. een houten gepolychromeerd borstbeeld van Sint-Antonius-abt in een cartouche. (5) Het borstbeeldje kan een osculatorium met relikwie bevatten. Dit paneel hing destijds in de inkom van de pastorie boven de deur en in 1976 belandde het op de pastoriezolder van pastoor O. D'Heygere. Het is een bijzonder volkse, bijna naïeve, afbeelding die heel wat bedevaarders zal hebben aangesproken. Getooid met alle toebehoren, zit Antonius als een "slaapkop" boven zijn tombe, waarin zijn relikwie vastzit. In de cartouche of omlijsting zitten twee in het goud geschilderde vlammeende harten en in twee holten moeten destijds grote gekleurde namaakedelstenen hebben gezeten.

De zilveren ceremoniestaf, die bekroond is met een Antoniusbeeldje, wordt in de sacristie bewaard. Volgens Paul Debrabandere (6) werd deze zilveren baljuwstaf geleverd door de Kortrijkse zilversmid Frans Descamps omstreeks 1825. De kerk bezit van zijn hand ook een stralenmonstrans, een wierookvat en -scheepje met Hollandse merken (1814-1831) en het monogram DC. De baljuw gewapend met zijn ceremoniestaf ging bij grote kerkelijke processies en plechtigheden de stoet van de priesters naar het altaar vooraf. Achter de baljuw en net voor de priesters en de misdienaars, stapte de *piekeman* of kerkwachter, die een band over de rechterschouder droeg, waarop te lezen stond: "Eerbied in Gods huis". Een relikwie vraagt om een zilveren reliekhouders of osculatorium. (7) Deze van Rollegem is bekroond met een borstbeeldje van Sint-Antonius-abt (ca. 1850). De aankoop ervan gebeurde vrij laat na de ontvangst van de relikwie in 1809.

Een nieuwe periode wordt ingezet met de litanie van Sint-Antonius-abt *Geloofd zij Jezus Christus ! Amen. S. ANTONIUS-ABT.* We lezen een korte levensbeschrijving van Sint-Antonius gevolgd door een litanie en een gebed. De tekst die vermoedelijk door pastoor J.P. Bettenhof (1879-1903) opgesteld is, kreeg een "imprimatur": Brugis,

Afb. 2: Houten gepolychromeerd borstbeeld van Sint-Antonius-abt.

Afb. 3: Zilveren ceremoniestaf met Antoniusbeeldje.

(5) foto ACL Brussel B 38751'45 1700.

(6) De Brabandere P. De Kortrijkse edelsmeedkunst 1979. Kanton Kortrijk II 1979. p. 44 Rollegem.

(7) foto ACL M 75410,73 Detail foto G. Vermeulen.

Afb. 4: Osculatorium met borstbeeldje van Sint-Antonius-abt.

23a Augusti 1883 J.A. Syoen C.L.C. en werd gedrukt bij F. Claeys, Uitgever, Biscaeyersplaats, te Brugge. Een liturgisch gewaad werd geschonken door C. Herbau en Jhr. Deveugle (voormalig burgemeester van Rollegem) aan pastoor Ph. Bettenhof (volgens opschrift) gedagtekend 1895. ⁽⁸⁾ Het werd gemaakt uit zijdelaken met goud- en zijdeborduurwerk en zilvermoor; op de rugzijde van de kazuifel in borduurwerk een buste van Sint-Antonius-abt. Is het een toeval van omstandigheden? Mgr G.J. Waffelaert, geboren te Rollegem op 27 augustus 1847, wordt bisschop van Brugge in 1895. Het is best aanneembaar dat de bisschop én pastoor Bettenhof een plechtig dankfeest hebben gehouden in de eigen parochiekerk met het nieuwe kerkgewaad van Sint-Antonius-abt.

Een nieuwe periode

Na de grote verbouwing van de kerk in 1904-1905 met een driebeukig schip in neoromaanse stijl, werd een nieuwe periode ingeluid onder het herderschap van pastoor Rijkaart Billiau (1903-1910). De nieuwe kerk kreeg een neoromaans Sint-Antoniusaltaar dat bestaat

(8) Gemeentearchief Rollegem
(foto ACL M 75311,73) Detail.

Afb 5: In borduurwerk een buste van Sint-Antonijs-abt op een liturgisch gewaad.

uit een stenen gepolychromeerd drieluik en een altaarsteen. Links onder een drielobbig baldakijn zit Antonius in gebed in een grot. Onder het rechter baldakijn geneest Antonius de zieken. In het midden bevindt zich het beeld van Sint-Antonijs-abt.

Afb. 6: Sint-Antonijsaltaar.

De naoorlogse periode

De naoorlogse periode werd ingezet met de aankoop van een gepolychromeerd Sint-Antonijsbeeld uit gips. In 1921 liet pastoor Camil Vandenweghe (1910-1925) afkomstig uit Oostvleteren (Sint-

Antoniusverering) een litanie drukken “*ter ere van Sint-Antonius-abt beschermmer der landslieden, patroon tegen ‘t wild vuur, tegen alle pestelijke ziekten, gevaarlijke rampen en ongemakken van mensen, dieren en vruchten.*” De zomeromwegang werd gevierd op de verheffing van Sint-Elooïs relikwieën op 25 juni en is vastgelegd op de zondag voor Sint-Pieter. De tekst bevat een korte levensbeschrijving, een litanie en een gebed (zoals hierboven) en draagt het “Imprimatur” Brugis 19a octobris 1921 H. Vandenberghe Vic. Gen. Druk J. Derdeyn Rollegem. Deze litanie kende een herdruk bij J. Derdeyn Rollegem. De zinsnede “De Ommegang...” werd weggelaten. Een derde litanie verscheen bij koster Leman in 1974 die ook zorgde voor een Franse vertaling.

Afb. 7.

De oorsprong van de “ommegang”

Door het jaar trekken pelgrims te voet naar het oord. Een of twee keer per jaar geeft een processie het parcours aan, wellicht om ontsporingen, vergissingen of vergetelheid te voorkomen. Deze processie trekt door het veld van kapel tot bidplaats, van het ene wonderoord naar het andere. Deze ommeegang, die je ook *rondgang* of *grand tour* kunt noemen, heeft soms oeroude wortels. De stad Ronse zou naar verluidt teruggaan op een antiek *oppidum* met de naam *rodenac*. Volgens de Keltische wortels betekent dit woord een ringvormige versterking, in het latijn *rotornacum*. Maar wat was er eerst, de kip of het ei? Ringvormige vesten rondom de stad of een kringvormige ommeegang? We weten immers dat deze laatste reeds ten tijde van de Galliers plaatsvond.⁽⁹⁾ Boeiend om na te gaan hoe en in welke parochies een bekende Mariale of andere ommeegang is ontstaan!

Na de oorlog 1940-'45

Pastoor André Desimpel (medepastoor te Rollegem van 1953 tot 1973) vertelde dat er een Sint-Antoniustriduüm werd gevierd. De inzet kwam op 17 januari, en viel samen met de biddag. Een kapucijn uit Izegem kwam drie dagen logeren in de pastorie, om in iedere mis het sermoen te houden. In 1960 kwam hieraan een einde met pastoor G. Stengée. Rollegem kende ook twee grote processies: H. Sacramentsdag en Half Oogst. De kinderen mochten in deze stoet het leven van Sint-Antonius uitbeelden. Om dit gebeuren te melden, werden strooibriefjes gedrukt en in het dorp verspreid. Walter Giraldo zegt dat eertijds te Rollegem, tijdens de Antoniusviering, het ritueel “koek- en lint” bekend was en dat men kledingstukken liet wijden. In 1992 liet pastoor W. De Wulf een nieuwe gebedskaart maken in kleur, samen met een nieuwe eenvoudige uitgave van de litanie. Zij werd goedgekeurd door H. Vandecasteele, Vic. Gen. 1 juni 1992. Vooraan en op de rugzijde prijken een afbeelding van het huidige Sint-Antoniusbeeld (ca.1925) en het altaar; de tekst bevat een aangepaste litanie en een levensbeschrijving van de Heilige Antonius-abt. In de pastorie wordt een houten Sint-Antoniusbeeldje bewaard, dat pastoor De Wulf heeft laten restaureren in 1993 (afb. volgende bladzijde). In 1993 liet pastoor W. De Wulf de oude reliekhouders (cartouche) restaureren, om deze tijdens het Sint-Antoniusfeest in het koor op te stellen, dit tot grote ver- en bewondering van vele jonge parochianen.

Herinnering aan de Sint-Antoniusviering te Rollegem

Op 17 januari 1994 organiseerde een werkgroep, onder leiding van pastoor De Wulf op de parochie voor de eerste keer een Sint-Antoniusviering. Er werden een omzendbrief en een uitvoerig feest-

HEILIGE ANTONIUS APT

Patron van de parochiekerk Rollegem
waar hij het hele jaar door vereerd wordt,
maar vooral rond zijn feestdag op 17 januari

Afb. 8: Gebedskaart in kleur.

(9) Bron. Paul de Saint-Hilaire De genesheiligen Tussen Noordzee en Ardennen Gids van hun attributen en symbolen Sympomed edimed Brussel 1991 pp. 37-40.

Afb. 9: Een houten Sint-Antoniusbeeldje.

programma gedrukt. Voor de gelegenheid werd ook een Plechtige Eucharistieviering voorbereid, die werd voorgegaan door Mgr. Roger Vangheluwe en muzikaal verzorgd door het Rollegemse koor. Daarna volgde een traktorwijding door de bisschop. Op de middag kon iedereen bijzitten aan het hutsepotfestijn en daarna een rustige Antoniuszoektocht meemaken.

In 1997 zet de kerk van Rollegem zich op als kerk van de maand.

Voorlopig besluit

Over de verering van Sint-Antonius-abt is veel geschreven in kranten en Vlaamse heem- en volkskundige tijdschriften. Het gaat om tientallen 'zanten' over de eens zo populaire Antoniusommegangen al of niet gekoppeld aan een volkse verkoop per opbod van varkenskoppen na de hoogmis.

In deze berichtgevingen treft men soms een jaartal aan of een archiefnota in de Oude Vlaamse spelling want... ieder Antonius-broederschap wil de oudste Antonius in zijn kerk. Tussen Aartrijke en Zerkegem bestaat een dergelijke rivaliteit om de meest krachtige voorspreker bij God. Zo is "Tone van Aartrijke de Vader abt en deze van Zerkegem maar zyne zeune!" Deze en andere nota's worden steevast elk najaar in kleine publicaties overgenomen en zo nodig aangedicht of aangedikt zoals Antonius' varkentje, altijd opklimmend tot "héél lang geleden" in vroegere eeuwen.

Sommige parochiepriesters en leken hebben omtrent hun Sint-Antonius waardevol archiefonderzoek gedaan en deze 'sprokkels' her en der in heembladen verspreid. Bij ons onderzoek naar de oorsprong van de devotie tot Sint-Antonius in het bisdom Brugge dringt de noodzaak tot herbronning zich op.

Daarom is ook deze studie een werkdocument zoals in de inleiding reeds werd vermeld.

Door vijftien jaar lang deze "Sint-Antoniussprokkels" en fotomateriaal te verzamelen, is een bestand ontstaan waaruit wij nu kunnen putten. Door het tijdschrift Antoniana en door het feit dat er in de wereld een aantal fervente verzamelaars in devotionalia van Sint-Antonius-abt zijn, is de belangstelling voor deze heilige sterk toegenomen. Na jarenlang verzamelen en ordenen van gegevens is de tijd voor evaluatie aangebroken. Dit is een voorlopige nabespreking en een aarzelend besluit omdat slechts vier parochies van de 35 werden behandeld.

Het is evident dat met jaartallen en eeuwvermeldingen in de vele 'zanten' met de nodige omzichtigheid moet worden omgesprongen, zowel bij historische gebeurtenissen als bij de datering van cultusvoorwer-

pen en devotionalia. (Een eeuw is 100 jaar! Een stuk langer dan een mensenleven. In het beste geval is het de duur van anderhalve generatie. Er daarin kan véél gebeuren.) Met de weinige beschikbare notities over de vier kerken die aan Sint-Antonius-abt zijn toegewijd kon een (voorlopige) kroniek worden samengesteld.

De voorgeschiedenis van deze kerken is meestal verbonden aan het ambacht, waaronder deze kerk ressorteerde, én aan het patronaatschap van een abdij die de oudste expliciete meldingen van de volksdevotie tot Sint-Antonius-abt hebben genoteerd.

We mogen stellen dat de devotie tot Sint-Antonius-abt in Vlaanderen haar vroegste ontstaan aan de Antonierorde in Viennois te danken heeft. Van hieruit verspreidde en verankerde deze devotie zich over geheel West-Europa. De belangrijkste commanderijen in onze gewesten waren deze van Bailleul en Barbefosse (Havré bij Mons). In de 15de eeuw waren het klooster en de Sint-Antoniuskapel te Belle voor de Vlaamse bedevaarders en lijders aan het Sint-Antoniusvuur tot in 1577 het meest vermaarde toevluchtsoord.

Het begin van de 16de eeuw draagt nog de vele sporen van oorlogen, hongersnoden en epidemieën. De kapucijnerorde, gesticht in 1528, heeft deze noden helpen lenigen en de verering van de pestheiligen (Brugge) aangemoedigd. De eerste kwantitatieve gegevens over de Antoniusdevotie vinden we pas vanaf het einde van de 16de - begin 17de eeuw. De volksdevotie tot Sint-Antonius in Vlaanderen heeft niet alleen een grote evolutie doorgemaakt, maar is ook een lied met héél veel bekende, maar ook vergeten strofen. In de kroniek van de Antoniuskerken kunnen bloeiende perioden, maar ook perioden van verval, worden afgebakend, waarin bijvoorbeeld na de toekenning van een relikwie, de aankoop van cultusvoorwerpen en het gebruik van devotionalia sterk werden gestimuleerd. De dieptepunten komen even duidelijk naar voren, maar naar de oorzaak is het moeilijk peilen. "Geen nieuws is goed nieuws" wordt wel eens gezegd. In relatief rustige perioden komt ook het godsdienstig leven op een laag vuurtje te staan. In goede dagen laat de aankoop van cultusvoorwerpen zich logischerwijze groeperen rond:

- tijden van verbouwing of nieuwbouw en inrichting van een kerk;
- tijdens de ambtsperioden van ijverige Antoniusvriendelijke bisschoppen en pastoors, het bestaan van broederschappen;
- de voor- en naoorlogse perioden 1914-18 en 1940-45;
- perioden van pest- of cholera-epidemieën bij de mensen en besmettelijke ziekten bij dieren (varkenspest) doen bedevaarten toenemen;
- de 'beeldenstorm van 1960' heeft her en der veel schade aangericht aan kerken, kapellen en kloosters.

Om tot erkenning van de devotie tot een heilige te komen, is het noodzakelijk dat een kerk een Sint-Antoniusaltaar en een beeld van de heilige bezit; indachtig dat volgens Thomas van Aquino "Aensien doet gedencken"! Rond dit altaar groeperen zich vele noodzakelijke cultusvoorwerpen of hulpmiddelen om de heilige dichter bij het volk te brengen. De toekenning van een Sint-Antoniusrelikwie vraagt noodzakelijkerwijze om een osculatorium of *zeinsel* om de gelovigen te kunnen zegenen. Dit *zeinsel* moet kunnen worden tentoongesteld in een *rijve* of sarcofaag met daarop de buste van de heilige Antonius-abt.

Bij de verering van de relikwie, verleent de paus of de bisschop een extra beloning, door het verdienen van een gewone of volle aflaat, na gebiecht, gecommuniceerd en de H. Mis bijgewoond te hebben. Bijzondere gebeden en de litanie tot Sint-Antonius-abt waren voorbehouden aan wie kon lezen en gebeurden meestal thuis. Meestal offerden bedevaarders een kaarsje en een wassen ex-voto als dank voor een verkregen gunst. Te Ingooigem hangt een waardevolle verzameling zilveren ex-voto's ingelijst naast het St. Antoniusaltaar. Gegoede families vragen ook grotere gunsten.

De stichting van een broederschap of confrerie voor manspersonen, leidde tot een her- of opwaardering van de verering van de patroonheilige, het bevorderen van het persoonlijk geloofsleven van de gildebroeders tijdens de winter- en/of zomeromwegang en het Sint-Antoniusfeest in de parochiekerk en op de parochie zelf. Na de heilige wordt zijn varken gediend.

Aan een Antoniusfeest werd steeds het offeren in natura (soms op het Sint-Antoniusaltaar) van levende en eetbare producten verbonden, gevolgd door de vrolijke noot bij de verkoop ervan bij opbod na de hoogmis. Het *schettekot* onder de kerktoren te Heist aan zee in 1837, wijst op de oprichting van een broederschap. Te Blankenberge was zo'n kot in 1920 in gebruik maar... het wijst er op een traditie in dit volksgebruik die vermoedelijk teruggaat tot een bloeiperiode omstreeks het jaar 1837 én naar het bestaan van hun broederschap ca. 1660 dat in 1786 werd afgeschaft door keizer Jozef II. Rivaliteit tussen parochiegemeenschappen is van alle tijden. Zo zijn Antoniusrelikwieën steeds begerenswaardige voorwerpen geweest.

De O.L.Vrouwkerk te Brugge bezat in 1214 een Antoniusrelikwie afkomstig uit Konstantinopel. Hiervan kreeg Heist aan Zee een deeltje in 1740. Deze eer had zij te danken aan de ijver van hun bloeiend broederschap, want in deze periode bezat zij reeds een zilveren ceremoniestaf, een osculatorium van de Brugse goudsmid Andries Petijt, een borstbeeld van Sint-Antonius door Jan van Hecke, een sarcofaag

én... met de toekenning van deze relikwie schenkt Mgr. Van Susteren hen een aflaat! Mgr. Malou schenkt Heist een tweede Antoniusrelikwie in 1854. Er volgt een devotieprentje én een aflaat voor het broederschap. Drie jaar later ontvangt Blankenberge een Antoniusrelikwie. Ingooigem ontving haar relikwie in 1669 en Rollegem in 1809. Als herinnering aan deze feestdag brachten de bedevaarders souvenirs mee naar huis. De litanie en een gebedje belandden in het kerkboek, het bedevaartvaantje in de stalling en de medaille van Sint-Antonius naast deze van Sint-Benedictus en Sint-Godelieve aan een ketting rond de hals. Het plotse opduiken van een altaar met retabel, schilderij, brandraam of een beeld dankt men meestal aan een schenking uit belofte of uit aanzien. Een voorbeeld hiervan zien we te Heist. Na de bouw van de neogotische kerk in 1875 verschijnt er in 1883 een nieuwe litanie (het oude devotieprentje dateert van 1854) en in 1887 volgt een altaar in neogotische stijl met retabel in gepolychromeerd eikenhout met een beeld en twee tafere-len over de bekoringen van Sint-Antonius en de zegening der zieken. Een Sint-Antoniusklok is meestal de kleinste van een driegeluid (sol, la, si) en heeft - zoals die te Ingooigem - een magische klank. Tot viermaal toe werd een Sint-Antoniusklok ingezegend: nieuw in 1598, hergoten in 1888 en in 1914, nieuw in 1949. Heist-aan-Zee bezat een Antoniusklok in 1680, maar bestelde samen met Blankenberge een nieuw driegeluid mét Sint-Antoniusklok (si) in 1952. Rollegem maakt geen melding van een Antoniusklok maar bezit er zeker ook een.

De kerkmeesters van Blankenberge zijn de enigen die zich wagen aan een bestelling van een "autaar beeldt" (schilderij) bij de Brugse barokschilder Jan Maes. Het werk moet de kerkgangers in 1667 en daarna vele jaren bijzonder bekoord hebben. Bij sommige kerkmeesters wellicht iets te véél, want 150 jaar later vraagt men om de borsten van de vrouw met een zakdoek te doen bedekken.

De geschiedenis van de Sint-Antoniuskerk te Rollegem vertoont veel leemten. De eerste melding van een Sint-Antoniusaltaar dagtekent van 1590, kort na de herstellingswerken aan de kerk. Dan volgt een grote stilte rond Antonius tot in 1809 wanneer Mgr. De Broglie van Gent een Antoniusrelikwie schenkt. Een relikwie vraagt om te worden tentoongesteld en men bestelt een Antoniusborstbeeld in een mooie omlijsting (cartouche). In de sarcofaag is een opening om de relikwie ter verering te exposeren. Het reliëf lijkt minder prestigieus maar heeft iets liefs in zijn volks karakter. Dan volgen stapsgewijs nieuwe aanwinsten zoals een ceremoniestaf (ca 1825), een osculatorium met een borstbeeldje bekroond (ca 1850), een litanie uit 1883 en in 1895 een prachtig gewaad uit goudbrokaat met een wondermooie buste van Sint-Antonius in naaldwerk. De bouw van een neoromaans schip

in 1904 luidt een nieuwe periode in. De kerk wordt getooid met een stenen altaar met retabel en beeld. Pas in 1921 wordt de devotie nieuw leven ingeblazen met een litanie en de instelling van een zomeromwegang. In de jaren 50 komen Izegemse kapucijnen naar Rollegem om de Biddag én het Antoniusfeest samen in een triduum te prediken. Pastoor De Wulf start in 1993 met een nieuwe gebedskaart ter ere van Sint-Antonius en in 1994 met een kersvers Sint-Antoniusfeest naar aloud gebruik. Mgr. Roger Vangheluwe neemt de eucharistieviering én de traktorenwijding voor zijn rekening. De feestmaaltijd is in handen van een feestcomité.

De Ingooigemnaren zijn zich degelijk bewust de echte Antonius-abt in hun midden te hebben, want "de meest eigenaardige pastoors worden naar Ingooigem gestuurd!"; zeggen mensen die het kunnen weten. Antonius leeft er van in 1598 op brede voet met zijn beste schoenen aan, terwijl hij naar de offergaven kijkt, die op zijn altaar worden gedeponereerd. Hoe belangrijk een relikwie (1669) is, blijkt opnieuw uit de vele kerkschatten waarmee Antonius met grote tussenpauzen werd bedacht.

Op een grondplan van 1702 vinden we de aanduiding van een Sint-Antoniuseik, waar vlakbij in 1903 een landelijk café "In St. Antonius" stond en in 1999 nog steeds door de dochter 'des huizes' werd bewoond. Wanneer omstreeks 1854 de neogotiek furore maakt, wil Ingooigem ook een moderne kerk met een nieuw altaar. De bedevaarders hadden ogen tekort om de gebeeldhouwde taferelen te bekijken, waarop Sint-Antonius belaagd wordt door duivels, maar daarnaast de zieken zegent. Na de oorlog in 1920 komt de winteromwegang opnieuw op dreef en wordt de zegen gegeven met een Antoniusbeeldje, dat in zijn buik met een relikwie zit en in zijn gat met een tap om het beeldje te kunnen vasthouden. Dat beroemde beeldje viel zeer in de smaak van Stijn Streuvels, die beweerde dat men voor het 'ding' niet genoeg zorg droeg en ermee dreigde Antonius te zullen ontvoeren. Nieuw initiatief kwam er in de jaren 50 door de club Yvegem Sportief, die brood zag in een goed georganiseerd volksfeest waarin de kerk haar deel kreeg én de cafébazen het recht op een goed bestaan. Hun opzet lukte wonderwel, zelfs zo goed dat Antonius 'schrik der helle' met plezier deelnam aan een boerenbetoging te Brussel in 1971. In de familie van Stijn Streuvels zaten een goede tekenaar én een nog betere beeldhouwer, die een Antoniusbeeld kaapten uit één stuk eikenhout: manshoog vergezeld van een draak met verschrikkelijke grote muil en een lief varkentje en dat bijna 25 jaar lang buiten heeft gestaan. Onlangs mocht de gerestaurerde drakendoder Antonius in de kerk droog en warm binnen staan. In 1598 beierde de Antoniusklok het Antoniusfeest in. In 1998 gebeurde dit reeds vierhonderd jaar lang en dat is het wonderbare van het Antoniusverhaal: toen Jezus Antonius uitgestrekt op de grond

zag liggen, na een zware rammeling van de duivels te hebben gekregen, vroeg Antonius: "Waar waart Gij Heer toen ik zo moest lijden?" En Jezus sprak "Ik was bij je vriend. Omdat je zo moedig gestreden hebt, zal ik ervoor zorgen dat je naam over de gehele wereld bekend zal zijn én blijven!" Wie daarvan niet wakker ligt, is Antonius zelf want hij draagt te Heist de gehele predikstoel op zijn hoofd en... wat daarin sedert 1764 allemaal werd verteld weet alleen Sint-Antonius.

Een zonderling gerechtelijk duel als late uitloper van de Gentse Alijn-Rijmvete

Luc Devriese en Erik Verroken

(1) DIERICX, CH.L. *Mémoires sur la Ville de Gand*, Gent, 1815, deel 2, pp. 551-552; DE SAINT GENOIS, J. *Origine de l'hospice Sainte Cathérine dit Kinderen Alyn's hospitaal à Gand*. In: *Messenger des Sciences Historiques*, Gent, 1850, pp. 98-138; ROGGHE, P. *Het Alijnshospitaal te Gent*. In: *Appeltjes van het Meetjesland*, 1965 nr. 16, pp. 132-145; LUYCKX-FONCKE, E., *Het hospices der kinderen Alijn of Alijns-godshuis te Gent*. In: *Oostvlaamse Zanten*, 1962, jg. 37, p. 1. Noch deze noch andere auteurs legden een verband tussen de dood van Jan van der Zickelen en de Alijn-Rijm vete, onderwerp van dit artikel.

(2) De familienaam werd in de vroege teksten meest als Alin (ook Halin) geschreven (verbuigingsvormen Alins en Aline), zoals ook Rim, en dit evolueerde tot 'y' of 'ij'. In het artikel wordt de 'moderne' schrijfwijze Alijn en Rijm gebruikt. De instelling werd meestal aangeduid als (H)Alins spita(e)l of hospita(e)l en hospice. 'Alins' betekent hier 'van Alin'. Ook de naam van de patroonheilige van de kapel, de H. Katherina, werd veelvuldig gebruikt.

(3) Diericx en na hem ook Voisin en Steyaert beschreven een Romeo-en-Juliaversie van de Alijn-Rijm historie, die blijkbaar onder het volk leefde. De twist zou ontstaan zijn omdat een jongen van de familie Alijn, die tot de volgersnering behoord zou hebben, verliefd werd op de dochter van een voornaam lid van de wevers, die door haar vader uitgehuwelijkt zou worden aan een Rijm, die met de wevers geallieerd geweest zou zijn. De publicatie van de Saint-Genois (1850) verwees de liefdes-historie naar het rijk der fabelen. Het was vooral Paul Rogghé die in zijn studie uit 1965 bewees dat de vete ook niets te maken had met de tegenstelling tussen wevers en volgers. Hij vestigde de aandacht op de bredere politieke achtergronden van het drama.

(4) De Alijn-Rijm vete eiste overigens lang niet zoveel slachtoffers als de vendetta-oorlog die vroeger

Het Huis van Alijn, welbekend museum, 'moederhuis' en redactie-adres van dit tijdschrift *Van Mensen & Dingen*, heeft een lange voor-geschiedenis als Alijnshospitaal. (1) Het was één van de vele kleine caritatieve instellingen die in de middeleeuwse steden opgericht werden. Dergelijke hospitalen of godshuizen boden onderdak aan (in principe) behoeftige, meestal alleenstaande ouderen. Te Gent is dit hospitium het enige in zijn soort dat tot op heden goed bewaard bleef, zij het niet in zijn oorspronkelijke, maar in zijn zestiende-eeuwse vorm.

Het verhaal achter dit Huis vertegenwoordigt een sterk staaltje laat-middeleeuwse mentaliteitsgeschiedenis. Het godshuis werd immers opgericht als boetedoening aan de gebroeders Rijm en hun medeplichtigen opgelegd na hun beruchte aanslag op de Alijns (2) en hun vrienden in 1354. De Gentse schepenen Heinric Alijn, zijn broer Zeger en hun *knape* 'helper' werden toen bij klaarlichte dag op het kerkhof bij de huidige kathedraal vermoord door de broers Goessin en Symoen Rijm. Deze bloedige episode, die zich afspeelde in het veertiende-eeuwse stedelijke patriciërsmilieu, sprak en spreekt nog steeds tot de verbeelding. Vandaar dat deze geschiedenis niet alleen historici boeide, maar ook een zekere legendevorming kende. (3)

Enkele nevenfeiten, die tot op heden geen aandacht kregen, illustren evengoed als de moord zelf de tijdsgeest, waarin bloedige familieveten en vendetta's onder het hoogste stadspatriciaat, voor ons onvoorstelbare gevolgen konden hebben. (4) Het meest spectaculaire daarvan was het gerechtelijk tweegevecht, waarbij Jan van der Zickelen, een van de meest vooraanstaande Gentenaars uit die tijd, het leven liet. Het greep plaats te Rijsel in 1384, tijdens de felle en langdurige Gentse opstand (1379-1385) (5) tegen de Vlaamse graaf Lodewijk van Male (regering: 1346-1384). Deze bijdrage wil de omstandigheden en gebruiken belichten die aan de basis lagen van die geschiedenis. Hierbij komt vooral de correlatie aan bod met het Alijn-Rijm conflict dat dertig jaar (!) eerder uitmondde in de aanslag op het kerkhof. Het onderwerp is nog niet ten gronde onderzocht, maar we hopen hiermee toch gedeeltelijk te kunnen voldoen aan de anderhalve eeuw oude verzuchting van Kervyn de Lettenhove, *Le procès et la mort de Jean de la Faucille* (van der Zickelen) *mériteraient des recherches spéciales*, (6) opgetekend in zijn monumentale eerste wetenschappelijke uitgave van de kronieken van Jehan Froissart, de voornaamste bron van dit verhaal. (7)

Afb. 1: Beeld boven het barokke ingangspoortje aan de Kraanlei van de H. Catherina, patrones van het *Kindren Halyns Hospital 1363*, zoals het opschrift luidt (foto C. Puttevijs). De stichtingsakte werd in dat jaar opgemaakt, maar het generaal akkoord daartoe was al in 1362, onder leiding van Jan van der Zickelen tot stand gekomen en pas in 1365 toen de goedkeuring van de stichting door de bisschop van Doornik arriveerde, was alles in orde. De wapenschildjes op de poortomlijsting onder het beeld (hier niet zichtbaar) zijn van de families van Pottelsberghe-van Steelandt, Immerseel en Sersanders, die in de 16de eeuw een belangrijke rol speelden bij de herinrichting van het godshuis.

nog de Borluuts tegenover de clan van Sint-Baafs had geplaatst. Zie BLOCKMANS, W. Een Middeleeuwse Vendetta. Gent 1300, Houten 1990, pp.1-160.

(5) Een synthese van de sociale en politieke achtergronden van deze 'Gentse oorlog' in DEMUYNCK, R. De Gentse oorlog (1379-1385). Oorzaken en karakter. In: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Gent, 1951, deel 5, pp. 305-318.

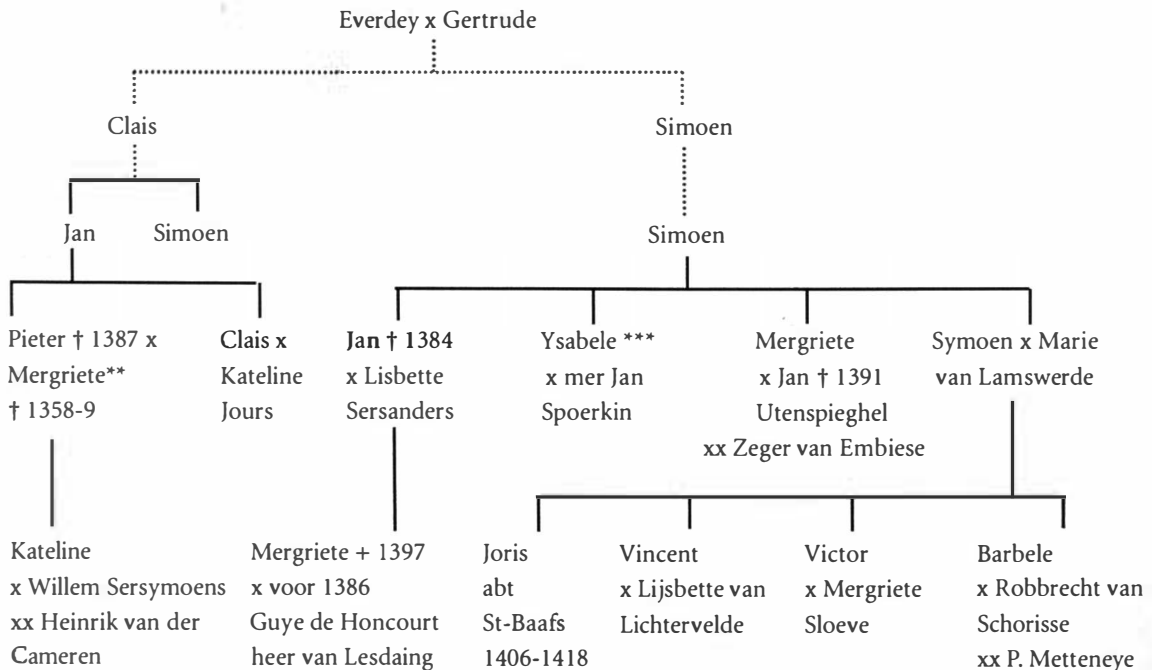
(6) KERVYN DE LETTENHOVE, M. Froissart, Chroniques (1325-1400), Brussel, 1867-1877, deel XXI, p. 181. Deze tekst en zeer onvolledige fragmenten uit deel IX en X met de gegevens over Jan van der Zickelen zijn in PDF-versie raadpleegbaar in gallica.bnf.fr. Meerdere familiegegevens door Kervyn aangegeven in de noten zijn echter foutief, o.a. de relatie met Anjou. De zoon van Jan die daarin vermeld wordt, was een zoon van Symoen, zijn broer. Een recente meer beknopte en goedkope uitgave is AINSWORTH, P.F. DILLER, G.T. Jean Froissart. Chroniques. Livres I et II. Parijs, 2001, Le Livre de Poche, pp. 9-1240. Heel merkwaardig (en ook betrouwbaar) is de 15de-eeuwse Hollandse vertaling door ene Gerijt Potter van der Loo, gepubliceerd door DE PAUW, N. Jehan Froissart's Cronijke van Vlaenderen getranslateert uutten Franssoyse in Duytsche Tale bij Gerijt Potter van der Loo. Deel I, Gent, 1898. De taal hierin is beter verstaanbaar dan het 14de-eeuwse Picardisch Frans van Froissart. De appreciatie van betrouwbaarheid is te vinden in het voorwoord van De Pauw.

(7) De teksten van Froissart werden getoetst aan en aangevuld met onderzoek naar relevante gegevens in de 14de-eeuwse Gentse stadsrekeningen bewaard vanaf 1314 voor het grootste gedeelte van de eeuw (ook in druk uitgegeven, zie DEVRIESE, L. De veertiende-eeuwse Gentse stadsrekeningen. In: Archiefink, Gent, 2004, jg. 4 nr.1, p. 1-3); met daarbij de akten verzameld in de registers van de schepenen van de Keure (bewaard vanaf 1339) en van Gedeele (vanaf 1350).

Jan van der Zickelen en zijn familie

Jan van der Zickelen, de tragische hoofdfiguur, was niet de eerste de beste. Zijn familie (zie kaderstuk) was tijdens de 14de en vroege 15de eeuw een van de machtigste van Gent. Hoewel de leden ervan rijke poorters waren, behoorden ze vermoedelijk niet tot de oligarchische klasse die, tot het einde van de 13de eeuw, het monopolie had in het Gentse stadsbestuur onder het zogenaamde regime van de '39' schepenen. Pas na de machtswissel van 1301-1302 (charter van Senlis) duiken de van der Zickelens op in de stedelijke geschiedenis. In 1305 figureerde een Symoen van der Zickelen onder de 50 Gentenaars die afgevaardigd werden om de beruchte vrede van Athis te ondertekenen. Omstreeks het midden van de eeuw bereikten ze de top in Gent en gingen ze ook daarbuiten meetellen. Het was vooral Jan van der Zickelen, zoon van Symoen, die dat verwezenlijkte. Hij werd in 1359 algemeen grafelijk ontvanger van Vlaanderen en in 1363 van Henegouwen en Holland. Hijzelf was éénmaal (in 1369-1370) en zijn

Genealogie van de familie van der Zickelen in de 14de eeuw*

* Volle lijnen geven zekere relaties weer, stippellijnen vermoedelijke verwantschapslijnen; †: dood; x: gehuwd met; xx: in tweede huwelijk met

** Familiennaam niet bekend

*** In een akte uit 1398 is er sprake van Marie, niet van Beele cfr. SAG, reeks 301, 15, 1397-8, 87v.

De genealogie is problematisch voor de eerste helft van de eeuw. In het dodenboek van de Sint-Janskerk dat in hoofdzaak opgemaakt werd in de eerste helft van de 14de eeuw, maar waarin ook oudere gegevens gekopieerd werden, staan naast meerdere uit andere bronnen bekende, ook verder niet bekende leden van de familie genoteerd. In deze bron zijn echter geen jaartallen te vinden. Wel werd een tak aan de Hoogpoort soms onderscheiden van een andere op Overschelde (ultra Scaldam) rond de Brabantdam. De leden van de eerste tak aangeduid als heer (dominus) heer Simon de Falce (van der Zickelen) en zijn zoon, eveneens Simon, waren waarschijnlijk grootvader en vader van Jan.

De Gentse stadsrekeningen vermeldden in 1316-1317 een Symoen van der Zickelen als geldschiet, samen met andere belangrijke poorters (SAG, 400 nr. 1, f. 40). *Den here Symoen* werd in 1325-1326 en in 1327-1328 genoteerd als geldener *der stede in hare grote noot* (SAG, 400 nr. 1, f. 305 en nr. 2, f. 121). Deze zal de vader geweest zijn van de Symoen fs. ser (des heer) Symoens van der Zickelen, in 1332-1333 schepen van Gedele (SAG, 400 nr. 3, f. 74v°). Het is weinig waarschijnlijk dat deze laatste Symoen, zoon van heer Symoen, dezelfde man was die zorgde voor het Alijnzoengeld en het is natuurlijk uitgesloten dat hij de broer van Jan was die in 1380-1381 als voorschepen nog een belangrijke rol speelde in de Gentse opstand, zoals beschreven in de hoofdtekst. Het is echter best mogelijk dat hij de vader was van onze protagonist Jan. Dat was ook de mening van Thierry de Limburg-Stirum die deze Symoen beschouwde als de zoon van de Symoen die samen met zijn broer Clais slachtoffer werd van Gillis van Sint-Baafs, zoon van Machelyn, in een conflict over de bezittingen aan de Hoogpoort (de Limburg-Stirum, Th., 1882, p. 132-133, 156-158).

Samen met Symoen vermeldden de stadsrekeningen in 1316-1317 eveneens een Jan van der Zickelen als geldschiet. Hij was vermoedelijk de broer van Symoen, en beiden zoon van Clais. Deze laatste was wellicht de Clais die verwond werd in conflict rond de Hoogpoort. In 1366 bezat de zoon van Jan, ook Clais genoemd, een huis aan de Oude Vismarkt waar voorheen Jan van der Zickelen Claiszone had gewoond. Clais was de ontvanger, respectievelijk pachter van de Vismarkt en het Vleeshuis in 1352-

1353 en 1362-1363 (SAG, 400 nr. 7, f. 274bis en nr. 9, f. 102v°). Hij was gehuwd met Kateline Jours uit een prominente familie van viskopers (SAG, 301, nr. 4, 1373-1374, f. 4v). Zijn broer, Pieter (De Saint-Genois, 1850, p. 129) bezat in 1366 een vierde van het goed dat toebehoorde aan de kinderen Alijn (SAG, 301 nr. 2, 1366-1367, f. 16v°). Beiden werden borgen voor het Alijnsoengeld. Symoen *Clais zone* leverde in 1328-1329 laken aan de stad Gent (SAG, 400 nr. 2, f. 239v°). Deze Symoen, of nog een andere, werd in 1357-1358 voor datzelfde betaald (SAG, 400 nr. 8, f. 212v°). Het is niet uitgesloten dat deze Symoen fs. Clais de vader van de Jan van der Zickelen uit ons verhaal was, maar het is minder waarschijnlijk dan de genealogie die hierboven voorgesteld wordt.

Pas vanaf hier zitten we op genealogisch vaste bodem. Jan had een broer Simoen, en twee zussen Mergriete en Marie (SAG, 301 nr. 15, 1397-1398, 87v°). In 1364 was hij eerste borg voor zijn broer Symoen van der Zickelen Symoenszone wanneer deze het aandeel overhandigt van de Alijns in het zoengeld *commende van der peynen van der doet Heinric Alins ende Zegher Alins ghebroeders* (de Saint-Genois, 1850, p. 129). We mogen aannemen dat hij dan ook de Jan van der Zickelen was die in 1362 het algemeen akkoord tot stand gebracht had. Verdere argumentatie betreffende diens identiteit met de man die in 1384 in duel gedood werd, in voetnoot onder 'Het gerechtelijk tweegevecht. Ridderlijk of walgelijk?'

De overige genealogische gegevens zijn afkomstig uit of worden bevestigd door teksten in SAG, reeks 301 nr. 1 (1349-1350) f. 83; nr. 2 (1356-1357) f. 4: nr. 2 (1362-1363) f. 30 en 32; nr. 2 (1365-1367) f. 48; nr. 6 (1376-1377) f. 3v°-4 en 30; nr. 6 (1377-1378) f. 54v°; nr. 8 (1379-1380) f. 26v°; nr. 10 (1386-1387) f. 32, 39, 97, 97v°, 105v° en 115, 121, 130 en 131v°; nr. 11 (1387-1388) f. 17v° en 27 en 87v°; nr. 11 (1388-1389) f. 25; nr. 12 (1389-1390) f. 45; nr. 15 (1397-1398) f. 5v°, 61v° en 87v°; nr. 15 (1398-1399), f. 10v°, 41v°, 55, 87v° en 91-92; nr. 15 (1399-1400) f. 64; nr. 16 (1401-1402) f. 30v°; nr. 20 (1408-1409) f. 11v°, 13 en 75. Verder nog in SAG, reeks 330 nr. 3 (zoendingen 1364-1365) f. 9-10; nr. 9 (1390-1391) f. 39v°; nr. 10 (1393-1394) f. 5; nr. 10 (1395-1396) f. 58; nr. 10 (1396-1397) f. 6 en 67v°; nr. 11 (1397-1398) f. 19-19v°; nr. 11 (1398-1399) f. 88; nr. 11 (1399-1400) f. 22 en 27v°; nr. 14 (1407-1408) f. 25.

vermoedelijk veel jongere broer Symoentweemaal (in 1377-1378 en in 1380-1381) eerste schepen van de Keure, een functie die min of meer te vergelijken is met het huidige burgemeesterschap. Zijn ver-

(8) Een ongeloofwaardige traditie laat de van der Zickelens afstammen van een familie de la Faucille uit Anjou of Normandië (o.a. in SANDERUS, A., *Flandria Illustrata*, Amsterdam, 1641, p. 176). Nauwkeuriger gegevens in DE LIMBURG STIRUM, T. *La Grande Faucille*. In: *Le Messenger des Sciences Historiques*, Gent, 1882, pp. 125-140. Voor de stedelijke functies zie VAN DER MEERSCH, P.C. *Memorieboek der Stadt Gent van 't Jaer 1301 tot 1737*, Gent, 1852, deel 1, pp. 83-108, aan te vullen en te corrigeren met gegevens uit de stadsrekeningen van die periode.

(9) Nazareth was een heerlijkheid met hoge justitie die ressorteerde onder het grafelijk leenhof de Stenen Man te Oudenaarde (OPSOMMER, R. *De lenen van het grafelijk leenhof de Stenen Man te Oudenaarde anno 1366*. Uittreksel uit het 'Leenboek van Vlaanderen'. In: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde, Oudenaarde*, 1995, deel 32, pp. 245 en 251). De titel had Jan geërfd. In de 19de-eeuwse woorden van graaf Thierry de Limburg Stirum: 'C'est lui (Symoen, de vader van Jan) ou son père (eveneens Symoen) que l'on donna pour époux à Jeanne Utendaele, dame de Nazareth.'

(10) Vooral als pachter van het 'wijngeld' was Sersanders, zelf wijnhandelaar, vele jaren verantwoordelijk voor de belangrijkste stedelijke inkomstenbron.

(11) BOONE, M., *Het vorstelijk domein te Gent (ca. 1385 - ca. 1453): speelbal tussen vorstelijk centralisme en stedelijk particularisme?* In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1988, deel 42, pp. 76-77.

(12) FRIS, V. *Histoire de Gand*, Gent, 2de uitg. 1930, p. 99.

(13) Stadsarchief Gent (hierna SAG), reeks 400 nr. 9, f. 63.

(14) ROGGE, P. *De samenstelling van de Gentse schepenbanken in de tweede helft van de 14de eeuw*. In: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1949-1950, deel 4 (afl. 2), pp. 26 en 29.

wanten Pieter en Clais van der Zickelen zetelden in dezelfde periode in de tweede Gentse schepenbank van Gedeele. (8) Jan verkreeg in 1359, het jaar dat hij grafelijk ontvanger werd, een adellijke titel als heer van Nazareth. (9) Zijn schoonvader Sanders Sersanders was in die tijd ongeveer de belangrijkste figuur in het stedelijke financieuzen. (10) De van der Zickelenfamilie zelf was decennia lang pachter van de belangrijke en klaarblijkelijk lucratieve tol van Aishove op de Leie aan de Gentse Grasbrug bij de Graslei. (11)

Ook na de dood van Jan bleef de familie nog politiek actief. In de eerste decennia van de 15de eeuw was vooral Victor, zoon van Symoen, een prominente en sterke vertegenwoordiger van de Gentse zaak. (12) Als eerste schepen van Gedeele werd hij in 1425 door de hertogelijke ambtenaar Simon van Formelis, president van de Raad van Vlaanderen en uitgesproken centralist, ervan beschuldigd een gevaarlijker muiter te zijn dan de Artevelde. De stedelijke partij en de van der Zickelens bleken echter voldoende sterk te staan om Formelis te laten veroordelen door zijn eigen Raad. Naderhand verdween de familie uit de politieke frontlinie. Afstammelingen met die naam bleven nog tot 1520 eigenaar van het grote huis aan de Hoogpoort, dat hun naam nog steeds draagt (zie verder).

Te Gent stond Jan bekend als ostellier. (13) Dat was ook het geval voor het moordende broederpaar Rijm en hun slachtoffer Seger Alijn. (H)ostelliers waren in die tijd als makelaars, sleutelfiguren in de interlokale en internationale handel. In de tweede helft van de 14de eeuw oefende een bijzonder groot aantal eerste schepenen dat beroep uit. (14) Het is veelzeggend dat iemand als Jacob van Artevelde eveneens tot die kleine maar uiterst belangrijke stedelijke categorie behoorde.

In wat hierna volgt, wordt beschreven hoe een dergelijke hoge figuur, overduidelijk tegen zijn eigen wil in, meegesleurd werd in het ergste en meest langdurige conflict waarin de stedelijke Gentse gemeenschap tegenover het centrale gezag stond. We zien hoe een familieverte waarin hij in de eerste plaats als verzoener opgetreden was, hem fataal werd in een barbaarse en zeldzaam geworden feodale rechtsprocedure. Deze weinig fraaie geschiedenis illustreert hoe in oorlogstijd de degelijk ontwikkelde strafrechtelijke verzoeningsprocedures opzij geschoven werden voor pure persoonlijke afrekeningen.

Een nasleep van de Alijn-Rijm vete

Het is weinig bekend dat de familie van der Zickelen, meer dan welke andere ook, betrokken was in de verzoeningsprocedure (zoending) waaraan het Alijnshospitium zijn ontstaan dankte. Voor een goed

begrip moeten we ruim dertig jaar terug in de tijd voor 1384. Naar het Alijn-Rijmverhaal, dat, naar men aanneemt, ⁽¹⁵⁾ zijn oorsprong had in de nasleep van de conflicten tussen anglofiele en francofiele (grafelijke) fracties, die na de dood van Jacob van Artevelde verder aansleepen. Zo was er in 1352 ook tussen leden van de families Rijm en Alijn *wanconste* (verdenking) en *onvrienscepe* ontstaan en er waren *despiteuse wo(o)rden* gevallen Twee jaar later zou dit uitmonden in de aanslag op de Alijns.

Wij noemen dat moord met voorbedachten rade, maar in die tijd werden dergelijke feiten als doodslag aangezien. ⁽¹⁶⁾ Een moord gebeurde per definitie heimelijk en werd steeds met een schandelijke dood bestraft: met het rad, door slepen of hangen. Wanneer echter de feiten zich publiekelijk afspeelden en wanneer de dader kon ontsnappen, betekende dat eigenlijk dat de omstanders die met hem sympathiseerden, het overwicht hadden. Anders werd hij hoe dan ook gedood, als het al niet ter plaatse was, dan na een officiële inbeschuldigingstelling. Deze gang van zaken was in feite een soort volksrecht-spraak en ook dit was nog een overblijfsel van oudere en nog ruwere zeden.

Maar een verder ontwikkelde gemeenschap kon het onmogelijk daarbij laten. Wanneer de dader levend en wel het rechtsgebied van het misdrijf kon ontvluchten, werd een officiële procedure gestart om een verzoening tot stand te brengen voor de schepenen van Gedeele, de stedelijke 'paysierders' of 'vrederechters'. Net als in bijbelse tijden ⁽¹⁷⁾, beperkte de rol van deze rechters zich ertoe de genoegdoening tussen de partijen te regelen en de maatregelen vast te leggen om de wraak binnen strikte grenzen te houden. Het ging immers niet alleen om die dader(s) en slachtoffer(s). Het ging om veel meer: om twee partijen, dikwijls om twee families of twee clans of zelfs de hele stad. En men stelde alles in het werk om te voorkomen, dat de zaak zou uitlopen in een eindeloze vendetta met wraak en weerwraak. Dit was dan de meer 'beschaafde' tweede helft van het verhaal. En wanneer alles goed liep, dan kon de dader, één jaar na de verzoening, naar zijn vaderstad terugkeren en konden de twee families en hun aanhang verder min of meer in vrede blijven werken en handelen. Het fijne stedelijke weefsel kon verder ongehinderd door dat soort escalerende conflicten blijven functioneren. Dit was het scenario dat zich afspeelde met de Rijms en de Alijns. Maar dat had heel wat voeten in de aarde en het duurde tien jaar voordat alles in orde was. Aan deze voor ons toch wel merkwaardige manier van redeneren en handelen hebben we dus het Huis van Alijn te danken.

De procedure werd door de plaatselijke en grafelijke overheid sterk bevorderd. Ze was complex. Er dienden allerlei schikkingen getroffen

(15) ROGGHE, P, 1965, pp. 143-144.

(16) VAN CAENEGEM, R.C., *Geschiedenis van het Strafrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVde eeuw*, Brussel, 1954, pp. 77-78, 91.

(17) BOWKER, J., *Het verhaal achter het Oude Testament* (vert.), Kampen, 1999, pp. 75.

Afb. 2: Zegel van Jan van der Zickelen (SAG, reeks 94, Charters nr. 446; foto C. Hourez). Centraal zijn de sikkels uit het familiewapen herkenbaar. In de tekst zijn de naam en de laatste cijfers (XXVIII) van het jaartal 1378 waarin dit documentje opgemaakt werd, duidelijk herkenbaar. Het betreft hier een van een twintigtal kwijtschriften, waarin de teruggave erkend wordt van sommen geleend waren *omme met te sustineren de seriante die trocken in ons gheduchts heren* (de graaf) *oorloghen of die waren ter zee* (Vuylsteke, J., 1893, pp. 438-440).

te worden met de twee partijen, waartoe steeds vrienden en verwanten behoorden, die eventueel moesten borg staan, enzovoort. Clanvorming was nooit veraf. Ook dat aspect vinden we terug in het Alijn-Rijm verhaal. Nog voor de aanslag was er al een poging ondernomen om de twee families te verzoenen. ⁽¹⁸⁾ Zoals het toen gebruikelijk was in dergelijke potentieel escalerende situaties, verschenen de twistzoekers en hun partijgangers voor de schepenen. Bij de Alijns hoorden een Jan van der Zickelen 'over de Vismarkt' en nog een tweede Jan van der Zickelen, zoon van Symoen, de trieste held van ons verhaal. Zoals bekend, leverde dat uiteindelijk niets op. Doodslag volgde en onmiddellijk daarna was er alweer een Jan van der Zickelen

(18) DE SAINT GENOIS, J. 1850, p. 102.

onder de borgen die moesten helpen verzekeren dat de Alijns niet op hun beurt wraak gingen nemen.

Na tal van plechtige en ijdele beloften over en weer in de jaren na de moord, was het Jan, in die tijd grafelijk ontvanger van Vlaanderen, die in 1362 eindelijk het akkoord tot stand bracht, dat de basis vormde van de stichting in 1363. Hij trad daarbij, toch wel uitzonderlijk, op als vertegenwoordiger van de poorterie samen met de deken van de weverij en de opperdeken van de kleine neringen. Niet toevallig verenigde het akkoord de topfiguren van de drie voornaamste 'leden' (onderdelen) van de stedelijke organisatie. Met andere woorden: heel de feitelijke stedelijke macht stond er achter. Het was zijn broer Symoen, die op 10 november 1364 afgevaardigd werd om officieel voor de schepenen het aandeel van de vaderlijke zijde van de Alijns in de stichting te laten vastleggen en te overhandigen aan de 'proviseurs en beleeders', zeg maar aan de raad van beheer en de dagelijkse leiding van het hospitium. ⁽¹⁹⁾ Hiermee kon de instelling effectief van start gaan met de zorg voor acht oude, arme en zwakke personen.

Dit en de beslissende rol, die de van der Zickelens speelden in de stichting van het hospitium, was ruim voldoende om deze familie tot erfvijanden van de Rijms te mogen rekenen. Maar dat was nog niet alles. In 1354 al diende het broederpaar Goessin en Symoen Rijm onder andere hun recht te verzaken in het erfdeel dat ze hadden in een steen en erf aan de Hoogpoort naast het grote erfgoed van de van der Zickelens. ⁽²⁰⁾ Dit eigendom werd in 1362 verkocht aan Symoen van der Zickelen, vader van Jan (zie ook onder 'Getuigen in het huidige Gentse stadsbeeld' aan het eind van dit artikel). Dit alles lijkt nu misschien triviaal, maar in die tijd zal dat wel even anders geweest zijn.

Wie eenen ruddere vyinghe (...), ende wie eenen poortere of sciltknecht (dood)sloughe of vyinghe

Toen de Gentse opstand in 1379 oplaaide, was dat allemaal al lang geleden, maar daarom nog lang niet vergeten en vergeven. In een studie van André Holsters over politieke moorden tijdens die opstand werd, zonder daar verder op in te gaan of argumenten aan te brengen, de hypothese geopperd, dat Jan van der Zickelen het slachtoffer werd van een familiale wraakoefening. ⁽²¹⁾ Symoen Rijm zou handig ingespeeld hebben op de vrijwillige of noodgedwongen politieke afzijdigheid van Jan tijdens de laatste periode van de Gentse opstand – waarover verder meer – om zich te kunnen ontdoen van een persoonlijke tegenstander. Deze Symoen had wel een goede reden om zich tot het grafelijke hof te wenden. Hij was immers de neef van een andere Symoen Rijm ⁽²²⁾, die in 1381 door de Gentenaars misschien wel zonder goede reden gevangen genomen en gedood werd.

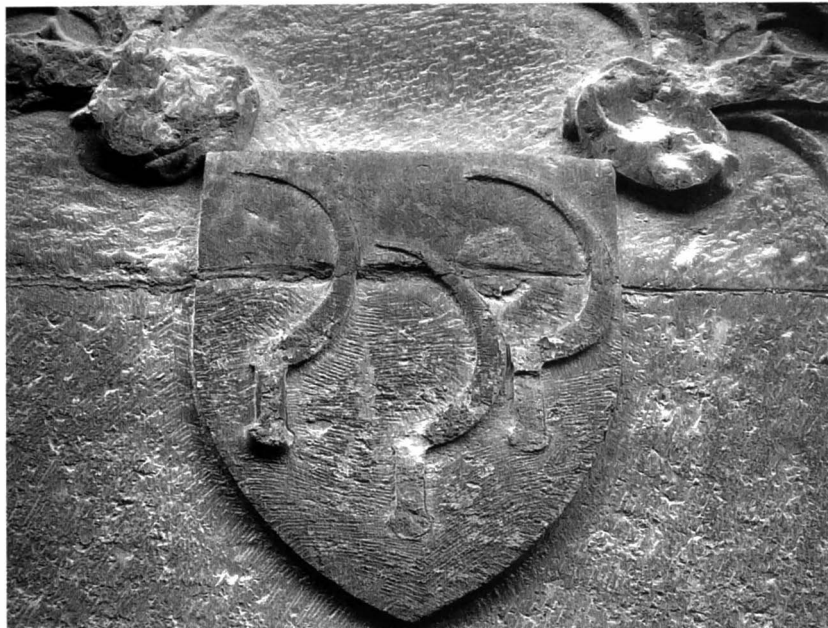
(19) Teksten in DE SAINT GENOIS, J. 1850, pp. 115-118 en 129. Daarnaast speelde Symoen Damman (den Amman), een nauwe verwant van de Alijns, een belangrijke rol als vertegenwoordiger van die familie. In de tekst uit 1364 worden Jan van der Zickelen, zijn broer Symoen en verder ook nog Pieter van der Zickelen en diens broer Clais uitdrukkelijk vermeld onder vrienden van de Alijns langs vaderszijde.

(20) ROGGHE, P., 1965, p. 135. Dit huis in 1354 aangeduid als 'up den oernic (hoek) van der Sickelen' en in 1362 'naest den huus dat men eedt de Zickelen ter Sceldenwaert jegenover den huus dat men eedt de Cleene Pellikaen' betreft vermoedelijk het steen dat enkele decennia later als de Kleine Sikkell aangeduid werd.

(21) HOLSTERS, A. Moord en politiek tijdens de Gentse opstand (1379-1385). In: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1983, deel 37, pp. 103 en 108.

(22) Deze Symoen Rijm was misschien een zoon van Goessin Rijm (gestorven in 1373), een van de moordenaars van Heinric Alijn. Zie DE SAINT GENOIS, J. 1850, p. 135. De sterfdatum van zijn broer en mededader Symoen is niet bekend (ROGGHE, P., 1965, p. 144).

Afb. 3: Sikkels boven de toegangsdeur van de Kleine Sikkel aan de Nederpolder (foto C. Puttevels). Ze werden er vermoedelijk aangebracht bij de restauratie in 1913.

Dat laatste gebeurde volgens een anonieme, vermoedelijk Gentse kroniekschrijver ⁽²³⁾ als volgt: *Ende te Ghendt was een rewaert ⁽²⁴⁾ ghemaeft, hyet (hij heette) Rasin Mulaert. Ende hy dede een ghebot doen, zo wie eenen ruddere vynghe zoude hebben twee ponden grooten; ende wie eenen poortere of sciltknecht sloughe of vynghe, hy zoude hebben een pondt grooten. Ende daer liepen vele uut omme wasdom te crighene (om buit in te halen), maer zy verghaten zom (soms) weder te keerne. Zy liepen t Aertvelde (Ertvelde) ende zy hilden daer eenen poortere ende zynen cnape dewelke van twiste uter stede was ende hyet (hij heette) Symoen Rym, al de Rym's die hoofden an (Symoen was het familiehoofd). Ende hy ne was der stede noynt contraye, nochtans zy onthoofdene, ende zynen cnape (schildknaap) ooc. ⁽²⁵⁾*

(23) DE PAUW, N. Jehan Froisart's Cronijke van Vlaenderen. Deel III. Vlaamsche Kroniek van Vlaenderen, Gent, 1909, p. 15.

(24) Ruwaard: persoon die bij ontstentenis van de landsheer een land of gewest bestuurde (van Dale).

(25) Merkwaardig is wel dat Rijm hier als poorter opgevoerd wordt en niet als 'rudder'.

(26) VUYLSTEKE, J. De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Philips van Artevelde (1376-1389), Gent, 1893, pp. 224-224

Meer dan wat ook illustreert dit tekstfragment hoe verschrikkelijk hard het toen gespeeld werd en hoe de moordpartijen geïnstitutionaliseerd en beloond werden. Het is best mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat het hier geen wilde actie betrof van enkelingen belust op buit, maar een door het stadsbestuur ingerichte expeditie. In de stadsrekeningen werden in die periode de kosten opgetekend van meerdere dergelijke tochten, waaronder één naar Ertvelde. Die onderneming was, net als de andere gelijkaardige, goed georganiseerd en de deelnemers werden degelijk vergoed. Het volk, waaronder een zekere Jan de Smul *die metten donrebussen trac*, werd geleid door twee schepenen en een vertegenwoordiger van elk van de drie 'leden' van de stad: de poortერი, de weverij en de kleine neringen. ⁽²⁶⁾

Er is echter geen enkel gegeven dat erop wijst dat Jan van der Zickelen een hand gehad zou hebben in deze executie van Symoen Rijm, die vermoedelijk aan het einde van de winter van 1381 uitgevoerd werd. (27) De van der Zickelens hadden alleszins in vroeger tijden de graaf gediend en Jan was, (28) zoals we verder zullen zien, zeer terughoudend en voorzichtig. Beide families kunnen tot dezelfde klasse gerekend worden. Het was een klasse waarop de Gentenaars bijzonder gebeten waren, zoals de hertog van Bourgondië in 1382 wist te vertellen: *ces orgueilleux Gantois se mettoient en paine de destruire toute gentillesse* (adel). (29) De Rijms behoorden overduidelijk tot de grafelijke partij, terwijl Jan van der Zickelen, hoewel hij de schijn van het tegendeel wou ophouden, in die cruciale jaren in feite vooral in het stedelijke kamp te vinden was (hierover verder meer). Het zou dus gekund hebben dat de van der Zickelens daarbij betrokken waren of de Rijms zouden zulks best kunnen verondersteld hebben, ook als het niet waar was. Vergeten we niet dat Symoen van der Zickelen toen eerste schepen was, al zal de ruwaard Rase Mulaert wel de hoofdverantwoordelijke geweest zijn.

De twijfelende houding van de sages et très-notables homs Jan van der Zickelen tijdens de Gentse opstand

Alles wijst er dus op dat Rijm zijn kans zag, tijdens de alsmaar verder aanslepende Gentse opstand, om een oude rekening te vereffenen. Hij kon dat omdat Jan van der Zickelen, hoewel politiek niet bijster actief, tenminste niet openlijk, zich in een zwakke positie gemanoeuvreerd had. Bij Jehan Froissart, hier in 'Middelhollandse' vertaling, luidt het als volgt: *Jan van der Zychele die doe ten tijden binnen Gendt een zeer vermairt man was van wijshed, voelt de grond te heet worden onder zijn voeten en hij vlucht naar zijn buitenhuis te Nazareth: opdat hij dair niet af betichticht noch belast en soude werden van den grave noch van der stede van Gendt, schiet hij uut dier stede als hij heymelixste mochte, ende voer op ene suverlijke woninge die hij staende hadde buten Gendt (te Zevergem), daer hem ene wijle helt, ende dede spreiden ende seggen dat hij niet wail te passe was (dat hij ziek was). Ende hij en liet dair niemant bij hem comen dan sijn selfs volk. Doch so hadde hij alle dage tijdinge uut Gendt, want hij hadde dair binnen noch tmeeste deel van de sinen, ende oic sijn wijff ende sijne kinde. Aldus so hilt hij hem dair enen seer langhen tijt twischen tween.*

Blijkbaar solliciteerden zowel de Stad als de graaf naar zijn bijstand en goede raad, maar daar wou hij niet van weten: *sonder die van Gendt yet te helpen raden, hoevel sij hem ontboden, opdat hij van den grave niet betichticht en werde dairof. Ende so dede hij oic mitten grave te raden, opdat hij van die van Gendt niet betichticht en wert; ende bleef*

(27) Rase Mulaert werd op 25 februari 1381 aangesteld als ruwaard.

(28) In de 19de-eeuwse geschiedschrijving werd Jan van der Zickelen een vermomde aanhanger van de graaf genoemd. Zie VANDERKINDERE, L. De eeuw der Artevelden, Gent, 1893 (vertaling), p. 218. Hij kwam bij onderhandelingen met de Witte Kaproenen in een vroeg stadium van de opstand nog samen met de graaf op. Zie DE PAUW, N. 1898, p. 65. In 1378 was hij ontfanghere ghestelt...voor de graaf tijdens diens krijgsvaart naar de zee kust (zie afbeelding van zegel). Een belangrijke som die de stad Gent toen teveel betaald had, stortte hij terug in de stadskas (VUYLSTEKE, J., 1893, p. 112), iets wat de immer in geldnood verkerende Lodewijk van Male misschien maar matig kon appreciëren. Jan was bovendien lid van de grafelijke raad (BARTIER, J., VAN NIEUWENHUYSEN, A., Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur, Brussel, 1965, deel 1, pp. 65). (29) Froissart in de editie van AINSWORTH, P.F., DILLER, G.T. 2001, pp. 874.

aldus zwemmende twischen twe(e) wateren, ende hilt hem neutrael als hij best mochte.

Nochtans blijkt dat die neutraliteit Jan ook niet belette om in die tijd nog te functioneren in het Gentse stadsgebeuren. Zo was hij in 1380-81 nog belastingpachter van de zeer belangrijke taksen op graan en zout *vanden coorne*.⁽³⁰⁾ En niet onbelangrijk: er bleef al die tijd een druk contact bestaan tussen Jan en het Gentse stadsbestuur waar broer Symoen toen eerste schepen van de Keure was.⁽³¹⁾ Uit de stadsrekeningen blijkt dat er in dat schepenjaar 1380-1381 niet minder dan 26 keer een bode vanuit Gent naar Zevegem gestuurd werd. Hoewel Symoen geen eersterangsrol leek te spelen in de Gentse opstand en hij zich net als Jan eerder op de achtergrond hield, stond hij zeker voor de gemeentelijke zaak en verleende daarbij ook nog persoonlijk een aanzienlijke financiële steun.⁽³²⁾

Op 2 september 1380, amper een paar weken na de start van het bestuur van Symoen – een schepenjaar ving traditioneel aan op 15 augustus – begon de belegering van Gent door de graaf. Sluizen en speien werden gesloten, bijna de gehele omgeving van de stad werd onder water gezet en werken aan de stadsversterkingen werden opgestart. Hierdoor en dankzij verschillende succesvolle uitvallen ter bevoorrading van de hongerende bevolking en wellicht ook omdat het beleg door alsmaar wisselende krijgskansen en episodes van druk overleg niet continu volgehouden werd,⁽³³⁾ bleef de stad weerstaan.

Waarschijnlijk in het kader van hun zoektochten naar proviand en andere hulp vielen de belegerde Gentenaars in maart en in augustus 1381 met *beleeders* (leiders), *scutters*, *serjanten*, *den coninc* (van de ribauden) en zijn gezellen, *wagheneeren* (wagenvoerders) en *paerden*, en zelfs *pipers* (blazers, muzikanten) uit naar Zwijnaarde en naar Zevegem (Nazareth). Ze logeerden te Zevegem in het huis, *une belle maison* volgens Froissart, van Jan van der Zickelen, die hun geld leende en *provantsen* gaf en daarvoor uit de stadskas vergoed werd.⁽³⁴⁾ Veel was dat niet, maar toch pleit het loutere feit dat hij betaald werd ervoor dat Jan in die tijd tot de gemeentelijke partij gerekend werd. Anders hadden de in het nauw gedreven Gentenaren zijn bezittingen op het platteland wellicht verwoest en in brand gestoken.

Begin augustus 1381, drie dagen na het tweede 'bezoek' van de Gentenaars aan Zevegem, werd Jan van der Zickelen op vraag van de Vlaamse graaf en zijn raad gevangen gezet te Ath. Merkwaardig daarbij is dat dit niet in Vlaanderen gebeurde, maar in Henegouwen. Vlaanderen, Henegouwen, Holland en Brabant hadden in 1380 een bijstandsverdrag gesloten met de bedoeling de opstandige Gentenaars af te zonderen.⁽³⁵⁾ Vermoedelijk had Jan gehoopt dat hij vanwege zijn eerdere verdiensten als algemeen ontvanger voor

(30) SAG, Reeks 400 nr. 10, f. 141.

(31) Over de prominente rol in de opstand van de poorters, waaronder Symoen van der Zickelen en talrijke andere rijke Gentenaars, zie DEMUYNCK, R., 1951, p. 317.

(32) SAG, Reeks 400 nr. 10, f. 145v°. Hij schonk 30 pond groot, een van de grootste bedragen. Het bedrag vertegenwoordigde bijna 1% van de totale stedelijke ontvangsten in dat jaar.

(33) In detail te volgen in de stadsrekeningen (VUYLSTEKE, J., 1893, pp. 183-250).

(34) SAG, Reeks 400 nr. 10, f. 166v°.

(35) QUICKE, F. *Les Pays-Bas à la veille de l'unification Bourguignonne (1364-1384)*, Paris-Brussel, 1947, pp. 312-315.

Hertog Albert van Beieren, graaf van Henegouwen, daaraan kon ontsnappen en was hij naar zijn schoonzoon, Ghuy van Honcourt (Honnecourt), heer van Lesdain, ⁽³⁶⁾ gevlucht. Die vlucht en die gevangenneming zijn overigens niet bevredigend te verklaren. Wellicht wou Jan weg uit het krijgsgewoel rond Gent, maar als hij voor de graaf te vrezen had, waarom was hij dan niet in de zone gebleven waar de nog steeds verre van overwonnen Gentenaars de baas speelden? Zijn broer was toen trouwens nog altijd eerste schepen. Was het zoals Froissart het interpreteerde (*...ende selve en conde hij den besten wech niet en kyesen*), en zat hij tussen twee vuren? Of had hij zich werkelijk te ver in de Gentse zaak gecompromitteerd en daarbij tevergeefs gehoopt dat de grafelijke partij daarvan niet op de hoogte zou zijn? ⁽³⁷⁾

En de twijfelachtige houding van zijn hoogadelijke 'beschermers'

Waarschijnlijk mede op vraag van schoonzoon Ghuy, werd Jan van der Zickelen in januari 1382 echter weer vrijgelaten. Voorwaarde was dat hij zich zou ter beschikking houden van de Henegouwse raad. ⁽³⁸⁾ Hij verbleef vermoedelijk verder bij zijn dochter en schoonzoon in Lesdain. Het heeft er alle schijn van dat de trouw aan zijn belofte hem uiteindelijk fataal zou worden. Vooraleer het zo ver kwam zouden er echter nog ruim tweeënhalve jaren verlopen. Dat het zo lang duurde had wellicht te maken met de protectie die Jan min of meer genoot en ook met de wisselende oorlogssituatie.

Na de nederlaag tegen de Gentenaars op het Beverhoutsveld bezuiden Brugge in mei 1382, had Lodewijk van Male zijn neutraliteitspolitiek in de Engels-Franse oorlog opgegeven en definitief voor het Franse kamp gekozen. Van toen af zou de Franse koning Karel VI zich ook bemoeien met de Gentse opstand. Het gevolg is bekend: de Gentenaars werden nog datzelfde jaar op hun beurt verslagen op de Goudberg te West-Rozebeke. Voor Jan van der Zickelen had deze Franse interventie tot gevolg dat hij meende zich tot koning Karel en zijn hof te kunnen wenden om de aanklachten tegen hem vanuit een misschien meer neutrale positie te laten beoordelen. In mei 1383 kregen hij of zijn vrienden het zo ver, dat daarvoor een afspraak vastgelegd werd. Maar de agenda was blijkbaar zo zwaar beladen, dat dit pas in februari van het jaar daarop zou gebeuren. Ondertussen bleef Jan echter van koninklijke bescherming genieten. Niemand kon het immers wagen over iemand die zo'n afspraak had, zelf recht te gaan spreken. Jan verscheen effectief op de afgesproken zittingen van het koninklijk hof te Parijs, en dit vijf opeenvolgende dagen. Maar geen enkele aanklager of vertegenwoordiger van de Vlaamse graaf kwam opdagen, ⁽³⁹⁾ *mesmement* (zelfs) *à ce jour de la Purification Nostre*

(36) SAG, Reeks 301 nr. 10 (2), f. 97v°. Vermoedelijk Lesdain in het huidige departement Nord-Pas de Calais, dicht bij Aucourt-en-Cambrésis ten zuiden van Cambrai op de Schelde. Volgens de Limburg Stirum was Ghuy van Honcourt baljuw van Vermandois.

(37) Beide partijen hadden spionnen in dienst en stuurden allerhande geheime boodschappers rond.

(38) DEVILLERS, L. *Cartulaire des comtes du Hainaut*, Brussel, 1883, deel 2, pp. 311-315.

(39) Lodewijk van Male stierf net tijdens die periode (30 januari 1384).

Dame (O.L.Vrouw Lichtmis) zo schreef de koninklijke kanselarij met duidelijke ergernis op de laatste dag. ⁽⁴⁰⁾ Zo ging Jan opnieuw vrijuit, tenminste in de gebieden waar koning Karel het voor het zeggen had: hij kreeg *congé et licence de soy partir de nostre court comme pur innocent et senz coulpe* (zonder schuld).

Ironisch genoeg had dat tot gevolg dat de Gentenaar in zijn Henegouwse verblijf daarmee opnieuw gevaarlijk dicht bij de macht en invloedssfeer van de grafelijke en Bourgondische entourage kwam te zitten. Ook nadat graaf Lodewijk gestorven was en de Bourgondische hertog Filips de Stoute in 1384, in naam van zijn vrouw Margaretha van Male, het bewind overgenomen had, bleef de opstand duren. Iedereen die zich daarin gecompromitteerd had of daarvan beschuldigd werd, bleef in gevaar verkeren. Gent was, na de zware nederlaag te West-Rozebeke, als enige Vlaamse stad immers blijven weerstaan aan de grafelijke macht en dit tot aan de voor die stad gunstige en historisch zeer belangrijke vrede van Doornik (18 december 1385). Al die tijd zaten de Gentenaren en een flink deel van het door hen beheerste Vlaanderen buiten de greep van eventueel op wraak beluste krachten in het andere kamp. Jan van der Zickelen was te Gent wellicht veiliger geweest dan in zijn vluchtplaats.

Na de dood van zijn blijkbaar niet al te beste oude vriend Lodewijk, had Jan wellicht terug hoop kunnen vatten. Zo bleef er een brief uit vermoedelijk 1379-1380 bewaard, waarin de hertog van Bourgondië *nostre chier et bien-ami Jehan de la Faucille* (van der Zickelen) in prachtige woorden bedankt *puisque telle amour et si grant courtoisie nous avés monstrée*. Hij beloofde hem uitvoerig bescherming, *présentement et doresnavant*. In mei 1383 had de hertog, heerser in spe over Vlaanderen, Jan's verdiensten nog geattesteerd. ⁽⁴¹⁾ Veel meer dan mooie woorden waren dit echter niet.

Het einde naderde. Een paar weken voor het noodlottige gerechtelijk tweegevecht dat hieronder beschreven wordt, had Jan nog het twijfelachtige genoegen een brief te ontvangen van zijn vroegere beschermheer Albert van Beieren, waarin deze hem meedeelde dat hij niet aanwezig kon zijn te Rijsel op de dag vastgesteld voor het duel. ⁽⁴²⁾ Hertog Albert had er in die tijd veel voor over om de graaf van Vlaanderen en de Bourgondiërs te vriend te houden. Het lot van de Gentenaar van der Zickelen was daarbij allicht niet zijn eerste en voornaamste zorg.

Het gerechtelijk tweegevecht: ridderlijk of walgelijk?

Precies 20 jaar na de schijnbaar definitieve verzoening tussen de Alijns en de Rijms werd Jan van der Zickelen op 26 september 1384

(40) DEVILLERS, L., 1883, pp. 330 en 337-338. Gebaseerd op originele van brieven in de Archives départementales du Nord te Rijsel, Chambre des Comptes, nr. B 1009 en B 1015.

(41) KERVYN DE LETTENHOVE, M., 1867-1877, deel XXI, pp. 181-182.

(42) Het jaartal 1383 voor de brief van Albert in Kervyn moet vermoedelijk als 1384 gelezen worden.

Afb. 4: De twee trapegevels van de Grote Sikkel vanaf de verdieping, samen met een deel van het bijhorende huis de Zale (foto C. Puttevils). Hier had *ostellier* Jan van der Zickelen zijn *herberghe*. Daaronder moeten we iets anders verstaan dan tegenwoordig. Het was in de eerste plaats een contactplaats voor makelaars en handelaars die, wanneer ze uit andere steden en landen afkomstig waren, daar ook 'geherbergd' werden.

te Rijsel dus gedood in een gerechtelijk duel waarin hij het diende op te nemen tegen Symoen Rijm. Het was een toch wel uitzonderlijke gebeurtenis. Een tweegevecht werd steeds uitgelokt door de klager, die met de inzet van zijn leven het bewijs wou leveren van zijn betichting en daarbij beweerde zeker te zijn van zijn goed recht en van Gods hulp. Het was het godsoordeel bij uitstek van de vrije mannen in de Oud-Germaanse maatschappij. Dit verklaart waarom deze strafrecht-procedure het langst overleefde onder de adel. In de 14de eeuw echter was dat gebruik ook in die kringen een anachronisme geworden. In de stedelijke samenlevingen hadden dergelijke tweegevechten totaal geen plaats. Van Caenegem⁽⁴³⁾ merkt op dat geen enkele van de oude schuldbewijsmogelijkheden door de stedelijke burgerij zo hevig bestreden werd als juist deze. Ook de graven en a fortiori de geestelijkheid stonden uiterst vijandig tegenover die praktijk.

Maar het geval Rijm-van der Zickelen was nog heel wat erger. Symoen Rijm, over wiens leeftijd we niets weten, daagde namelijk een ook voor onze normen al bejaarde tegenstander uit. Jan van der Zickelen was in 1384 minstens 64 jaar oud.⁽⁴⁴⁾ Filips de Stoute, gehuwd met Margareta van Male, hertog van Bourgondië en pas bewindvoerder

(43) VAN CAENEGEM, R.C. *Geschiedenis van het procesrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVde eeuw*, Brussel, 1956, pp. 139-147. De meeste gegevens over het voorkomen van dergelijke duels zijn uit het Leenhof van Rijsel afkomstig.

(44) Zie ook het kaderstuk met de genealogie. Jan van der Zickelen had in 1384 alleszins al een gehuwde dochter. Dat hij zo oud was, kan afgeleid worden uit, alles samen genomen, volgende 14de-eeuwse gegevens over alle bekende Jan van der Zickelens te Gent: (1) een Jan die in 1316-1317 aan de stad geld voorschoot; (2) een Jan, wonende aan de Oude Vismarkt, zoon van Clais, die in 1354 deelnam aan de eerste poging tot verzoening in het Alijn-Rijmconflict en die in 1366 al overleden was; en (3) de Jan die vanaf 1345-1346 zijn vader Symoen als hostellier opvolgde en die daarbij ook diens borgpersoon Jacob Braem overnam. Gedetailleerde lijsten van de hostellers die jaarlijks voor de stad een niet onbelangrijke geldsom opbrachten in de hallen bij DE PAUW, N. & VUYLSTEKE, J. De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde, Gent, 1895, deel 2, pp. 545-559. Vanaf 1345 werd Jan nr. 3 gedurende drie decennia tientallen malen in de stadsrekeningen vermeld zonder enige nadere specificatie zoals 'zoon van' of 'wonende in'. Dit kan alleen maar betekenen dat er al die tijd geen verarring mogelijk was met nog een andere Jan. In 1351-1352 werd hij voor de eerste maal schepen. Hij was de Jan van der Zickelen, die niet alleen samen met Jan nr. 2 aan de eerste Alijn-Rijmverzoening deelnam, maar ook de spilfiguur van de latere. Hij was ook overduidelijk de man die in 1359 algemeen ontvanger van Vlaanderen was, hostellier aan de Hoogpoort, eigenaar van een 'mooi' huis te Zevergem en heer van Nazareth. In de veronderstelling dat hij bij zijn meerderjarigheid (toen op 25 jaar) meteen zijn vader opvolgde als hostellier, moet hij bij het duel in 1384 dus 25 + 39 = 64 jaar geweest zijn.

over Vlaanderen geworden (1384-1404), was getuige van dit allicht wel zonderlinge spektakel. Het valt niet gemakkelijk te verklaren waarom de hoogste bewindslieden in 1384 zo iets lieten plaats grijpen. Konden of wensten ze niet te beslissen wie er het gelijk aan zijn kant had in dit conflict dat twee vooraanstaande Gentenaren tegen elkaar stelde of lieten ze begaan omdat het oorlog was?

Dat laatste was althans de schijnbaar cynische, maar misschien niet eens vergezochte, uitleg die Jehan Froissart uit zijn mouw schudde. ⁽⁴⁵⁾ Hij typeerde de omstandigheden die leidden tot Jans dood als volgt: *die heren die dair waren, mits dat alle dage in den oirloge arghde, ende oic dat hem ende aventuere tegenviele, tractierden hem so, dat hij dairomme starf*. De kroniekschrijver betreurde in ieder geval dit fatale duel: *et vraiment che fu damages, car Jehans de le Faucille* (van der Zickelen) *en son temps, fu uns sages et tres-notables homs*, schrijft hij. ⁽⁴⁶⁾ Die bewoordingen laten uitschijnen dat niet iedereen in de grafelijke entourage gelukkig was met deze geschiedenis. Froissart was ofwel niet op de hoogte van de werkelijke reden achter de gevangenneming en inbeschuldigingstelling ofwel vond hij de zaak te kies en wou hij er zich niet over uitspreken. Zonder er veel woorden aan vuil te maken, maakte hij ook duidelijk dat hij niet geloofde in dergelijke godsoordelen: *Doch, hoe't sij, hij wert gevaen ende tot Rijsel int slot gevoert. Ende of hij in den articulen* (feiten waarvan hij beschuldigd werd), *dairaf hij bij here Symon Rijn* (sic) *zeer duer* (zwaar) *geexamineert wert, sculde ... of en hadde, en weet ic niet*.

Hoewel het niet verantwoord is hierover een hedendaags moreel oordeel te vellen, zijn er alles samengenomen voldoende aanwijzingen om aan te nemen dat deze geschiedenis ook toen, tenminste door sommigen, als over het randje aangezien werd. Maar *den oorloghe arghde*, het 'avontuur viel tegen' en de strijd was bitter en meedogenloos.

Het noodlot?

Alsof dat nog niet genoeg was, bleven de weduwe van Jan, zijn dochter en schoonzoon uitgesloten van de zeer milde bepalingen van de vrede van Doornik ⁽⁴⁷⁾ waardoor lenen, huizen, erven en renten van opstandelingen – ook van gevluchte – teruggegeven werden. In 1386 richtte hertog Filips een commissie van edellieden en hoge ambtenaren op onder leiding van messire Colart de la Clite, met als enige opdracht de roerende goederen (ook huizen) van Jan van der Zickelen te gelde te maken en te verdelen. ⁽⁴⁸⁾ In 1386-1387 werden dan ook verschillende huizen uit het familiebezit, zelfs uit het erfdeel van Jan's weduwe, ⁽⁴⁹⁾ verkocht. In naam van de weduwe en de erven overhandigde Symoen van der Zickelen 1000 gouden *vranken* - een

(45) DE PAUW, N. 1898, p. 124.

(46) KERVYN DE LETTENHOVE, M., 1867-1877, deel X, p. 372. Elders wordt Jan van der Zickelen in gelijkaardige bewoordingen opgevoerd: 'Jehan de la Faucille, qui estoit moult renommés en la ville, et sages tenus' (AINSWORTH, P.F., DILLER, G.T. 2001, p. 762). Over de objectiviteit van Froissart is er het (te) strenge oordeel van Huizinga: 'Naast de heftige partijmannen staan onder de kroniekschrijvers zij, wier politieke sympathieën in het geheel niet zijn vast te stellen, zoals Froissart en Pierre de Fenin, zo zeer put hun geest zich uit in het verhaal der uiterlijke gebeurtenissen' (HUIZINGA, J. Herfsttij de Middeleeuwen, Amsterdam, 1997, 21ste herziene druk, p. 250). Meer genuanceerd in AINSWORTH, P.F., DILLER, G.T. 2001, pp. 694-697.

(47) Teksten van het verdrag van Doornik in VUYLSTEKE, J., 1893, pp. 502-517.

(48) DE POTTER, F. Second Cartulaire de Gand, Gent, 1886, pp. 100-101. De overhandiging van het geld in SAG, reeks 301 nr. 10 (1386-1387), f. 130.

(49) Vier akten van verkopeningen, waaronder Den Osse en den Esole op Te Putte (Gouden-Leeuwplein), het vaderlijke huis en erf van Lysbette Sersanders, in SAG, reeks 301 nr. 10 (1386-1387), f. 32, 39, 97^v en 121.

Afb. 5: De tuin en de achtergevels van de huizen die pas in de 19de eeuw gebouwd werden op de plaats waar het huis van Goessin Rijm op gerechtelijk bevel 'verwoest' (afgebroken of afgebrand) werd en waarop volgens dat zelfde bevel nooit meer gebouwd mocht worden (foto C. Puttevels). Ernaast: de 16de-eeuwse galerij van het naastgelegen Hof van Rijnhove. Deze galerij werd duidelijk in functie van de opengebleven tuin of boomgaard (uniek in het stadscentrum!) op de gronden er naast opgetrokken.

aanzienlijk bedrag, toen ongeveer 156 pond Vlaams waard - aan de Bourgondische hofdignitaris Guy de la Trémouille. Jans weduwe en dochter bleven echter in het bezit van de Grote Sikkel aan de Hoogpoort. Dit werd later geschonken aan de zonen van Symoen. Ook de heerlijkheid van Nazareth ging naar die tak van de familie. Maar de politieke ongenade van Jan bleef ook hen parten spelen. In een vertrouwelijk memorandum werd Symoen in 1385 als de meest geschikte kandidaat voor het belangrijke ambt van algemeen ontvanger voor Vlaanderen en Artesië omschreven: hij was vertrouwd met het Frans en het Latijn, hij was welsprekend, eerlijk en rijk, *mais il est frère de feu Jehan de la Faucille*.⁽⁵⁰⁾

De episode heeft, net als de gewelddadige dood van zo goed als alle Gentse kopstukken in die tijd, veel weg van een antieke tragedie. Vrijwel niemand kon zijn noodlot ontlopen, verzoeningsgezinde figuren evenmin als radicalen. Illustratief daarvoor is het volgende. In 1380 hadden drie vooraanstaande rijke burgers, Jan van der Zickelen, Symoen Bette en Ghiselbrecht de Grutere, verontschuldgingen aangeboden aan de graaf na de eerste fase van de opstand met de Witte Kaproenen. De Grutere, die Symoen van der Zickelen als eerste schepen voorging, en Bette die hem opvolgde, werden door de Gentenaars in 1382 na een nieuwe verzoeningspoging van verraad beticht en vermoord op de Vrijdagmarkt. Twee jaar later werd Jan gedood 'voor het plezier' van de andere partij.

Froissart benadrukte in zijn kronieken de twee kernaspecten van dit tarten van het lot, hubris (overmoed) en nemesis (overtreden van de

(50) BOONE, M., 1988, pp. 78-79.

goddelijke wetten), zowel door de Vlaamse graaf Lodewijk van Male als door de Gentse hoofdman Filips van Artevelde en de andere opstandelingen. Hoe medevoelend en hoe lucide Froissart ook was, als man van zijn tijd en ingebed ('embedded') als 14de-eeuws hoveling, kon hij in zijn verslaggeving onmogelijk meer begrip opbrengen, voor opstanden die het fundament van de toenmalige samenleving, van de door God gewilde orde, in gevaar brachten. ⁽⁵¹⁾ En hij moest node toegeven dat iemand als de oude en *sages homs* Jan vander Zickelen, als man die niet kon kiezen, niet echt het prototype van een opstandeling, evengoed slachtoffer werd van *le perverse fortune*. Zo verging het niet alleen *toutes les cappitainnes de Gand*, maar ook *moult* (veel) *d'autres gens de la ville de Gand, meismement* (zelfs) *ceulx qui coupe* (schuld) *n'y avoient*.

Getuigen in het huidige Gentse stadsbeeld

Het mag wel een gelukkig toeval heten dat er te Gent van elk van de drie families, die hierboven voor het voetlicht gebracht werden, nog directe en indirecte materiële getuigen uit die tijd overblijven. Het bekendst is natuurlijk het Huis van Alijn. De huidige gebouwen tussen de Kraanlei en de Corduwaniestraat zijn wel niet meer de originele 14de-eeuwse, ⁽⁵²⁾ maar ze staan op de erfgrond van de familie Alijn. Dat was het aandeel van die familie in de verzoening.

Aan de Hoogpoort vormt het dubbelhuis de Grote Sikkel, samen met de Kleine Sikkel aan de andere zijde van het straatje, dat vroeger zeer toepasselijk ook wel Sikkelstraatje genoemd werd, een indrukwekkende herinnering aan de familie van der Zickelen. ⁽⁵³⁾ De specificaties 'Grote' en 'Kleine' verschenen pas in 1399 voor het eerst in een akte. ⁽⁵⁴⁾ Vermoedelijk werden ze ingevoerd nadat ook het huis aan de andere zijde van het straatje in handen gekomen was van de familie. Bij de Grote Sikkel hoorde verder nog het naburige huis dat aangeduid werd als de Sale, de Grote Sale, de Nieuwe Sale of de Eetsaele. Op het achtererf waren er cameran, ⁽⁵⁵⁾ stallingen en zelfs een kapel. Veel later in de 16de eeuw werd ook een onderscheid gemaakt tussen de Achtersikkel en de Voorsikkel.

Of de naam van deze huizen van de familie afgeleid werd (of eerder vice versa), kon nooit helemaal opgehelderd worden, maar het is wel waarschijnlijk. De oudste bewaarde akte die de van der Zickelens met zekerheid lokaliseert in een van de huizen van het complex, dateert uit 1362 en ze bleken pas in 1370 de volledige eigendom in handen te hebben, terwijl 't *Hus van der Sicclen* al vermeld werd in 1290. ⁽⁵⁶⁾ De familie was echter al voor 1370 eigenaar van de erfgrond waarop de Grote Sikkel gebouwd is, ⁽⁵⁷⁾ wat er voor pleit dat zij de oorspronkelijke eigenaars kunnen geweest zijn. Meer nog: Gertrude, vrouw van

(51) AINSWORTH, P.F., DILLER, G.T. 2001, p. 697.

(52) De huidige kapel dateert uit 1543-1546 (NN. Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 4na. Stad Gent, Gent, 1976, p. 269). De huisjes werden vermoedelijk nog later gebouwd.

(53) BARBRY, N., CHARLES, L., DELEU, G., EVERAERT, G., LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D., NEGRONI, M. Middeleeuws Manhattan. Rijkdom in Gentse Stenen, s.d., Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, pp. 41-43; VAN DEN BEMDEN, F. Aperçu au sujet des anciens fonds bâtis situés aux côtés Est et Ouest de la rue des Regneses. Bulletin der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1897, deel 5, pp. 132-133. Jan van der Zickelen bezat al in 1353 een huis op de Hoogpoort (SAG, reeks 301 nr. 1, f. 132), maar of dit een van de huizen De Sikkel was, is niet bekend. De vroegste met zekerheid bekende eigenaars behoorden tot de families van Leyns en Rijm. Vermoedelijk bezaten de van Leyns de Grote Sikkel met de 'Zale' er naast op een erfgrond van de van der Zickelens en de Rijms de Kleine Sikkel.

(54) SAG, reeks 301 nr. 15, 1398-1399, f. 15.

(55) Vermoedelijk huisjes voor personeel.

(56) BLOCKMANS, F. Het Gentse stadspatriciaat tot omstreeks 1302, Antwerpen, 1938, p. 481.

(57) VAN DEN BEMDEN, F., 1897, p. 132. De eigendom was een 'Vrij huis, vrij erf'.

Everdey en vermoedelijk overgrootmoeder van Jan, woonde aan de Hoogpoort. Symoen en Clais van der Zickelen, zonen van Everdey, werden door Gillis van Sint-Baafs, zoon van Machelyn, aangevallen in een betwisting over bezittingen aan de Hoogpoort. ⁽⁵⁸⁾

Uit de schepenakten blijkt dat Jan van der Zickelen al vòòr 1374 in het huis de Grote Sikkel op de Hoogpoort woonde, als hij niet in Zevergem verbleef. ⁽⁵⁹⁾ Het was zijn hostellerie. Zijn jongere broer Symoen kocht en bewoonde het hoekhuis aan de Nederpolder, de Kleine Sikkel. In december-januari 1381-1382, tijdens een cruciale fase van de Gentse opstand, functioneerde de *herberghe ter Zickelen* als hoofdkwartier waar Filips van Artevelde en nog anderen, *de ghe-deputeerde ter Zickelen*, de geconfisqueerde goederen van de medestanders van de graaf te gelde maakten. ⁽⁶⁰⁾

Minder bekend en minder evident is de herinnering aan de gebroeders Rijm. Zij is te vinden in de Onderstraat tussen het Hof van Rijkhove (vroeger Simons Rijkenssteen) en het Werregarenstraatje. De huizen vormen er een vroeg-19de-eeuwse eenheidsbebouwing, die contrasteert met de veel oudere huisstructuren, die in de rest van deze eertijds belangrijke Gentse straat overheersen. ⁽⁶¹⁾ In de Werregarensteeg zelf is er een mooie tuin te zien. Een archiefstudie toonde aan dat de ruimte waar deze huizen staan en de tuin nu is, gedurende eeuwen onbebouwd bleef, wat beslist abnormaal is op die plek in het hartje van de stad. ⁽⁶²⁾ Deze situatie gaat echter terug op het huis van Goessin Rijm, één van de daders, dat daar stond. Het werd in 1354 afgebroken op bevel van de schepenen met de goedkeuring van de graaf en zijn raad. ⁽⁶³⁾ De schepenen moesten er op toezien dat het huis nooit meer opnieuw opgebouwd zou worden. Deze toestand bleef, misschien meer door toeval dan wat anders, gedurende eeuwen behouden.

Dergelijke strafrechtelijke maatregelen die 'verwoesting' genoemd werden en lang niet uitzonderlijk waren, gaan zeer ver terug in de tijd. De verwoesting was in het oud-Germaans recht correlaat van de doodstraf, hoogste uitvloeisel van de vredeloosheid (wanneer geen verzoening kon tot stand gebracht worden). ⁽⁶⁴⁾ De vernietiging door afbraak of platbranden ging daarbij nog gepaard met een vervloeking: het bleef verboden er nog te bouwen. De vernieling had, zo schrijft Raoul Van Caenegem, oorspronkelijk *een sacrale betekenis: de stam wordt gezuiverd van de haardstede van de misdadiger, hetgeen nauwst met hem samenhangt en het sterkst aan hem herinnerde; de wraak der goden wordt afgewend. Het gebaar heeft ook een opvallende menselijk-symbolische betekenis: hoe kan de gemeenschap beter tonen dat zij de vredeloze voorgoed heeft uitgestoten dan door een kale plek te maken van de plaats waar zich eens zijn haardstede bevond?*

(58) Gertrude, vrouw van Everdey de Falce (van der Zickelen) werd (zonder jaartal) in het obituarium (dodenboek van betalenden) van de Sint-Janskerk gesitueerd op de Hoogpoort 'supra altam Portam' (DE PAUW, N., *Obituaire de l'église St-Jean (St-Bavon) à Gand, Brussel, 1889*, p. 130). Het conflict tussen de van der Zickelens en de van Sint-Baafs (jaartal onbekend) in DE LIMBURG STIRUM, TH., 1882, pp. 131-132 en 156-158. Clais werd daarbij verwond. Hij stierf enige tijd nadien, maar volgens Gillis van Sint-Baafs was er geen verband tussen de verwonding en de dood.

(59) Dit kan uit het volgende afgeleid worden: Jan oefende toen zijn functie van hostellier uit naast het huis en erf van Jakop van der Linden (SAG, 301 nr 4, 1373-1374, f. 30 en nr. 6, 1376-1377, 3v^o en 4). Daarbij werden geen nadere specificaties gegeven. De eigendom van die Jacob blijkt echter uit latere akten naast het 'thuus ende huerve dat men eedt Ter Zickelen' te situeren (SAG, reeks 301 nr. 15, 1397-1398, f. 87v^o). Ook tijdens zijn jaren als eerste schepen verbleef Jan soms in Zevergem, waar hij dan vanuit Gent per bode gebriefd werd ((SAG, reeks 400 nr. 10, f. 15v^o).

(60) SAG, reeks 400 nr. 10, f. 215v^o.

(61) FRIS, V. *Histoire de Gand, Gent, 2de uitg. 1930*, p. 99.

(62) De nieuwbouw elders in de ooit zeer belangrijke Onderstraat vervangt min of meer goed gedocumenteerde oudere bebouwing.

(63) BOONE, M., LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D. *Van Simon sRijkensteen tot Hof van Ryhove, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent, Gent, 1990*, deel 44, p. 59-61. 1990, pp. 59-62.

(69) DE SAINT GENOIS, J. 1850, pp. 104-105.

(64) VAN CAENEEM, R.C., 1954, pp. 175-190.

Deze straf die in de 12de eeuw nog algemeen opgenomen werd in de stedelijke keuren, werd ten tijde van de Alijn-Rijm vete nog maar zeer beperkt toegepast, te Gent vooral voor vredebreuk en schepenmoord. Ze had een nieuwe betekenis gekregen: *het werd door de overheid bewust als middel ter afschrikking aangewend, een idee die het strafrecht in de 14de eeuw meer en meer ging inspireren*. Daar was ook reden toe want om *de groothede en de horribelhede van* (de doodslag op de Alijns) was de *steede toen zeere onsteld ende beroert*. Van Caenegem meende dan ook dat in het Alijn-Rijm geval de primitieve vervloekingsidee geen rol meer speelde, maar dat het gebaar ingegeven was door een weldoordachte strafpolitiek, waaraan wellicht politieke hartstochten niet vreemd zijn geweest. Hij voegde er aan toe dat de verwoestingsidee in de zeden van het volk vastgeankerd lag. Bij oplaaien van politieke haat moest de inboedel van tegenstanders het vaak ontgelden. Het gebruik bleef in oorlogsomstandigheden nog tot in de twintigste eeuw voortbestaan.

SND (Ton van den Wijngaard.- 024-361 59 98) of van het Vlaams Centrum voor Volkscultuur (02 - 243 17 30). Inschrijven kan door het inschrijvingsformulier terug te sturen of elektronisch via www.vcv.be, waar u een verwijzing naar de dialectendag vindt.

1850-1950: een eeuw bloemensiereteelt te Gentbrugge

Het gereedschap van de bloemist

Van zaterdag 30 april tot zondag 8 mei 2005 wordt te Gentbrugge op Campus Sint-Jozef van het AZ Maria Middelaars • Sint-Jozef een heel interessante tentoonstelling georganiseerd over een eeuw bloemensiereteelt te Gentbrugge. In 1881 werd Kliniek Sint-Jozef opgericht midden in een bloemistenstreek. Van midden 19e tot midden 20e eeuw waren er een honderdtal bloemisten te Gentbrugge.

TENTOONSTELLING

AZ MARIA MIDDELAARS • SINT-JOZEF
CAMPUS SINT-JOZEF
KLINIEKSTRAAT 27, 9050 GENTBRUGGE

1850-1950
**EEN EEUW BLOEMENSIERETEELT
 TE GENTBRUGGE**

HET GEREEDSCHAP VAN DE BLOEMIST

GRATIS TOEGANKELIJK
 VAN ZATERDAG 30 APRIL TOT ZONDAG 8 MEI 2005
 TELKENS VAN 14 TOT 19 UUR
 OP DE CAMPUS SINT-JOZEF, KLINIEKSTRAAT 27, GENTBRUGGE

VU: Mark Adriaen, v.z.w. AZ Maria Middelaars • Sint-Jozef, Kliniekstraat 27, 9050 Gentbrugge, mark.adriaen@azmmsj.be

Ondertussen is deze activiteit er verdwenen. Het wordt dus een nostalgische expositie, vooral met oud bloemistengereedschap. Door de urbanisatie deinde de bloemensierteelt uit vanuit Gent naar Ledeborg, Gentbrugge, Melle, Merelbeke, Sint-Denijs-Westrem, Afsnee, De Pinte, Sint-Amandsberg, Oostakker, Lochristi, enz. Vandaar dat er ook een overzicht komt met foto's en documenten over de bloemensierteelt in de streek rond Gent en over de Gentse Floraliën.

De leefwereld van de bloemisten werd destijds volledig bepaald door het streven naar kwalitatief goed plantgoed, nieuwe variëteiten, zorg voor bloemistenaarde, verwarming, water en voedsel voor de planten, bescherming tegen vorst en zon, insecten- en ziektenbestrijding, verkoop en verzending van de planten.

De tentoonstelling is daarom opgebouwd rond deze thema's.

De expositie is met medewerking van Stad Gent en is dagelijks gratis te bezichtigen in de Campus Sint-Jozef, Kliniekstraat 27-29, 9050 Gentbrugge, op de 6de verdieping, van zaterdag 30 april tot en met zondag 8 mei 2005, telkens van 14 tot 19 uur.

Voor inlichtingen kan je terecht bij museumconservator Mark Adriaen, AZ Maria Middelaars • Sint-Jozef, Kliniekstraat 27-29, 9050 Gentbrugge, mark.adriaen@azmmsj.be

Samenvattingen

“Een nieuw liedeken van piramus en thisbe op de wijze in babilonien”

Zelfmoord in Zuid-Nederlandse wereldlijke volksliederen, 17de - 18de eeuw.

Peter Moelans

Afd. Nieuwe Tijd Dept. Geschiedenis

Blijde Inkomststraat 21/05, 3000 Leuven

Samenvatting

In dit artikel wordt de vraag gesteld hoe in brede maatschappelijke lagen gedacht en gesproken wordt over de zelfdoding in de Zuidelijke Nederlanden van de zeventiende en achttiende eeuw. Een gebrek aan bronnen maakt het moeilijk door te dringen in de leefwereld van sociale milieus onder de maatschappelijke elites. Een onderzoek van handschriftelijke collecties van volksliederen biedt hier een interessant perspectief om wel een zicht te krijgen op de beeldvorming onder deze sociale geledingen. Het thema van de zelfmoord wordt in deze handschriftelijke collecties slechts uitzonderlijk behandeld, en dan steeds in de vorm van eeuwenoude verhaallijnen die haast onveranderd worden overgeleverd. De autoriteiten ontmoedigen elke vorm van publiek discours met betrekking tot zelfmoord, en deze taboesfeer lijkt tot gevolg te hebben dat er geen eigentijds discours beschikbaar is waarin men kan omgaan met het gegeven. De enige mogelijkheid om zelfmoord ter sprake te brengen in liederen, is het binnen te loodsen onder een historische of mythologische dekmantel. De Zuidelijke Nederlanden sluiten hiermee aan bij het beeld dat Georges Minois schetst van het achttiende-eeuwse Frankrijk, eerder dan bij de relatieve openheid over het thema die in Engeland en de Noordelijke Nederlanden groeit.

“Een nieuw liedeken van piramus en thisbe op de wijze in babilonien”

Suicide in secular folksongs of the Southern Netherlands

Summary

This article raises the question how suicide was thought of and spoken about in broad sections of society in the Southern Netherlands of the 17th and 18th centuries. Because of a lack of sources it is difficult to penetrate the current of thought of different social circles below the elite in society. Yet, research of manuscripts containing folksong collections do offer an interesting perspective to get an insight into the perception of this concept in these social environments. The theme of suicide is only rarely treated in these manuscript collections and then only in the form of age-old storylines that were passed down almost unchanged. The authorities discouraged all forms of public discourse in connection with suicide and this taboo seems to have led to an atmosphere in which no contemporary discourse is available to deal with the subject. The only possibility to talk about suicide in folksongs is to smuggle it in under a historical or mythological cover. In this respect, the Southern Netherlands fit in more with the image depicted by Georges Minois of 18th-century France, rather than with the relative open-mindedness about this theme that is growing in England and the Northern Dutch Provinces.

Het lattenknieversbedrijf David te Poperinge in 1903

Mark Adriaen

Oude Brusselseweg 99, 9050 Gentbrugge

Samenvatting

Sint-Joris-ten-Distel, een deelgemeente van Beernem, is algemeen gekend als centrum van lattenknievers. De lattenknievers produceerden de plafondlatjes, waarop het pleisterwerk aangebracht werd. In dit artikel wordt aangetoond dat dit beroep eveneens te Poperinge werd uitgevoerd. Dit had vooral te maken met het feit dat de omgeving van Poperinge tot het begin van de eerste wereldoorlog vrij bosrijk was. Het artikel start met het familiebedrijf David te Poperinge. Belangrijke bronnen voor deze bijdrage zijn een foto van 1903 met vier lattenknievers aan het werk, een neergeschreven getuigenis van één van deze personen én hun bewaard gebleven gereedschap. Door archiefonderzoek en vele interviews werden tientallen Poperingse lattenknievers geïdentificeerd van het derde kwart 19e tot midden 20e eeuw, toen de stiel ten onder ging door het opkomen van gipsplaten. De lattenknievers werden te Poperinge "lattesplinters" genoemd. Ondertussen is deze term totaal verdwenen uit het Poperings dialect.

Summary

The David Lath Cleavers' Trade in Poperinge in the year 1903

The Beernem borough of Sint-Joris-ten-Distel is generally known as a lath cleavers' centre. Lath cleavers produced ceiling laths for plastering. The author points out that this trade was also practised in Poperinge, as the neighbourhood of the town was a fairly woody one till the outbreak of the First World War. The article starts with the David family trade in Poperinge. Important sources are a photograph taken in 1903, showing four lath cleavers at work, a written statement by one of these people and their tools. The searching of records and many interviews have resulted in the identification of dozens of Poperinge lath cleavers from the third quarter of the 19th to the middle of the 20th century, when the trade was superseded by the rise of plasterboard.

Het mysterie rond enkele raralia uit de farmaceutische verzameling van het Huis van Alijn (Gent).

Jean-Pierre De Keersmaeker
Kleine Kuipersstraat 4, 8000 Brugge

Marcel De Cleene
Aannemersstraat 200, 9000 Gent

Samenvatting

In dit artikel wordt de apotheek uit de museumopstelling van het Huis van Alijn besproken, samen met enkele bijbehorende naturaliën en objecten. Het interieur is in Franse Charles X-stijl, een unicum, want deze stijl heeft slechts gedurende tien jaar succes gekend. In de inventaris van de apotheek bevinden zich enkele intrigerende objecten: twee zaagvissnuiten, waarvan één met een raadselachtige rebus is beschilderd, en een grote glazen globe op een balustersokkel. Deze objecten worden besproken en hun mogelijke functie of betekenis beschreven. Wij stellen vast dat er een verband moet gelegd worden tussen de medico-magische eigenschappen toegeschreven aan de mythische eenhoorn en de zaagvissnuit. De glazen pronkglobes waren tot midden in de vorige eeuw algemeen verspreid. Men trof ze aan op de toonbank en/of voor het raam van de apotheek. Over de oorsprong van deze pronkglobes doen verschillende verhalen de ronde. Of ze ooit een andere dan een zuiver decoratieve functie hebben gehad, is evenwel niet zeker.

The mystery surrounding rare objects from the pharmacy in the 'House van Alijn' (Ghent)

Summary

This article discusses the pharmacy in the museum 'het Huis van Alijn', together with some of its natural products and objects. The interior is designed in French Charles X- style, which is unique as it was only successful for about ten years. There are some intriguing objects in the inventory of the pharmacy: two sawfish saws, one of which is painted with an enigmatic rebus, and a big glass globe on a baluster pedestal. These objects are described and their possible function or meaning are discussed. We can conclude a connection should be made between the medical-magical characteristics ascribed to the mythical unicorn, and the sawfish saw. The glass decorative globes were widespread until the middle of the last century. They could be found on the counter and/or on the window-sill of the pharmacy. A lot of suggestions have been put forward as to the origin of these glass showpieces. Whether they have ever had any other but a purely decorative function is uncertain.

De **Koninklijke Bond der Oost-Vlaamse Volkskundigen vzw** (KBOV) is opgericht in 1926 met als doel de studie van de volkscultuur te bevorderen. Haar belangrijkste verwezenlijkingen zijn: het oprichten van het tijdschrift *Cost-Vlaamse Zanten* en de Volkskundige Bibliotheek in 1926; de oprichting van het Museum voor Volkskunde (nu Huis van Alijn) in Gent in 1927; de organisatie van de Kantwerkclub Sint-Katelijne sedert 1969 en de Geschiedkundige Boekenbeurs voor Vlaanderen sedert 1983. (Zie: <http://users.pandora.be/kbov/>)

Contact KBOV: Luc Beyens, Vinkendal 32, 9031 Gent (Drongen) tel./fax 09-330 33 81 - e-mail: kbov@pandora.be

Volkskunde West-Vlaanderen vzw (VWV) is in 1936 opgericht als de Bond van de West-Vlaamse Volkskundigen (BWV) met als doel de studie van de volkscultuur te bevorderen. De BWV lag aan de basis van het Museum voor Volkskunde in Brugge en publiceert sedert 1937 de volkskundige almanak / jaarboek "t Beertje". Sedert 1993 werd ook het blad "Aergermaeren" uitgegeven. (Zie: <http://www.volkskunde-west-vlaanderen.be>)

Contact : Danny Vanlooce, Vooruitgangstraat 66, 8310 Assebroek, tel. 050-36 16 09 - e-mail: d_vanlooce@hotmail.com

Het Huis van Alijn in Gent

Kraanlei 65, 9000 Gent (tel. 09-269 23 50; fax 09-269 23 58; e-mail: huis.alijn@gent.be; www.huisvanalijn.be)

Openingsuren: elke dag open van 11u tot 17u (op zondag vanaf 10u); gesloten op maandag (behalve op Paas- en Pinkstermaandag), 1 januari en 25 december. Het museum is ook gesloten de dinsdag na de Gentse Feesten.

Het Stedelijk Museum voor Volkskunde in Brugge

Balstraat 43, 8000 Brugge (correspondentieadres: Rolweg 40, 8000 Brugge; tel. 050-33 00 44; fax 050-33 54 89; e-mail: volkskundemuseum@skynet.be; <http://www.brugge.be/musea/>)

Openingsuren: elke dag van 9.30u tot 17u; gesloten op maandag.

Het Museum voor de Oudere Technieken in Grimbergen

Guldendal 20, 1850 Grimbergen (tel. 02-270 81 11; fax 02-270 09 83; e-mail: info@mot.be; <http://www.mot.be>)

Openingsuren: afdeling Guldendal elke werkdag van 9u tot 17u; afdelingen Guldendal, Liermolen en Tommenmolen weekends en feestdagen van april tot september van 14u tot 18u. Gesloten tussen Kerst en Nieuwjaar.

Het Volkskundemuseum in Antwerpen

Gildekamersstraat 2-6 (achter het stadhuis), 2000 Antwerpen (tel.: 03-220 86 66; fax 03-220 83 68; e-mail: volkskunde.museum@stad.antwerpen.be; <http://museum.antwerpen.be/volkskunde>)

Openingsuren: elke dag van 10u tot 17u.

Gesloten op maandag (behalve Paas- en Pinkstermaandag). Gesloten op 1 en 2 januari, 1 mei, Hemelvaartsdag, 1 en 2 november, 25 en 26 december.